94 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 94

ТУРСКО ЦАРСТВО
ПРЕД
СРПСКИ УСТАНАК
1780-1804

ИСПИТИВАЊА И ЦРТЕЖИ

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

94 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 94

ТУРСКО ЦАРСТВО

ПРЕД

СРПСКИ УСТАНАК

1780—1804

ИСПИТИВАЊА И ЦРТЕЖИ
СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

БЕОГРАД
НОВА ШТАМПАРИЈА — ДАВИДОВИЋ
1906.

САДРЖАЈ

стр.

ПРИСТУП

Преглед главних предмета целога дела.

Да би се добро познао покрет у Београдском Пашалуку којим се, мало по мало, извео васкрс српске државе, неопходно је политички изучити и јасно познати како политичко-економски положај или стање Турскога Царства и Београдскога Пашалука у њему уочи самога освитка тога покрета, тако и политичке струје које су владале у врховним меродавним круговима оновремене Европе.

Стање Турског Царства ваља изучити поглавито по економској му и политичко-друштвеној страни.

Чим се уђе у причање догађаја првога српског устанка, опажа се како су први повод покрету биле аграрне и дажбинске тегобе међу Србима, као држаоцима земље, и међу Турцима, спахијама и јањичарима (башама), као уживаоцима и господарима њиховим. С тога је неопходно да се размотри шта је по самим турским законима било правилно, а шта се и у колико имало сматрати као

самовоља, еда би се видело јесу ли и колико су жалбе српске у том правцу основане биле, ценећи их по основима самога турског легитимитета.

Спољни положај из кога је покрет за српско ослобођење црпао своју главну снагу васколик се види у руско-аустријским тежњама и политичким плановима царице Катарине II и цара Јосифа II, да сруше турско царство у Европи и да га на известан начин преобразе у хришћанске нове државе или да га делимично саставе са својим државама. После познатог савеза те две царске особе од године 1781 зарад поменутог политичког посла, њихов се план о развaљивању и о деоби Турске знао широм целе Европе, како у Цариграду тако и по свима престоницама, па и међу хришћанским народима у Турској. Сви су главни људи међу хришћанима у Турској знали коме је који крај Балканског Полуострва одређен и шта кога чека по плановима и по погодбама аустријско-руским. И сви су се спремали да искрено помогну остварење планова царице Катарине и цара Јосифа, јер су у томе налазили побољшање свога властитог националног положаја.

Међутим Цариград и Европа старали су се насупрот томе, како да осујете овај политички посао.

Пруска краљевина из Берлина, из суревњивости према Аустрији и Русији, нарочито

је и веома енергично радила туркофилски, против разрушења и поделе Турскога Царства. Потпомогнуте разним околностима, неповољним по Русију и Аустрију, берлинско-цариградске су тежње узеле мах над тежњама петроградско-бечким. И Турско се Царство и опет одржало и даље, без мало у истим границама у којима је пре тога рата било.

У Србији је народ тога времена сматрао да је улазак његов у круг аустријских области већ зрела ствар. Изненадни обрт догађаја у 1790, којим се показало да у земљама јужно од Саве и Дунава турска власт и даље остаје, није примљен равнодушно у Београдском Пашалуку и није остао без последица. По свему судећи потрес је од тога обрта био већи но што се до сад обично мисли. Оновремени вођи народни тада су први пут (колико ми сад знамо), притиснути страхом и непријатношћу новога повратка под непосредну турску власт, помислили на нешто треће, на *народну автономију под врховном турском влашћу*, средину међу непосредном влашћу турском и међу потпуним ослобођењем.

Осим живе идеје о средњевековној народној самосталности, у коју се увек гледало као у идеал народни, и онда кад се знало да је недостижан, мисао су на народну автономију под турском врховном влашћу будили многи живи примери у самој Турској, особито пример блиске Влашке и Молдавије. Ту се, на-

1*

рочито после утврђене заштите руске Уговором Кучук-Кајнарџијским (1774), све више осећала благодатна олакшица автономне управе, и ако је у земљи остало турскога нереда још веома много. Може бити да се онда у Србији, по чешћим стварним везама с осталим народима Турског Царства, боље но данас знало и о осталим автономним облицима у Турској. Али се разговетно желео онај облик автономије, који се практиковао у Влашкој и Молдавији, тј. *автономија са страним јемством*. Пред недомашним задатком обновљења старе државе, тим је покретом избио на видик други опортунистичан, лакши, домашнији задатак *народне автономије под турском врховном влашћу, а под страном заштитом*, за који се мислило да се може остварити барем у ограниченој мери. Инстинктивно се осећало да би у том оквиру, ако би се он како треба задобио, нашле задовољења и оне јаче, привидно неоствар-љиве жеље, а несумњиво је било да би се кроза њ и њима послужило. Та идеја, први пут истакнута 1790, у поменутим спољним и унутарњнм приликама, остала је силом неодољивих прилика идеја водиља на путу народног ослобођења међу Србима, како за време првог устанка тако и после њега.

С тога нам се чинило потребно да нарочито промотримо све појаве автономнога обласног или жупског (кнежинског) живота у Турском Царству. Старали смо се колико

се могло да изнађемо и да покажемо автономни управни тип балканских земаља. Сами смо се зачудили нашавши у њему веома много средњевековне традиције из времена пре турске најезде. Радознали посматралац познаће у њему не једну старинску црту автономнога живота балканских народа. Тај зборни преглед старих етнографских навика у друштвеноме и правном животу балканских племена и народâ објашњава многу и многу црту у првим захтевима српских изасланика и у Петрограду, и у Бечу, и у Цариграду, пре него што су (од 1807 и у напредак) српски захтеви ушли у оновремену руску државну политику, оцепивши се од претходне етнографске и културне заједнице са својим балканским земљацима и усвојивши државни монархички облик рускога типа за образац нових својих жеља и уредаба.

Осим овога неопходно је да се још размотри шта се чинило са стране Турскога Царства у отпор и у одбрану од свих ових струја.

Турска управа у Цариграду такође је мислила како на одбрану од суседних јој сила са севера и с других страна, тако и на одбрану од хришћанских автономних тежња (које је цариградска средишња управа увек једначила с тежњама ослобођења) изнутра, из средине разних потчињених јој хришћанских народности.

Оно прво — одбрана од Русије и Аустрије — изазвало је под султаном Селимом III (1792) знаменити реформни покрет у Турском Царству, нарочито у преображају војске.

Оно друго — радња против унутрашњих хришћанских автономних тежња — упућивало је на отпор српским автономним тежњама, ма да су Србима, одмах после Свиштовског Мира, заиста неке уступке учињене.

Турски јањичарски отпор султановим војним преображајима у европском смислу изједначио се с отпором поменутим преображајима у Београдском Пашалуку, који су такође били и против јањичара и против старог турског реда и који су се уводили с намером, да би се задовољили српски кнезови и њихови захтеви унутрашње автономије.

Пошто се сукобом свију ових чудновато заплетених струја и изазвао српски устанак од 1804, којему се први програм мало у чем разликовао од онога што су Срби још 1790 поставили као своје захтеве, у томе се види и веза међу догађајима 1790 и догађајима 1804 године и види се јединство оба та покрета у главноме. Листови који следују бавиће се редом о предметима који су напред назначени, узимаће их у претрес један по један, и стараће се да њих што исцрпније представљајући изазову светлост, према којој се може добро сагледати прави почетак и заметак српскога покрета за ослобођење у XIX веку.

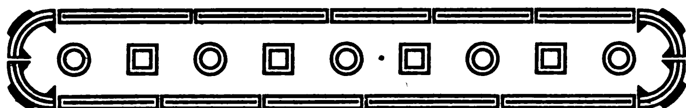

I

Руско-аустријски савез од 1780 и разлози му. — Погодбе међу Аустријом и Русијом о Турској. — Две нове државе: обновљено Грчко Царство, с руским принцем као царем, и Дакија, као неутрална држава раздвојница међу Русијом, Турском и Аустријом. — Земље тадашње Турске које су имале ући у Аустрију и у Русију. — Турска 1787 објављује рат Русији. — Аустрија 1788 улази отворено у рат с Турском као руска савезница. — Бура у Европи против аустријско-руских планова. Рат се развија без успеха за савезнике. — Аустријско агитовање међу Србима 1787-8. — Неповерење међу Русима и Аустријанцима. — Пруска успева да створи савез противан руско-аустријском, изводи војску на северну аустријску границу — Француска револуција. — Аустрија се склања на мир с Турском. — Тежак утисак међу изазваним и увученим Србима. — Узалудна радња тронопіког архимандрита Стевана Јовановића, да стање српскога народа олакша. — Мисли о зајемченој автономији по примеру Влашке и Молдавије и за Србију. — Српско разочарање, кад се видело да од свега нема ништа. — Стање створено Свиштовским и Јашким Миром 1791-2.

Полазну тачку за наше разматрање неопходно је поставити у општим односајима

суседних и супротних Турској великих сила, Русије и Аустрије, нарочито у последњој четвртини XVIII века.

У то време у дипломатским канцеларијама почео се узимати у рачун, као свршен, осведочен чин, стање ослабеле Турске. Ратови аустријски и руски друге поле XVII и прве поле XVIII века несумњиво су поколебали Турску. Ратови XVIII века, нарочито руски од 1768—1774, показали су да не би било ни тешко ни немогућно да се с Турском сасвим сврши, ако би се за тај посао искрено погодиле и удружиле Аустрија и Русија. Та се оцена увидела и у Бечу и у Петрограду. И у добити која би за оба царства следовала из разрушења Турског Царства показала се привлачна снага јача од суревњивости, којим су се иначе мутили међусобни односи Русије и Аустрије. С тога се брзо оснажила нова политичка тежња, да се дође до чвршћега аустријско-руског савеза, еда би се дошло до погодбе о деоби Турске.

Руске главне добити из ратовања 1768—74 под Катарином II; утврђење автономних права у Влашкој и Молдавији под руском заштитом; јавна руска заштита за све православне у Турском Царству; освојење Крима (1784) и утврђивање Русије на Црном Мору нарочито су на видик истакле мисао о коначној расправи с Турском. О томе се питању Катарина II заиста бавила с не-

сакривеним дубоким интересом, као о предмету који нити је тежак нити немогућан.

Мисао о савезу и пријатељству с Русијом у Бечу је брзо освојила мералавне кругове, што је политички положај сâм собом показивао њу као једини начин да се на истоку и на Балканском Полуострву успешно и у ствари сачува равнотежа међу Аустријом и тековинама новога Руског Царства, и да се аустријски интереси како ваља заштите. У савезу с Русијом аустријским државницима се чинио једини пут, којим се и за Аустрију могао сачувати део великога наследства које би се отворило, ако би пошло за руком (што се онда свуда сматрало као могућно) да се из Европе коначно истисну Турци. Страх од Русије, која се под мудром управом Катарине II показивала у снази дотле невиђеној, починући уживати прве плодове огромнога организаторског и просветног рада Петра Великог, једини је узбуђивао на ове мисли. У Бечу су се поглавито бојали, да иначе наследство Турске може отићи самој Русији. Кад се читају ондовремена писма и мемоари готово из целе Европе, видеће се да је онда свак мислио да је пропаст Турскога Царства и блиска и неизбежна, ако би се успело да се Русија и Аустрија удруже. Случајно се догодило да је у исто време руском политиком у Петрограду управљала даровита и енергична царица Катарина, и да је у Бечу све више на

државне послове утицао не мање даровити син Марије Терезије, цар Јосиф II. Успеси Катарине II, утврђени Кучук-Кајнарџијским Миром (1774), узбудили су Беч и самим раздражењем суревњивости, пошто је истина да су XVII и с почетка XVIII века саме аустријске војске прве потисле Турско Царство. Осим тога у Бечу је тада и престо очекивао владаоца веома даровита, а у министарству је иностраном политиком управљао кнез Кауниц, министар веома вешт и потпуно на висини положаја.

Пошто су ти планови дубоко претресени и у начелу усвојени, аустријски министар кнез Кауниц пошље 1779 у Петроград, с опширним инструкцијама, највештијега ондашњег аустријског дипломата, својега љубимца графа Л. Кобенцла. Сама царица Марија Терезија није до душе много полагала на ту политику свога сина Јосифа и министра Кауница и на наследство у Турској о којем су се они старали. Али кад Марија Терезија умре (17/29 новембра 1780), широм се отворио пут експансивној источној политици на Балканском Полуострву и савезу с Русијом, јер је цар Јосиф II раније већ био сасвим ушао у мисли Кауница и Кобенцла.

Из самих побуда које су Аустрију изазвале да савез с Русијом тражи може се погодити, да је тај савез у своме почетку замишљан више у конзервативној и профилактичкој на-

мери, пре свега еда би се руска моћ уздржала, и тек ако се не би могла уздржати, еда би се застала везана према Аустрији у свем што би се тицало нових тековина. Аустрија је, по томе, савез тражила и изазивала из егоистичких рачуна, из страха да јој Руси не би дигли свуколику добит, за коју се, недавно, још у почетку истога века и пре Петра Великог мислило да је Аустрија не би морала ни с ким делити. У деоби и у сфери интереса, која би се с Русијом напред уговорила, тражили су аустријски политичари средство одбране за себе и за своје интересе на Балканском Полуострву. Аустријском министру кнезу Кауницу, и онима који су му у овом послу помагали, не може се одрећи ни оштар поглед ни хладнокрвна и дубока оцена нових прилика које су настале на истоку с акцијом и снагом реформама препорођеног Руског Царства.

Тадашњи општи политички положај у свету изгледао је, у почетку (око 1781), да згоднији бити не може за оваку политику савеза на рачун трећега, слабијега, као што су се на истоку у том стању тада показивале Пољска и Турска. Енглеска и Француска биле су заузете американским ратом, и тога ради Аустрији, Русији и Пруској није имао, тако рећи, ко да смета, на случај да би се њих три могле погодити. Не може се одрећи, да је такав спољни положај у неку руку такође изазивао и дражио предузећа и смишљања

против Турске и Пољске. Готово би на сигурно и једна и друга тада подлегле намењеној им судбини (као што је Пољска на послетку и подлегла), да су се само све три силе могле сложити о ономе што би коме имало да припадне. Али Пруска никако није могда да прогута да Русија и Аустрија с Турском сврше и да се њоме користе, а она да остане без накнаде. Ту пак накнаду Пруској немогућно је били наћи или примити. А државна је политика оновремене Европе била, да се без накнаде или без користи ништа не ради и не допушта.

У томе је узрок, те се Пруска бацила у страсну туркофилску политику, чим је видела да се услед савеза и Аустрија и Русија могу на рачун Турске увеличати и раширити. И када су велики аустријски државник кнез Кауниц и цар Јосиф II пошли у источној политици путем искренога савеза с Русијом, Пруска је одмах заузела положај у Цариграду и против Русије и против Аустрије. Пруска политика тога времена била је необично себична и необично суревњива, тражећи свуда искључиво своју корист. У питањима против Аустрије Пруска је свагда рада и готова била да апелује на Русију, ако је Русија вољна била да јој помогне, или ако је то могла. Али кад су се Аустрија и Русија у својим тежњама против Турске сложиле и погодиле, Пруска је била и против једне и против друге,

хватала је пријатељство и закључивала савез с Турском, и сметала је чим је год могла. Још тада је Пруска у овоме могла рачунати на Енглеску, а по мало и на Француску. Положај је доносио да је Пруска могла јаче спречавати Аустрију него Русију, и с тога се и окомила на Аустрију. Тога ради се Аустрија, кад је већ ступила у савез с Русијом с одређеном намером да Турску униште и предругојаче, свагда бринула како ће се бранити од Пруске, и положај Пруске са севера ванредно ју је жуљио, кад је ваљало на југу с Турском војевати. Турска и Енглеска с друге су стране исто тако дражиле Шведску против Русије, а пошто су погодбе о подели Пољске једним делом већ раније у извршење ступиле, Пољска се такође рогушила како против нових освојења тако и против Аустрије.

Акцију о савезу с Русијом у источним пословима започели су сами Аустријанци. Та је акција и истицала поглавито из њихових потреба и интереса. Посланик руски из Беча, кнез Д. М. Голицин писао је 22 јануара (2 фебрурара) 1780 царици Катарини, како му је у кућу дошао тадашњи наследник цар Јосиф II лично и без икакве пратње, што је у то време при својим изласцима често имао обичај чинити, и молио је посланика да царици Катарини изручи његове поздраве и жељу да се и лично с њоме упозна, ако је истина што се тада говорило да ће она путовати у кра-

јеве свога царства близу границе аустријске. Цар Јосиф је говорио како и он намерава да на пролеће обиђе Галицију и Лодомерију. Разуме се да је кнез Д. М. Голицин о свему овоме одмах известио царицу Катарину. Она је одмах 4 фебруара 1780 (по старом) одговорила Голицину сасвим одређено, обележивши Могиљев као место где би се она могла састати с царем Јосифом. Истим писмом одредила је већ и како ће се из Петрограда кренути 14 маја и како ће у Могиљеву бити 27 маја, наредивши све што треба за путовање цара Јосифа од аустријске границе до Могиљева.[1] Тим се састанком положио основ чувеноме и последицâ пуном аустријско-руском савезу од 1781 године, који је трајао преко двадесет и пет година. Јер те године у јесен, по смрти царице Марије Терезије, Јосиф II прими потпуну владу, и од тог је времена у његове руке прешла свеколика управа Аустрије.

И одмах 1781 приступи се к извршењу уговора о пријатељству и о међусобној одбрани међу Аустријом и Русијом, нарочито наспрам Турске. За основицу је уговора постављено међусобно јемство оба царства за оно, што које већ има и држи, а за тим се ређају погодбе за њихове заједничке послове

[1] Оригинална писма кнеза Д. М. Голицина и царице Катарине о овоме донео је Русскій Архивъ 1872, стр. 992.

с Турском. По томе је уговору, на прилику, напад Турске на Русију или на Аустрију саму везао ону од њих две, која не би била нападнута, да и она Турској рат огласи. Савез тај закључен је на осам година изменом ручних писама царице Катарине (од 12 априла 1781) и цара Јосифа II (од 18 маја 1781). Године 1789 савез је обновљен на нових осам година, а после смрти цара Јосифа II обновљен је наново (3/14 јуна 1792 године), и по томе се утопио у другим савезима који су настали услед Наполеонових ратова, докле се није тек 1807 (јуна, после Тилзитског Мира) заменио антагонизмом поради руских тежња, отворено истакнутих тада у Тилзиту у преговорима с Наполеоном, да се на доњем Дунаву, ниже Ђердапа, стално утврде Руси и да Влашку и Молдавију са својим царством саставе. Овакав правац руске политике Аустрија је вазда сматрала као противан њеним интересима на доњем Дунаву; на њ није хтела никада пристати и свагда је чинила све што јој је у власти било, да га осујети.

Заједно с овим савезом од 1781, као његова стварна и претходна подлога, никла је и друга једна работа, без које се, наравно, о озбиљном савезу није могло никада ни мислити, работа о руској и аустријској сфери интереса у Турском Царству, на Црном Мору и на Дунаву.

Још у почетку XVIII века Турска је др-

жала у својој власти не само сав доњи Дунав, него и цело Црно Море, које се могло сматрати као њено језеро. Нејасно одређена граница Портина наспрам Персије и спорови с том земљом око господарства или врховне заштите над кавкаским земљама и државицама нису ни мало сметали турској власти (онаквој каква је била) на источним обалама Црнога Мора, на којима је било не мало мусломана и Татара. Положај је сâм собом доносио да су на црноморско-кавкаском приморју Турци свагда били најјачи, без обзира на оно што је било у кавкаским унутрашњим и Каспијском Мору ближе положеним земљама. Пошто се у Бечу и у Петрограду држало да ће се свршити с Турским Царством у Европи, на реду је било да се барем у главноме расправи шта би коме припало у том случају и докле би се имала ширити сфера једног, докле ли другог царства. Кнез Кауниц се још 1779 о томе споразумевао с дубоким познаваоцем аустријских прилика и потреба, графом Лацијем (Lascy), фелдмаршалом и председником аустријскога Ратнога Савета[1]. Сама погодба,

---

[1] Граф Лаци (Lascy), фелдмаршал и председник аустријског Дворског Ратног Савета, родио се 1725 у Петрограду, а умро је 1801 године. Био је наставник и постао је лични пријатељ цара Јосифа II. Има једно писмо Кобенцла, писано 12 септембра 1787 (по новом) цару Јосифу, где Кобенцл предлаже да се Лаци пошље Потемкину на војну, јер је с њим био у пријатељству. Fontes rerum austriacarum, LIV Band, 201. Арнет је штампао збирчицу личних писама цара Јосифа Лацију, писаних с пута у Криму у пролеће 1787. године. Joseph II und Katharina v. Russland. Wien, 1869, стр. 353 и д.

ствар у оно време веома тајна, извршила се као и уговор, изменом ручних писама међу царицом Катарином и царем Јосифом II. Она се по томе сматрала као саставни део самога уговора.

Тај знаменити политички план, који је имао великог утицаја на све источне послове и Аустрије и Русије и који је — ако и није извршен — изазвао небројена трења и дипломатску борбу, која се увек тицала дунавских и балканских земаља, јасно је нацртан у крупним потезима писмом царице Катарине од 10 септембра 1782, с једне, и писмом цара Јосифа од 13 новембра исте године, с друге стране.

Веома је карактеристично, како ни у овим погодбама није било главно да се Европска Турска сасвим подели међу Русијом и Аустријом. Главна је тежња била да се истисне из Европе турска државна власт и да се замени хришћанском. Основица је целога плана била да се од ондашње Европске Турске начине две државе: Дакија, као кнежевина под хришћанским владаоцем, обухватајући Влашку, Молдавију и Бесарабију, и растављајући Русију од аустријских земаља, и Грчко Царство, обухватајући Цариград и највећи део јужне и средње Европске Турске, с Катарининим унуком великим кнезом Костантином као владаоцем на челу. Успостављење Грчкога Царства с Цариградом као престоницом имало

је да се истави на место дотадашњега Турског Царства. Царица Катарина у свом писму истиче као главни интерес, да се послови уреде тако: *да Аустрија, Русија и Турска нигде немају сухопутних граница.* Пошто је у то време Пољска још стајала као самостална држава, смишљало се да се даље к југу, међу Пољском и будућим Грчким (у тај мах Турским) Царством склопи Дакија као засебна држава с границама горе назначеним. Пошто је становништво у Бесарабији, Молдавији и Влашкој хришћанско, а владалац би у тој држави имао бити исте вере (дакле православни), личност, у осталом, таква у коју би и Аустрија и Русија могле имати поверења. Нова та држава, Дакија, међу Русијом, Аустријом и Турском, по мислима царице Катарине, имала би бити сасвим независна, с престолом наследственим, с уговорним јемствима, да се никада не може саставити ни с Аустријом ни с Русијом, а исто тако да ни Русија и Аустрија никада не допусте да је заузме каква трећа држава[1]. Границе би тој држави биле: Дњестром и Црним Морем од стране Пољске и Русије, тадашњом границом турском наспрам Аустрије, а по том дуж Олте (Алуте) до њена ушћа у Дунав, Дунавом спрам будућег новог Грчког или Цариградског Царства.

[1] Ова политичка мисао остварила се без мало потпунце у данашњој краљевини Румунији. Тамо је још од 1848 год. главни политички програм неутралност, загарантована од остале Европе.

Што се тиче границâ међу Русијом и Турским Царством, царица Катарина их поставља у Црно Море. Од тадашњих турских земаља царица Катарина је желела град Оџаков с његовим округом међу Бугом и Дњестром и један или два острва у Архипелагу ради сигурности и олакшице руској трговини на Средиземном Мору: „Ако нас срећа ратна „послужи — говори Катарина при свршетку „свога писма — те овим ратом ослободимо „Европу од непријатеља имена хришћанског „и протерамо га из Цариграда, Ваше Вели„чанство ми неће одрећи помоћ, да васпо„ставимо стару Грчку Монархију на развали„нама варварске владавине која је данас онде. „Ја се заричем с моје стране нарочито да ћу „све чинити, да та нова монархија остане „потпунце независна од Русије, а ја ћу у „њу да наместим најмлађега мог унука, ве„ликог кнеза Константина, који ће се, опет, „ступајући на то место, одрећи свију својих „права у Русији, пошто се Русија и Грчко „Царство никада не могу и не смеју у једно „саставити. У своје време ову ће исту оба„везу дати и велики кнез наследник, мој син „и син његов најстарији, а међутим ја ћу „дати сва потребна јемства за ме и за моје „наследнике, да никада нико неће ништа „радити, да би се на једној глави саставила „ова два царства. Границе новоме Грчком „Царству могле би бити наспрам Русије Црним

„Морем, наспрам Аустрије онуда куда Ваше „Величанство нађе за угодно, пошто се обори „варварска владавина, а на послетку би Дунав „био граница Царства Грчког од Дакије.“ На завршетку царица Катарина обриче Аустрији помоћи и на Средиземном Мору, ако би јој се тамо што потребно показало[1].

Поред свију ових уверавања, у Бечу се зебло и од нове државе у Дакији, у којој би владалац био православан, и од новога хришћанског царства у Цариграду, коме би на челу био Катаринин унук, руски велики кнез Константин. Свиколики државни разлози нису могли да угуше природну суревњивост, која је текла из неповерења којега су се жиле храниле не само различитом вером, у времену у ком је религиозно осећање много јаче било, него и различитим традицијама и тежњама и интересима који су на многим тачкама били и остали различити, и ако су у многима били једнаки. Напоменули смо горе како је и савез постао из егоизма и из суревњивости, тако рећи по неизбожној невољи, а без икакве побуде искрене помоћи или срдачнога поверења. Та основица није могла ни после никада да са свим из очију ишчезне, но се показивала сваки час и приликом сваке и најмање неугодности.

[1] Arneth, Joseph II und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel. Wien, 1869. стр. 143—157.

Аустријско гледиште показано је у писму којим је цар Јосиф II одговорио на наведено писмо царице Катарине. У њему је у једно и обавеза Јосифова наспрам обавезе Катаринине. Цар Јосиф II одговара 13 новембра 1782 царици Катарини, да му топографски положај доноси у рату дужност да *свуколику десну обалу Дунава* (тј. до ушћа) опрости турске власти и турских градова. Цар Јосиф пристаје да Оџаков и нека места (quelques possessions) у Архипелагу припадну Русији. Што се тиче стварања нове краљевине Дакије с кнезом православним на челу и постављења царичиног унука Константина за господара и цара Грчког Царства у Цариграду, то ће одлучити успех и срећа ратна. „С моје стране — одговара цар Јосиф — „неће бити никакве сметње извршењу свију „жеља царичиних, *ако су оне само везане и „састављене с оним што мојим интересима „годи*“. За тим наводи да би аустријским интересима тада и у будуће годиле границе, по којима би у аустријску област ушао град Хотин са својом облашћу, еда би се обезбедила Буковина, којој би се границе имале такође у ред довести. Даље би Аустрији требала Влашка на запад од Олте (Алуте) и обе обале Дунава, са земљом по три миље унутра, почињући од Никопоља па уз воду до Београда, заједно с градовима Видином, Оршавом и Београдом, којима би се, као истакнутим положајима с десне стране Дунава,

имала да чува Угарска. Од Београда би се граница к Јадранском Мору имала повући линијом што краћом и што правијом према природи земљишта, обухватајући Дримски Залив (тј. Скадарско Пристаниште) заједно с целом тврдом земљом, Истријом и млетачком Далмацијом. „Тим би се производима моје земље „— вели цар — једино набавила вредност. „Млечићима пак, који су и онако од моје „земље, што лукавством што згодним за њих „приликама, поотимали оно што сад држе, „могла би се дати у накнаду Мореја, Крит, „Кипар и друга острва у Архипелагу. Онда „бих и ја могао имати бродова, као што их „сада имају Млеци, и могао бих Вашему Величанству бити од користи сваком приликом. „Разуме се, да би се за трговину Дунавом „мојим поданицима морала обезбедити пуна „слобода, све до ушћа у Црно Море, па Црним „Морем кроз Дарданеле. Две нове државе, „Дакија и Грчка, имале би да приме обавезу „да никада не могу сметње или дажбине какве „постављати бродовима аустријским“.[1]

У томе су захтеви аустријски, постављени у оно време. Не може се превидети да је у њима програм аустријске политике, који је у главним својим цртама остао меродаван кроз читаво столеће. Чувши о овоме, министри су царице Катарине II приговарали

[1] Arneth, Joseph II etc., стр. 169—175.

зашто Аустрија предлаже да се Мореја, Крит и Кипар уступе Млецима, да би само она добила део Србије и Босну с Херцеговином, Далмацијом и делом Арбаније. Министри царице Катарине, у осталом по ондашњем незнању, нису ни помишљали на српски народ који у тим крајевима живи, него на нову цариградско-грчку државу, којој би се тиме крњило земљиште! Али се сматрало да су то мале ствари, и савез се после ове измене писама у 1782 години сматрао као потпуно окончан. Остало је да срећа ратног оружја створи жељено земљиште, на ком би се нова подела извршила и нове државе створиле.

По плановима царице Катарине и цара Јосифа II најбоље су имали да прођу Румуни, који би у Дакији добили своју краљевину, и Грци, којима би се вратило Византијско Царство познијих времена. Бугари су с целим својим земљиштем предавани намишљеном Грчком Царству, а Срби нешто томе царству, а највећим делом Аустрији. Народно име ни српско ни бугарско у овим се плановима и не помиње!

Међутим положај у Европи није остао у стању од 1781, нити онако погодан као што се рачунало кад је склапан руско-аустријски савез. Баш то, што се у целој Европи мислило да Русија и Аустрија заједно могу без икакве сумње свршити с Турским Царством у Европи, изазвало је страх, завидљивост и суревњи-

вост на све стране међу државама зарад евентуалног увећања Русије и Аустрије. Порта се све више раздраживала против обе савезне силе, видећи и сама да јој од њих прети највећа опасност. Пошто Катарина II накнадним уговорима с Портом заузе Крим, који се по Кручук-Кајнарџијском Уговору имао држати као независна држава, раздраженост се свуда још већма увелича. Осећало се да је нов рат и неизбежан и близак. Када су у лето 1787 царица Катарина и Јосиф II извршили заједничко свечано путовање у Крим, Турска сама још те године објави Русији рат, а по уговору напред поменутом о савезу од 1781 у тај рат уђе 1788 у пролеће и Аустрија.

Макар да Аустрија 1787 формално није била ушла у рат, она је готово отворено испод руке предузимала многе послове преко Саве и Дунава као да је с Портом већ у рату. Још новембра 1787 цар Јосиф II наредио је маршалу Лацију да спреми прокламацију за Србе и Румуне, у којима им се обећава слобода вере, избор митрополита и друге ствари. Пошто се још око 1784 рачунало да може доћи до рата с Турском због руског настојавања да се заузме Крим и да се наравнањем у том смислу исправи Кучук-Кајнарџијски Мир, Аустрија је још тада слала официре по београдском и по суседним пашалуцима, куда су ходили преобучени у калуђерске момке и старали се о прикупљању извештаја и о за-

добивању људи. Виђеним људима раздаване су још тада веће или мање награде. А пре него што су ушли у рат 1787 и 1788 Аустријанци су чинили у великом размеру кораке, да организују помоћ српских добровољаца, еда би се тим начином њоме више користили.[1] Аустријски цар Јосиф II са својим војводама бацио је био око поглавито на Београд и на Босну. Ваља имати на уму да су у то време Далмација и Бока Которска биле у подручју Млетачке Републике. Упутивши за организацију српских устаника у Београдски Пашалук Михаљевића, Аустрија је у јануару 1788 послала у Црну Гору мајора Филипа Вукасовића с муницијом и с новцима. План је био да се комбинованом операцијом из Србије и из Црне Горе одсеку Босна и Харцеговина. М. Медаковић бележи да је мајора Ф. Вукасовића владика Петар дочекао с неповерењем, ма да је он дошао с новцима, с муницијом и с 400 војника. Неповерење се коначно разбило писмима која је владици упутио бечки руски посланик и мисијом Тутолмина и Драшковића од царице Катарине из Петрограда, који су владику уверили да је Аустрија у савезу с Русијом и позвали га да мајору Ф. Вука-

[1] Драг. М. Павловић, Прилог историји Кочине Крајине и Михаљевићева фрајкора. Глас LXVIII. На стр. 112—113 говори се о прокламацији цара Јосифа у новембру 1787. Наши сувремени извори, штампани у Гласнику XX, 50, помињу такође како је Аустрија још 1787 издавала позиве српскоме народу у Београдскоме Пашалуку да на оружје устаје.

совићу верује.[1] Бечки су се политичари веома срдили на ово неповерење према Аустрији. Карактеристично је како је цар Јосиф II још пре објаве рата под зиму 1787 покушавао да изненадним препадом заузме Београд. Ноћу међу 20 и 21 новембром (2 и 3 децембром по нов.) 1787 покушан је тај препад, али он није испао за руком.[2] Кад је се прави рат почео, у пролеће 1788, аустријске су војничке старешине живо настојавале да се виђенији људи из народа свуда заклињу на верност и на оданост цару аустријском. У том су смислу радиле и српске владике из Аустрије, нарочито владика новосадски Јован Јовановић.

Али осим тога што политички положај

[1] Мил. Медаковића, Повјестница Црне Горе. Земун, 1850. У писму које је писао Л. Кобенцлу 7 фебр. 1788 (по новом) цар Јосиф спомиње како је послао у Црну Гору два официра с новцима, оружјем и муницијом и како им је дао и писма за скадарскога пашу, да и с њим покушају споразум. У писму Ф. Кобенцла из Беча истоме Л. Кобенцлу у Петрограду од 17/28 јуна 1788 спомиње се да се у Црној Гори троши већ више од милиона у новцу осим оружја и муниције. Ту се диже жалба на несагласну радњу руских официра и на Цетињу и у Скадру. Joseph II und Graf L. Cobenzl. Fontes rerum austriac. LIV, 248, 275.

[2] У Љуб. Стојановића, Записи, III, 109, има записано како су Срби и Бугари отворили Београд уочи Ваведенија, ноћу 21 новембра 1787 год. О томе има белешка и у проте М. Ненадовића, Мемоари, 8—9 (издање Српске Књижевне Задруге). Поуздан датум по аутентичном рапорту у Zinkeisen Gesch. des Osm. Reiches, VI, 642. Види и у чланку Драг. М. Павловића, Глас LXVIII, стр. 112. Значење целог тог посла лепо се види у писму цара Јосифа II графу Л. Кобенцлу, писаном 6/17 јуна 1788. Види још помен у другом једном писму, Joseph II und Graf L. Kobenzl, I, 233 и 271.

Европе није остао онакав како се у време склапања замишљало, него ни само војевање није ни из далека одговорило очекивањима која су у њ полагана са свих страна. Руси, очевидно, нису били готови и кретали су се веома лагано скоро целу годину дана. Цар Јосиф, ма да је Србе изазивао против Турака још 1787, а нарочито у пролеће 1788, није кретао своје војске напред, чекајући да и Руси пођу напред у исто време, и бојећи се да он на аустријску војску не привуче сву силу турску. По томе се види како је савез био пун међусобнога неповерења. С тога се у целој готово 1788 години рат на нашој страни водио млако, средством самих српских добровољаца. Томе је на жртву пао најчувенији српски четовођа, капетан Коча Анђелковић из Левча, по коме се у нашем народу цео овај рат прозвао Кочином Крајином. Коча је у септембру 1788 негде око Текије пропао, по други пут остављен с малим бројем људи надмоћној турској сили. Београд је ради горе поменуте бојазни цара Јосифа узет веома позно, истом 17 септембра 1789. Ни на руској страни нису ствари ишле ни много боље ни много срећније, и у самом вођењу рата тешко је било наћи оно одушевљење с којим се рат желео и с којим је оглашен.

На дипломатском пољу почетак је рата изазвао праву буру. Западне су се силе ди-

гле нарочито против Русије, нимало не кријући своју жељу да свима средствима спрече нов успех и ново раширење њено. Како се у Енглеској о томе мислило најбоље показује одломак приватнога једног писма енглескога бечког посланика, заступника на конгресу у Свиштову, сер-Роберта Мјуреја Киса. Он је из Свиштова у Бугарској 15/26 априла 1791 у приватном писму својим сестрама у Лондон писао како се Турско Царство не може дуго држати по моралним узроцима који га нагризају, али да га кабинети морају држати, такво као што је, колико дуже могу. „Било „би да не може боље бити — наставља тај „енглески дипломат — кад би Турска могла „утопити се у море. Али тако није, него је „са свим другојачије. Сваки комадић који се „од Турске оцепи пада у крило једне северне „госпођe, која је у последње време добила „рђав обичај, да коље људску расу гомилама „од двадесет до тридесет хиљада зарад простог задовољства да у новинама испуни „једну страну. Усуђујем се да кажем, да би „та госпођа с тим својим пожудама и неодо„љивом жеђу освојења на послетку постала „веома незгодан сусед некоме од наших хри„шћанских владалаца, кад би јој се допустило „да се к западу креће. Тога ради Селима III „треба одржати на његову престолу, и било „би веома добро, кад би се горе поменута

„крвожедна госпођа упутила мало назад, у „своје старе границе.“ [1]

Под утиском оваких мисли постао је већ 2/13 јуна 1788 привремени уговор међу Енглеском и Пруском, у коме се тајним чланцима спремао приступ Шведској и Холандској, све у намери да се споразумно ради у руско-аустријско-турском рату.[2] Шведска је одмах ушла у рат против Русије, којој Финландија у то време још није припадала. Пруска ни у замисли није могла да поднесе ново раширење Аустрије без накнаде за се, и отворено иштући ту накнаду у Пољској и у Аустрији, ступила је у јавну алијанцију с Турском и у агитацију против руско-аустријске војне. У Француској се 1789 почне познати велики револуционарни покрет, којим се одмах пажња Аустрије и Пруске одвуче к њиховим западним границама. У току рата умре цар Јосиф II (9/20 фебруара 1790). Леополд II, који га је на престолу заменио, имао је како о рату тако и о осталим пословима мисли сасвим различите од мисли покојнога свога брата. И он се старао да послове упути што више ка што скоријем мирном свршетку, који су, заиста, разне околности из дана у дан све јаче тражиле. Пруска пак, у својим турко-

---

[1] Memoirs and correspondence (official and familiar) of Sir Robert Murray Keith. Vol II. London 1849., стр. 408—409.

[2] Ranke, Die deutschen Mächte, II. 358. — Joseph II und Graf L. Cobenzl, Fontes rerum austriac., LIV, 313.

филским тежњама, да би барем аустријску акцију заиста обуставила, изведе чак и војску на северну аустријску границу. С тога се веома рано увиди да рат неће моћи ни из далека достићи постављени му напред задатак, и тога ради се, по нарочитом наваљивању Пруске, већ 1789 почне у Бечу живо радити, да се на основици status quo ante међу Аустријом и Турском васпостави мир. Рачунало се да ће тај мир имати у скоро за последицу и мир међу Русијом и Турском. У Рајхенбаху, у Шлеској, заиста се састане конференција пруско-аустријска, где Пруска у име Турске, по овлашћењима из Цариграда, 15 јула 1790 уговори примирје на основици пређашњега стања. То се примирје одмах по том призна и у Цариграду, и претвори се у право примирје, које се завршило познатим Свиштовским Миром (4 августа 1791 по новом). И претпоставка за Русију ускоро се остварила. Остављена сама према Турској, и видећи да се у тај мах њен пређашњи план никако не може извршити, Русија такође одмах по том (11 августа по новом) закључи у Галацу с Турском примирје, које се сврши уговором мира у Јашу (9 јануара 1792 по новом). Тим је миром Русија опет постигла неколико користи у границама.

Што се тиче Србије, она је, као што се види по писмима царице Катарине и цара

Јосифа II, уступљена била Аустрији на случај да се рат срећно сврши.

Ово је било добро познато главним људима у српском народу, и само да би се опростио нереда турскога, народ је тим био задовољан. У оно се време било утврдило мишљење да се ти послови и не могу свршити другојачије. Цар Јосиф II, који се у унутрашњој својој политици показивао либералан, нарочито у верским питањима, стекао је био популарност и међу Србима, који су већ почели да га сматрају као свога ослободиоца. У томе смислу се одмах после 1780, од кад је управо завладао цар Јосиф II, отпочела по српским земљама не мала агитација аустријских људи све до почетка рата 1788, а по том још више. Као што се види по архивским документима, Аустријанци су слали официре и друге људе по српским земљама, давали новчану помоћ људима од којих су очекивали какве услуге и чинили све што се чини, кад се мисли да ће се у скорој будућности једна земља коначно освојити и с царством саставити.[1] Кад се рат почео, тај се посао још живље и отвореније, у тај мах већ с потпуним уверењем, наставио. Војнички су се команданти нарочито старали да главне људе по земљи, чим би се који крај Србије заузео, заклињу на верност цару

[1] Глас LXVIII, чланак Драг. М. Павловића.

аустријском. Свак је веровао да се то чини на сигурно; опште је мишљење било да се више неће враћати Турцима оно што се ослободило, па је и тај посао ишао лако и без презања, као свака обична ствар.

Истом пробуђена српска нова књижевност у аустријским земљама ушла је у овај тон с потпуном искреношћу.

Сâм први књижевник Доситеј Обрадовић, опчаран реформама и либералним мерама цара Јосифа II против калуђера, повео је ово коло. У почетку своје значајне књижевне реформе, у славноме писму Харалампију од 13 априла 1783 год., Доситеј симпатично помиње цара Јосифа неколиким стиховима како се све „срећне кћери српске“ и девојке влашке и мађарске радују наредбама цара Јосифа против манастира, које им осигураваху сласти природног живота и материнства. То радосно клицање цару Јосифу свршава се апострофом, који гласи:

Светла круно, Јосифе Велики,
Простри милост твоју на род српски,
Ти обрати лица поглед благи
На дедова твојих народ драги,
На Србију бедну и на Босну,
Које трпе работу несносну.
Буд' подобан неба господару,
Дико света, пресветли цесару,
Излиј на свет превисоке даре,
Дај Болгаром њихове бољаре,
Твојим Србљем витезове старе,
А Грецији њезине Пиндаре.

Ма да се баш не зна какво би се значење и какав смисао имао дати стиху *На дедова твојих народ драги*, Доситеј се, и после, у својим књигама не једанпут сећао цара Јосифа II с не мање искреним похвалама. Кад је у јесен 1789 аустријска војска већ на крају друге године војевања узела Београд, сви су мислили да је ослобођење Србије готово. Доситеј излази с песмом, одмах тада у Бечу штампаном, која носи натпис „Песна о избављењу Србије" и у којој се одмах у почетку кличе:

О век златни, о мила времена!
О весеља и слатке радости;
Србија је наша избављена,
Блага жеља од наше младости!

Доситеј по том слави цара Јосифа као „Србије миле благог спаситеља" који силу султанску обара. За тим узвикује:

О ва веки предрага имена
Иосифа и Екатерине,
Вас ће славит' премнога племена,
Зашто кроз вас турска сила гине,
И варварство и глупост и туга
Све то скупа из Европе бежи,
Мучитељство пропада и куга,
Јер варварин сад у праху лежи!

И ускликнувши још једанпут двоjеглавним орловима на Врачару, Тавру (тј. Криму) и Кавкасу, Доситеј завршује своју песму врстама:

Србија мила сад у недрих носи
Цесарова славна наследника,

Њега љуби и с њим се поноси,
Босни каже: ево моја дика!
Сестру своју љупко уветтава
Да не губи време — шта већ чека?
Сунце сија, нек се просвећава,
Нек не лежи у мраку до века!

Карактеристично је јасно виђење српскога националног будиоца и просветиоца Доситеја, да ослобођење српско обухвата ослобођење Србије и Босне, и да је везано с новим идејама реформе, просвете и слободе, које су тако рећи у исти мах избијале за цео свет кроз страсне и бујне појаве Француске Револуције, које су и Балканско Полуострво, па и Србију својим таласима обухватиле.

Али аустријско освојење Београда није само кроз тај глас одјекнуло из кругова млађахне српске књижевности.

Велики историк и писац, архимандрит Јован Рајић, ауторизовани глас оновременога главнога српског средишта, патријаршије у Карловцима, одазвао се на глас освојења Београда читавом епопејом, писаном за оно време врло чистим и лепим језиком, „Бојем змаја са орлови“. Под *змајем* архимандрит Јов. Рајић разумева Турке, а под орловима две савезне силе: Русију и Аустрију, које обадве имају орлове у грбу. Рајићева песма, осим општих ствари о рату, говори поглавито о борбама на Оцакову, на Бендеру и, пространије но о свима другим, о Београду. Опису-

јући како су Турци Београд оставили, Ј. Рајић узвикује предусрећући ново време:

Сунце јарко обасја сврху Белиграда,
Кад га Јосиф очисти од турскога гада.
Тек што сунце засја се, Луна луче сакри,
И тамнима облаци лице своје закри.
Роге доле обори с кима се дичила,
Затупљене, потухле, чиме се кичила,
Јасну светлост сунчану Јосифа другога
Белград прима у себе, милог оца свога.
Већ змај љути одлети, нити кога бије,
Јербо ор'о двоглавни над градом се вије.
Све старе птиће своје под крила позива,
Које је змај гњавио, с милошћу зазива:
Ход'те к мени, ја ћу вас под крила узети,
Гди'но више љути Змај допрет' неће смети.
— — — — — — — — — —
Подигни се ти сада, Дунав-реко главна,
Царства слуго велики, славо, дико јавна!
Зови Саву и Тису, из Каринта Драву,
Муру, Ваг и Корану, и српску Мораву,
И све друге около савакупљај реке,
Од свих страна привуци мале и велике,
Донесите ви даре Јосифу цесару,
Под Белиград без страха, вашем господару.
— — — — — — — — — —
Сиротица Србија диже руке к Богу,
Славу, хвалу и почаст приносећи многу.
Боже благи, слава ти на твојему дару,
Кад си ми повратио сву слободу стару,
Белград ослободио од поганске руке,
И из њега протер'о бусурмане Турке.

Песма се свршава ласкавим стиховима за Јосифа II, као цара и господина „који с руку и ногу синџире скида и ране од турских бичева вида“ српскоме народу.

Песма Јов. Рајића дело је одушевљења које се јавило међу Србима с освојењем Београда. Оно је најразговетнији знак да је освојење Београда међу оновременим Србима схваћено било као знак потпунога ослобођења. Рајићева је песма писана оне јесени кад је и Београд узет, тј. 1789, а штампана је 1791 године. Исто такво расположење какво се види по овим књижевним делима види се и по оновременим записима и по мемоарима проте Матије Ненадовића о казивању кнеза Алексе, оца његова, и по неколиким актима из архива ондашњега главног српског политичког вођа, архимандрита троношког Стевана Јовановића.[1]

И кад се све ово узме на ум, може се мислити какво је запрепашћење настало у „ослобођеним“ земљама, кад је међу Србе и нарочито кад је међу војничке и политичке посленике у Београдском Пашалуку стигао глас да је у Рајхенбаху закључено примирје, по коме се све већ ослобођене покрајине враћају Турској и по коме граница међу Аустријом и Турском остаје опет онако како је била пре рата. Сав је народ примио тај глас с изненађењем тако непријатним, како се само могло замислити. Ушавши већ са свим у мисли мало час исказане, приставши с искре-

[1] Гласник XX. „Прилошци к српској историји око 1790“. Записи се могу прегледати у зборнику Љ. Стојановића.

ним поверењем уз аустријску војску, прегавши да приме и аустријску власт, српске вође се никако нису могле да навикну на помисао да се опет враћају под турску власт, у толико више што је највећи део Србије ослобођен српском снагом, само под врховном управом аустријских официра, опет Срба̂. Дух национализма већ се почео кретати међу Србима. С тога се одмах започне велика агитација у правцу да се Србија барем не враћа под турску власт *без икаквих погодаба*, него *да се враћање* — кад је већ неопходно — *изврши с извееним олакшицама, јемствима и обезбеђењима за миран верски и народносни опстанак*. О томе знаменитом покрету, у коме је управо прва клица познијега народног ослобођења, знамо, на жалост, веома мало.

Главни човек који се у овоме покрету истакао био пред српским народом Београдскога Пашалука био је архимандрит троношки Стеван Јовановић, родом из Јадра. Он је од првих и топлије од свих других 1787 прихватио покрет одмах у почетку. Он је пред свима другим прихватио препоруке, шиљане нарочито преко новосадског владике Јована Јовановића (Шакабенте), Србима у Београдском Пашалуку да на оружје против Турака устају и да Аустрији веру задају. У писмима из његова архива види се како је поменути владика Јован Јовановић радио то и писмима и усмено и да је с њим у поменутом смислу

неки свечанији разговор вршен 28 марта 1788[1], не каже се на ком месту. То је било, како се види, одмах после формалног оглашења рата међу Турском и Аустријом. Из других аката видимо како је архимандрит Стеван сакупио хиљаду људи српске народне војске и с њима бранио крај око свога манастира, издржавајући их и хранећи сâм својим старањем, докле није морао уступити турској сили, напустивши Троношу. То је било у јесен 1789. Архимандрит Стеван се повуче к аустријској војсци и у Срем, где му се у накнаду за изгубљени манастир одреди пенсија, а за станиште манастир Гргетег у Фрушкој Гори. И иначе даровит и отресан, овај архимандрит тако дође у близину најобразованијих људи нашега народа онога времена, којима је средиште било у Карловцима око митрополитова двора. Митрополит је у то време у Карловцима био Мојсије Путник. Он умре 28 јуна 1790[2], а заступи га тадашњи будимски владика славни Стефан Стратимировић, човек бистра ока, обдарен нарочито политичким талентима којима је напретку свога народа не мало послужио. Кад у лето 1790, усред очекивања да се с ослобођењем даље креће, пукне глас да ће се с Турском закључити мир по староме и да ће се све заузете земље вра-

[1] Гласник XX, 42.

[2] Љ. Стојановић, Записи, III, 109.

тити Турцима, никога тај глас није тако неугодно дарнуо као архимандрита Стевана. Од владикâ, митрополита и ђенерала до самога цара и његових догглавникâ прострла се агитација овога неуморног и енергичног човека за српску народну ствар. Агитација је имала јасан, одређен програм. Ако се већ Србија мора враћати под турску власт, као што се тада говорило, архимандрит је тражио да се то враћање изврши с извесним повластицама и обезбеђењима. „Да се просимо и Царско „Величанство молимо — говори се у једном „распису архимандрита Стевана и његових „другова — да би се со оваким начином мир „закључио *како шӣо је Каравлахија била, да „би ми ӣурском цару одсеком новце давали „колико би се у миру закључило, а Турци у „нас да се не мијешају ниӣи њихове ӣаше „и муселими нама да суде. Но со обиче-на„родским согласијем* — настављају даље ар„химандрит Стеван и његови другови — *да „изберемо једнога од наших ӣоглавиӣих људеј „који ће всем нам комендаӣ биӣи како шӣо „је био у Влашкој Богдан-бег, и он да би „одсек,*[1] *шӣо би било, између нас совокуӣљао „и ӣурском цару ӣошиљао, а ми на нашој „земљи да би могли мирно радиӣи и себе „уживаӣи.*[2]“

[1] Одсек овде значи *данак одсеком одређен.*

[2] Гласник XX, 60.

Овај програм да се за Србију траже автономна права Влашке и Молдавије није био без дубокога политичког смисла. Предмет аустријске суревњивости спрам Русије била је међу осталим и автономија Влашке и Молдавије, под руском заштитом од уговора мира 1774 у Кучук-Кајнарџи. Овде се пројектом архимандрита Стевана и његових другова пружала Аустрији замена, и нудило јој се да она, новим уговором мира с Турском, створи од српских области западно од Влашке и Молдавије, на десној страни Дунава, оно исто што је Русија имала у Влашкој и Молдавији. Може бити да су на то помишљали они који су програм смишљали, и да им се по тим разлозима чинило да ће програм у меродавних аустријских људи наћи одзива. Али они нису помишљали да је автономна Србија, област православне вере као и Влашка и Молдавија, али уз то словенске народности, у аустријским очима представљала опасност руске претходне позиције још јаче од оних у Влашкој и Молдавији, и по словенској народности својих становника и по положају своме на десној страни Дунава, на самом бечко-цариградском путу. Наши на то нису мислили, пошто је њима главно било и остало да се у том програму налазила једина накнада за топло жељено потпуно ослобођење и да је враћање народа по трећи пут под омрзнуту

турску власт свакога испуњало највећом одвратношћу.

Види се да је архимандрит Стеван у лето 1790, ваљада при првим гласовима о конференцији у Рајхенбаху, чинио кораке код карловачког митрополита Мојсија Путника да се положај Србије уреди. Из писма цару од 16 фебр. 1791, на ком је потписано са архимандритом Стеваном у Бечу још седам људи од свештенства и кнезова из подринског краја, види се да су се у том смислу за помоћ обраћали фелдмаршалу графу Валису још 22 јануара 1790.[1] Има једно писмо митрополитово од 14 јуна 1790 из Беча писано архимандриту, у коме му јавља да се о главној ствари за народ у Србији ништа радити не може, док се не знадне хоће ли остати под Аустријом или под Турском.[2] Пошто митрополит М. Путник две недеље по том, 28 јуна, и умре у Бечу, у Тамишвар се ради избора новога карловачког митрополита за август 1790 сазове Српски Народни Сабор. Међутим 16/27 јула потпише се у Рајхенбаху у Шлеској међу пуномоћницима пруским, који су радили у име Порте, и аустријским уговор о примирју на основици повратка пређашњега стања. Као год у Букурешту 1812 године, српска је ствар у начелу била свршена, јер

---

[1] Гласник XX, 49.

[2] Гласник XX, 40.

се Србија враћала опет под турску власт без икаквих погодаба. Архимандрит Стеван (који, разуме се, није умео рачунати са значајем међународних обавеза), смисли да се обрати Српскоме Народном Сабору који се за избор митрополита скупљао у Тамишвару. Пред нама је молбеница његова с масом потписа из Србије, упућена царском комисару и томе сабору 24 августа 1790. Међу Србима је говорено да се Аустрија повлачи из ратовања због унутарњих несугласица. Тим су обухватане и несугласице с Пруском и немири у Нидерландској и неко трење у Угарској. Помињући како су већ, приликом утврђивања зоне за примирје, неки Срби у пожаревачком округу од Турака изгинули, Срби се жале сабору на ту судбину ничим незаслужену, на заклетву узалуд цару положену пред бачким владиком Јов. Јовановићем и моле да се нађе какав год начин да се српске земље више Турцима не враћају. Ако се ништа друго не може, Срби траже *макар и малу помоћ у оружју и у муницији, па да они сами своје земље бране од Турака*, докле цар аустријски не уреди своје унутрашње ствари и не доспе да се њих опет прими. Спомиње се, примера ради, како је таква помоћ дата Црногорцима.[1]

---

[1] Тим се мисли на 300 буради барута и толико праха и кремења што је цар Леополд 1790 послао у Црну Гору на велике молбе црногорске. Медаковић М., Повѣстница Црне Горе. Земун 1850, стр. 85.

А ако им се у накнаду за толика обећања баш никаква помоћ не може учинити, говоре како ће *„бити принуђени под протекцију „друге потенције прибегнути, а ову отречену „милост ни ми ни потомци наши од рада в „род нећемо заборавити њихова ради спасенија „и будушче науке“*. Представка се завршује молбом јединокрвној браћи на сабору да не поштеде ни труда ни трошка за ослобођење браће своје.[1] На тој представци потписали су се свештеници и обор-кнезови јадранског, рађевског и мачванског дистрикта, свештеници и обор-кнезови шабачкога дистрикта. Испод њих су се потписали архимандрит троношки Стеван Јовановић, намесник Мелентије Јовановић с братијом, архимандрит студенички Василије Радосављевић. За њима су потписи игумана манастира Петковице, игумана манастира Чокешине, намесника манастира Радовашнице, проте мачванског и попа богатићског и игумана манастира Каоне. По том су потписи кнезова округа шабачкога, а за њима потписи кнезова и свештеника округа јагодинског.

То је први српски јаук на оно што је о српском народу, и не помињући га, 16/27 јула закључено у Рајхенбаху. Карактеристично је да ни тада још, у августу 1790, нема идеје о автономном уређењу Србије попут Влашке

[1] Гласник XX, 42—49.

и Молдавије. Али је веома карактеристично, што се отворено говори да ће се „прибе-„гнути под протекцију друге потенције“ и што се помиње „да ову отречену милост ни ми „ни потомци наши од рода в род нећемо за-„боравити њихова ради спасенија и будушче „науке“. Очевидно се ту претило Русијом. Митрополитско место у Карловцима заузме по избору истога тога Сабора Стефан Стратимировић. Архимандрит је Стеван одмах и код њега чинио кораке у горе показаном правцу. Међутим ни откуда се ништа није могло чути о каквом бољитку из простог узрока што је ствар српска у Рајхенбаху била коначно свршена и што је оно што је закључено тада, на скоро по том 8/19 септембра 1790 било утврђено формалним претходним миром, на коме су потписи великога везира и аустријских војних команданата. У томе знаменитом претходном акту Аустрија се обавезала да ће Порти вратити сва освојења (rendre toutes les conquêtes, faites depuis la dernière rupture), с обећањем да се више у овај рат она мешати неће и да неће ни посредно ни непосредно против Порте помагати Русији, већ да ће држати тачну неутралност спрам обе ратне стране (de ne se mêler plus de cette guerre et de ne prêter aucun secours ni direct ni indirect à la Cour de Russie contre la Porte, mais d'observer une exacte neutralité entre les deux cours encore belligérantes). При свем том, или што

се није знало шта је међу цариградским и бечким двором већ углављено, или што се то није још хтело да саопштава свима којих се тиче, или што се све мислило још ће се нешто у коначном уговору мира изменити и поправити, агитација међу Србима није престајала. Пошто се с крајем јесени 1790 знало да ће се конгрес за коначни мир међу Аустријом и Турском састати у Свиштову,[1] и агитација се српска спремала на своје последње кораке. Покушавши узалуд да цару дотуре жеље народне преко Сабора у Тамишвару и преко намесништва у Београду, архимандрит Стеван и архимандрит Василије отиду сами у Беч и тамо успеју да собом предаду своју молбу цару Леополду II. Одговор им је био да ће се земља по свој прилици повратити Турској и да ће се сваке олакшице учинити онима који би се одлучили да у Аустрију пређу. Пошто коначни уговор још није био потписан, нису хтели да им кажу оно што је у ствари међу њима и Турском ипак било свршено. По писмима ми видимо да су се архимандрити овога ради ба-

---

[1] На конгресу томе имали су заседавати представници Турске, Аустрије, Пруске, Енглеске и Холандске. Три последње силе сматрале су се као савезнице у посредовању за мир. Представник Енглеске на конгресу, сер Роберт Мјуреј Кис, кренуо се из Беча преко Тамишвара и Букурешта за Свиштов 8/19 нов. 1790, у Свиштов је стигао 12/23 децембра 1790, а конгрес се отворио 18/29 децембра 1790. Memoirs and correspondence, vol. II. London, 1849, стр. 306 и д.

вили у Бечу у фебруару и марту 1791. Априла су се вратили натраг, и тада је предузет последњи корак с потписивањем молбенице којом се тражила автономија.[1]

У то време, на сву прилику у пролеће 1791, као последњи корак, корак очајања, смишљен је план автономије попут Влашке и Молдавије, и отворена је за њ агитација у народу. Чија је идеја, и како се на њу дошло, данас нам је, по ономе што је пред нама, тешко докучити. Главни извор из којега је ми данас познајемо, то је циркулар с потписима архимандрита троношког Стевана, архимандрита студеничког Василија Радосављевића и проте јагодинског Јована Миловића. Тим циркуларом се њих тројица обраћају архимандритима, игуманима, проигуманима и осталим јеромонасима, протопресвитерима, поповима и ђаконима, обор-кнезовима, кнезовима, трговцима, ратарима и војницима по свој српској земљи. Ту се говори како су потписници зарад ослобођења народа од Турака ходили куд се год могло код велике господе, не жалећи труда ни трошка и молећи за спасење и за царску милост; како су у Тамишвару (августа 1790) Сабору молбу предали, с намером да би се цару доставила, али како то извршено није; како је друга, у истом смислу из Београда отправљена, али како ни она

[1] Гласник XX, 59, 89 и д.

царскога лица видела није, јер се од царске стране никакав одговор послао није. За тим се наводи како су потписници ходили и собом у Беч, те како су молбеницу и собом цару у руке предали. Као што знамо, то је било 16 фебруара 1791 с потписом архимандрита Стевана и још седморице.[1] У тој се молбеници за случај повратка српских области под Турску тражи *да цар својим моћним посредовањем како год олакша судбину народа који би се повратио.* Још се ни ту не помиње програм автономије као у Влашкој и Молдавији, као што је горе назначено. Пошто ни тај корак није ништа помогао, а закључење се коначног мира и с њим коначна пресуда Србији све већма примицаху, циркулар опомиње да се свак потписује на молбеницу о потпуној автономији, која би се на ново носила у Беч „док се не би несрећа наша тре„фила да се мир закључи, потле нам неће „бити за корист илити фајду пошто би се мир „закључио, но того ради у Беч сада походимо „да прошеније општенародско царју предста„вимо. И ако не би могао аустријски дом „сије совршити (то јест цесарски дом), ми „живота и труда својего поштедити нећемо, „(но ћемо) исти и у Конгрес, то јест хелчијски[2] „собор и свим царствам тужбу представити,

---

[1] Гласник XX, 49—51.

[2] тј. посланички.

„да не би заостали под проклетим агарјан„ским насилијем“.[1] За овај посао потписивања општенародне молбенице види се да су потписници циркулара послали били нарочитог човека, да по Србији потписе покупи. По нашем рачуну тешко се овај посао могао свршити пре маја 1791. Ни по чем се не види да је што рађено и урађено. Сама представка с потписима, која је, по циркулару, спремна била и коју је требало само потписати, није се такође сачувала. Не зна се ни да је архимандрит Стеван са својим друговима по други пут у Беч, нити куда даље ишао. Пошто је коначни мир у Свиштову потписан 24 јула (4 августа) 1791, биће да је и по томе било касно за какве год даље кораке, као што је доиста било касно још у 1790 при првоме почетку њихову, само што то бедним представницима српским нико нигде није хтео да каже, остављајући их као осуђенике да у варљивој нади још неко време проживе, докле на послетку не сазнаду праву своју судбину. Чудновата је сличност у понашању архимандрита Стевана и његових другова у 1790—1 с понашањем Карађорђа и његових другова 1812—13, као год и у понашању аустријске господе и државних људи у тим годинама с понашањем руске господе у 1812—13. На срећу те је одвојило понашање руске господе

[1] Гласник XX, 60—61.

после 1813 од онога аустријског у горе поменутим годинама.

Али кад се обазнало како је свршен Свиштовски Мир и како се ослобођене српске области опет, тада по трећи пут, враћају под Турску, захорио се општи узвик осуде и незадовољства у народу против аустријске политике. Онда је ваљевски кнез Алекса Ненадовић, у то време аустријски официр у српској добровољачкој војсци, кад му је понуђено да остане и даље као официр у аустријској служби, па је одбио, и кад му је услед тога преговорено што оставља цара, рекао знамените речи: „Не изневеравам нити остављам „ја цара, но цар оставља мене и сав народ „српски као његови стари што су наше пра„деде остављали. Зато идем натраг преко „Саве, а немам писара ни других учених „људи, но ћу ићи од манастира до манастира „и казивати сваком калуђеру и попу да у „сваком манастиру запишу да више никад „тко је Србин Немцу не верује“.[1] Не мање се горко жалио на Аустријанце и главни радник овога покрета, архимандрит троношки Стеван. Одмах по закључку мира, 26 августа 1791, архимандрит се горко жали владици новосадском Јовану Јовановићу, коме пише: „Камо „објети и услуге наше овому двору и толика

[1] Мемоари проте Матије Ненадовића. Издање Српске Књижевне Задруге, стр. 34.

„проливена крв и изгубљеније имјенија и „живота? И сада одбачени остали! То ли су „награжденија бједне Сербије, да их сада „Турци продају и сјеку како марву!? Убио „га Бог са кога је то! Може ли се то во всем „свјетје игдје видјети таковаја неправда?“ Говорећи по том како је из Беча од графа Балаше (придворнога) био упућен к фелдмаршалу Валису у Београду и како га није могао ни видети, јер му ни владика није хтео помоћи да пред фелдмаршала изиђе, архимандрит се обраћа новосадском владици и моли њега за посредовање. Пошто су Аустријанци тада једино позивали народ да се сели у њихову земљу, архимандрит Стеван помиње некакву молбеницу упућену на царско име, у којој се од стране народа што би мислио селити се питало шта му се обећава и молило да се та обећања даду на писмено. „А навластито — додаје архимандрит у закључку — да се то ваше душе тиче, и на „ваше позиваније онај народ и са мном за„једно приједининио се овому двору на вјерност „и против Турков стао војевати“.[1] Познати Летописац Троношки, у Троноши у то време из старијега рукописа преписиван, уносећи у летопис страдања и беде овога рата, завршује записку горким речима: „И тако јест „пострадао и просуо се бједни Сербљ верујући

[1] Гласник XX, 93—94.

„проклетом Нијемцу; небројено јест се из-„робио; тако исјечено несказано; цркве и ма-„настири јесу не мало по цјелој Србији опу-„стили, и у мало времена три крат јесу „Немци српски народ издавали и Турком под „сабљу предавали. От није, убо, оци и бра-„тијо, бљудите сја да не пострадате, како „што се сада нашему роду случила погибл“.[1] У истом смислу је у књигама црквеним своју оцену забележио други знаменити радник онога времена Хаџи-Рувим: „Чу се глас го-„раче пелена — бележио је Хаџи-Рувим — „да Немац даје Белиград Турком натраг, „с окресни градами, јако и би после того.... „Слишаше Срби жалосне гласе, вопише, утро-„бам проплакаше: уви, уви, ни семо ни овамо „прибежати ко може. Всјака душа умре и „наиде страшни час смртни на њу. И много „би зван народ од Немаца, и нико не оде, „бојећи се преваре од Немца, кроме владика „белиградски; последи бист епископ будим-ски“.[2] У самој ствари Београд је предат Турцима, и мост је, који је преко Саве Земун с Београдом везивао, дигнут 13 октобра 1791 године[3].

На све кораке са стране српскога народа да му се судба олакша и да се чисто, просто и без неких јемстава под турску власт не

---

[1] Гласник V, 43.
[2] Rad jugosl. akad. I, 186; Љ. Стојановић, Записи, II, 293.
[3] Љуб. Стојановић, III, 110.

враћа, с аустријске се стране одговарало само понудом да се у аустријске области пресељава, у случају ако би се Србија под Турску повратила. О томе пресељавању види се да су и саслушавани главнији људи. У једноме писму од 11/22 фебруара 1791 види се како су о томе још у то време у Бечу саслушавани архимандрит Стеван и комисар, пређашњи обор-кнез крајински, Данило Алексијевић.[1] Они су тада тражили за тај посао неку мешовиту комисију. Из горе поменутих српских извора сазнајемо да је архимандрит Стеван тражио и да се на писмено објави шта се обезбеђује пресељеницима. По тој су ствари још 11/22 декембра 1791 позивани да се Војном Дворском Савету јаве архимандрит Стеван и Данило Алексијевић.[2] На пресељавању се српског народа живо настојавало. То се види по остентативној ревности београдског митрополита Дионисија, који је развио у том погледу читаву агитацију. Објављен је и царски декрет онима који би се преселили. Обећавало се, на првом месту, уједначење у правима с пређашњим српским насељеницима; по том ослобођење од свих даџија за четири године; новчана помоћ (по 2 крајцаре на душу) за крајњу сиротињу; кућа и земља онима који

[1] Гласник XX, 53—55. С тим је у вези и писмо од 11/22 априла 1791, Гласник XX, 57.

[2] Гласник XX, 62.

би желели ступити у војну границу или који би се населили на државним земљама.[1] И ако се не може узети на длаку оно што је записао Хаџи-Рувим, да се овоме позивању нико није одазвао, истина ће бити да се свет одазивао мало и да се пресељеника није јавило ни из далека онолико на колико се рачунало. Благо понашање које су супрот тога отпочели Турци, враћајући се у Београдски Пашалук, биће такође један од узрока што се српски народ примирио и заборавио на ослободиоца с леве стране Саве и Дунава. Лако је схватити да на плану автономије српске Аустрија није хтела радити, пошто је у њеним интересима било: или да Србију својим земљама прикључи, или да она остане под турском влашћу. Та је турска власт чинила најбоље резервно стање за прикључење у другој некој прилици. Као да то српски родољуби онога времена нису били увидели!

Ни сâм архимандрит Стеван није остао у Аустрији. Једини оскудан биографски извор о њему, оно неколико записа В. Ст. Караџића, бележи како је он, пошто му се досадило Аустријанце узалуд молити, а њима његове молбе и укоре слушати, *побегао* из Срема натраг у Србију, предао се Турцима и дошао опет у Троношу. То је могло бити с крајем 1791 (у којој се години још у декембру спо-

[1] Гласник XX, 94 и д. Текст декрета на стр. 96.

миње он у једном писму бечке Дворске Канцеларије) или с почетком 1792, опет пошто се видело да Турци мисле озбиљно да држе оно што су у Свиштову Аустријанцима обећали, што се тиче опроштаја свима онима који су за време рата што против њих чинили. Бринући се за народ, архимандрит је Стеван, држећи до краја свој високи углед великога родољуба и истинитог пријатеља народног, најпосле 1799 у Зворнику умро од турског отрова.

*
* *

На свршетку рата Турско Царство је у Европи остало у главноме с истим границама какве је рат 1788 и затекао.

Стање областй на северној страни Црнога Мора, које су Русији могле спречавати слободан приступ к Црноме Мору, ипак је Јашким Миром промењен у корист Русије. Кучук-Кајнарџијски Мир утврђивао је независност с разним ондашњим татарским земљама на северној страни Црнога Мора. Ту је, на првом месту, Крим, па онда Буџак, Кубан, Једисан, Џамбуљук. Русији се обезбеђивао Азов, као излазак из Дона у Азовско Море, Крч и Јени-Кале, као градови којима се обезбеђује излазак из Азовског у Црно Море; Кинбурн, на ушћу Дњепра, којим се осигуравао излазак из дњепарске долине у Црно Море, и обе Кабардије на Кавказу, којима се отварао из Русије при-

ступ к preласцима кавкаским и с њима к јужним крајевима Кавказа. С пристанком Турске од 28 декембра 1783 Крим је са свим ушао у руске земље. Јашким се Уговором то на ново потврђивало, и њиме се (чланом III) отворено признавала граница Турске на западној страни десном страном Дњестра, а на источној страни десном страном Кубана. Тако је тиме Русији у пуну власт и без изузетка признато цело северно црноморско приморје од ушћа Кубана до ушћа Дњестра, што се може обележити као знатна тековина и корак напред од стања у дотадашњим уговорима.

Ако оставимо на страну границе у кавкаским земљама, где је Русија од стране Каспијског Мора залазила дубље к југозападу него са стране Црнога Мора и где су границе уопште непоузданије, руска граница се према Турској уз Дњестар састављала с границом аустријском, и следовала је даље к западу садашњим границама Румуније (онда Молдавије и Влашке до Дунава, више доњега Ђердапа наспрам садашње Србије).

Да би се мир, уговорен у Свиштову, што потпуније извршио, приступило се нарочитом погодбом међу аустријским и турским пуномоћницима к ректификацији границе, по којој је на Дунаву Оршава уступљена Аустрији, с погодбом да то гранично место утврђивати не може и да пред њим мора остати једна неутрална зона, а на Уни су, на западној

страни, предузете такође неке незнатне исправке. Иначе је у свем граница међу Турском и Аустријом даље к западу пружена Дунавом и Савом, па по том Уном, онако како се затекло о миру 1878 у Берлину, који је у тим границама главну промену учинио проглашењем Србије за независну и утврђењем њених нових граница.

Тако је изгледало Турско Царство после рата 1788—1791, и у том су стању његовом започети они покрети који су довели до ослобођења Србије.

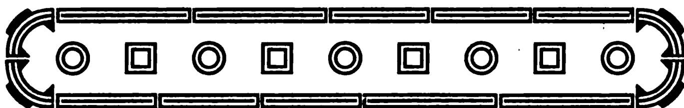

II

„Да се даје само спахијско и царско".
Мемоари проте **М. Ненадовића**

Римско-византијски правни појам о господарству над земљом и о непокретној имовини. — Мусломанско правно начело о освојеним земљама и ограничења истога вољом султанском. — Судбина Србије и Босне при тој промени и разлике међу њима у погледу нових господара. — Положај сељака у Србији. — Белешке о познијем завођењу читлуксахибија у Београдском Пашалуку. — Турски ред у Славонији и у Срему до Карловачког Мира. — Значење речи тапија. — Реч баштина у турском језику. — Војници и баштине у Турака. — Подчињена баштина. — Хасови или султанска (државна) имања. — Десетинске или мусломанске и даничне или харачке земље. — Турска правила о харачу. — Споредни турски данци. — Мукаде и малиhане. — Привремене или пригодне дажбине. — Општа несигурност и самовоља. — Војничко турско уређење. — Спахије (коњици) и јањичари (пешаци). — Правила њихова. — Немарљиво вршење свију правила и кварежи. — Величина и састав турске војске на крају XVI века. — Извори злоупотреба и потоњега распада. — Злоупотребе војске спахија (коњичке) и јањичара (пешачке). — Освајање јањичарског безвлашћа у Србији с почетком XVIII века. — Отимање баштина и фалсификовање баштинских исправа. — Мих. Константиновић о хришћанским дажбинама XV века. — Разлике међу Босном и Србијом и у позније доба. — Спахијска опозиција фалсификовању баштина у Србији. — Расцеп међу мусломанима тога ради. — Слабост власти и општи неред у царству.

У нашој се историји до сада мало рачуна водило о вези аграрних и економних промена

с народним животом и о великом утицају који су те промене имале на течај народнога живота. Колико је неоправдана ова непажња види се по томе, што је једна така аграрно-економна еволуција у Београдском Пашалуку изазвала у XVIII веку покрет који је, корак по корак, положио основицу садашњој Краљевини Србији и васкрсу државе српске.

Познато је да је у старој српској држави својина непокретности припадала или цару, тј. држави, или баштинику. Тако је наслеђено од Византинаца, који су то опет од Римљана наследили, па тако се продужило до турског освојења.[1] По римско-византијским појмовима последњега времена цар (владалац) и држава били су једно исто или што домаћин и кућа му. По томе је појму владалац могао једини давати баштине (вечно наследствено право непокретне својине), и личностима и црквама; по томе је он села и имања у својој држави могао давати на уживање, узимљући приходе њихове као свој неке врсте буџет, на уживање коме је хтео. У последње време цркве су и манастири по целом Балканском Полуострву држали толике баштине силом разних randoдавних повеља у баштинској својини, да су они долазили уз цара (или краља)

[1] Zachariä von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts. III Aufl. Berlin, 1892, 275 и д. Овај основни појам види се, у осталом, веома јасно из свију дародавних и потврдних повеља средњега века.

или државу и уз баштинике (властелу или великаше) као трећи ред у држави. По царским (краљевским) или државним земљама дажбине је или терете одређивао господар по своме нахођењу и по потреби као на својој земљи. За земље баштинске узимало се да је то право својине уступљено неким начином баштинику, у замену за извесне дужности и службу с његове стране цару или краљу, што се рачунало не само за њ него наследствено и за свеколико његово потомство. У накнаду за та уступљена јој права или удеонице саме краљевске власти свака је баштина у Србији (као и по другим оног времена земљама) дуговала краљу или државном господару војничку службу. Подчињеност баштине општим работама, које је државни господар у своме непосредном подручју имао права наређивати, у баштинама је била баштиничким правом до неке мере ограничена. Познато је да се пореза средњега века није плаћала само новцем него и службом и дажбинама у натури. Тако је, на прилику, државне или слободне земље господар земаљски могао и без наследствености или баштинског права уступити лично на одређено издржање својим војницима, онако како се сада даје плата или награда у новцу. У оно се време новцем није руковало као данас, новац још није био постао ни овако течан ни овако покретан, нити се с њим знало рачунати и руковати као данас, и место но-

ваца давала се у накнаду за услуге работа или дажбина у натури. Томе су нарочито служиле земље пронијарске, земље дате само на уживљење (а не у својину нити у баштину) државним службеницима као награда или накнада за службу њихову. У кратко ре́кавши, сматрало се да сва земља припада као својина државном старешини, цару или краљу, а он је био властан уступити је у наследну својину, тј. баштину (стално или на свагда) или дати под опште-познатим погодбама на уживање (за време службе) ономе коме би нашао за добро.

То је био у стварима непокретне својине основ реда за времена хришћанских држава на Балканском Полуострву које су се, све без разлике, управљале по римском и по познијем византијском праву.

Кад је на Балканском Полуострву хришћанску власт заступила турска мусломанска управа, основно се начело о својини земље променило. По мусломанском праву мусломанска је власт одмах огласила начело, да у освојеној хришћанској земљи нико нема баштине ни непокретне својине осим турске државе или султана[1]. Турско право изриче

[1] Zach. v. Lingenthal, Gesch. des griech.-röm. Rechts. 3 Aufl. 212, наводи како се у Риму у најстарије време земља сматрала као јавна својина: ager publicus. И касније се сва земља у провинцијама сматрала као својина државна. Приватна се својина у провинцијама увела тек мало по мало и под веома различним погодбама. Византијска централизација саставила је све то са царском влашћу.

као основно начело да се сва обрађена освојена земља уступа мусломанским ратницима који су је освојили, *али не у својину него на издржање њихово, и нико је од њих не може ни у наследство коме своме оставити, ни поклонити, ни за душу дати.*[1] Али је и то начело много ограничено мекшим погодбама. Војнички мусломански закон изриче: да су султану на потпуном расположењу сва освојења учињена с оружјем у рукама и све користи које би се задобиле од непријатеља државних. Он одређује шта ће се учинити с побеђеним народима, местима, градовима. Он може освојену земљу разделити војницима у зијамете и тимаре или је уступити мусломанима под десетину. То се зову *земље десетинске* (ушрије). У крајевима који би се вољно покорили или предали, а често и у крајевима

---

[1] Nic. v. Tornauw, Das Moslemische Recht. Leipzig, 1855, стр. 52. Мих. Константиновић из Островице, који је сâм у половини XV века служио у јаничарима, бележи: „Исто тако нико ништа нема своје наследствено, таким начином да би могао своје уживљење од тога свог господства имати, него само нека велика господа имају своје наследствено, али не много, и то зато, да ако би им цар одузео службу, да би имали куд склонити своју чељад и ту је могли држати до даље царске наредбе. Јер цар једном одузме а другом даје, а онај ком је одузео иде у царски двор, и ту код двора буде годину или две, а цар опет узме од ког другог, па дâ њему.“ Гласник XVIII, 156. Један рукопис у Варшави у Замојских бележи да је рукопис писао Костантин син Михаила Костантиновића „из Островице Раца“ и да је исти писан *руским словима*, тј. ћирилицом, а пољским језиком. Тај рукопис је и иначе најпотпунији, али још није издан. Наше издање у Гласнику XVIII превод је д-ра Јанка Шафарика с неког чешког превода из XVI века.

који су покорени оружјем, султан може земљу оставити њеним старим власницима под погодбом или да плаћају данак одсеком или данак према њиховим годишњим доходцима. Такве се земље зову даначне или харачке. „Каква се одредба којој земљи дâ у време „освојења, одреди ли се за земљу десетинску „или харачку, према томе да ли је власник „мусломан или хришћанин, то се више мењати „не може“. „Ако се земља нека изгуби, па „опет поврати под турску власт, сваки пре„ђашњи власник земље или зграда у томе „поврaћеном крају враћа се, без икаквих „дажбина, у своја ранија права“.[1]

После пропасти српских држава XIV и XV века великих је баштиника, нарочито по југоисточним земљама, мало и остало. Они су или пропали с пропашћу старе државе, или су се иселили, да турску власт избегну. Босна и Херцеговина, по нарочитим ранијим верским и државним приликама, одвојиле су се тада и у томе од источних српских земаља. Највећи се део властеле одмах после освојења истурчио, и земље су им, по горе наведеним мусломанским правилима, махом остале у рукама као *земље десетинске* у рукама му-

[1] M. d'Ohsson, Tableau général de l'Empire Othoman, V. Paris 1824, стр. 94 и д. Дело д' Охсона, који је у Цариграду служио као драгоман Шведскога Посланства, израђено је с крајем XVIII и с почетком XIX века. Са свим је било готово око 1807 године. То се дело сматра као најпоузданији и најаутентичнији извештај о стању Турске на крају XVIII века.

сломана. Они су, управо, само променили господара, и место краља почели су служити султана. По горе наведеним изузетним правилима било је и хришћанских породица и по Србији и по Бугарској (тамо познатих под именом *војника*) које су своја старија права сачувале.[1] Ипак се тада образовала познија разлика међу Србијом и Босном XVIII века.

Босну су држала и султану војевала она иста властела која су раније служила хришћанске владаоце, па су променила веру и стала у службу султану, само да би одржала своја властелинства. С почетка XIX века путници и посматраоци Босне и њених прилика бележе у Босни 48 капетана или наследних бегова који су представљали готово толико самосталних наследних кнежина. Разуме се да је ради положаја ове наследне старе господе ишчезавао положај везира и уништавала се његова власт. Све спахије или тимариоти радије су следовали наследним бе-

[1] Из многих наших и иностраних бележака познато је како је у почетку турске владавине било не мало хришћана баштиника и да су хришћани и у војсци служили. Бележака о томе има у расправи „Српски Поменици“ у Гласнику XLII, стр. 22 и даље. Гдекоји су од тих хришћанских баштиника дотрајали до наших дана. Али је из истих извора очевидно и то, како је хришћански баштинички ред у Турској непрестано уступао место мусломанскоме спахијском реду и како је све више ишчезавао. О једном облику баштине у Турској говори се и у нашој расправи „Српска баштина по старијим турским законима“, Београд 1892.

говима свога краја него везиру који је увек био само привремени старешина. Капетани су, осим тога, још имали право да себи бирају свога главнога војводу — алајбега. Босна је, по томе, уживала неку врсту властеоске самоуправе. Капетани су, уз то, Порти плаћали неки мали данак, а иначе је сваки својом капетанијом управљао самостално. Чак су један с другим и војне водили. По томе се онај исти ред, који је, као што ћемо напред видети, владао на западној страни Балканског Полуострва од Мореје до Црне Горе, ширио и на Босну. Разлика је била, што су онамо повластице припадале поглавито хришћанима, а у Босни musломанима.[1]

У Србији пак старијој се властели махом утрo траг, и земље је у њој султан изделио својим турским војницима на зијамете и на тимаре. Најзнаменитија последица те разлике била је у томе, што је земља у Босни остала у баштини истих старих племића који су и за краљевине били, само што су се они истурчили и прозвали спахијама, а у Србији је земља, по главном турском закону, одмах постала баштина султанова и као таква је раздата на уживање или као зијамет и тимар спахијама и војницима, или је као никоме неуступљен део остала цару на расположењу.

Како су у Босни стара властела променом

---

[1] Ami Boué, La Turquie d' Europe, III, 183—184.

вере сачувала старе своје повластице, а у Србији је с нестанком старе властеле нестало и њених права и повластица, у Србији се без икаква обзира на старо више него у Босни установио потпунце нови турски ред што се тиче државине земаља. Један млетачки ухода из Сарајева у своме извештају од 1652, из времена када су Турци још држали и Угарску и Будим, помиње у својој доставн о кретању војске *босанске бегове, аге и заиме* и све *кадије и спахије. Аге* су и *бегови* наследни баштиници, *заими* и *спахије* су само држаоци земље.[1] Потпунија примена новога турског реда у Србији учинила је те су сељаци дошли у неку руку у јаснији положај. Под српском влашћу сељаци су служили неки државног господара а неки баштинике. Пошто по мусломанском основном праву баштиник није могао бити нико други осим султана, сељаци су постали, сви што их је било, работници султанских земаља, и без особите какве кривице није их нико могао кренути са њихове земље. Земље су се сељачке предавале од оца сину по закону, али чим би се непосредна линија пресекла, споредним од истога рода наследницима земља се могла предати само с одобрењем спахије, коме се, том при-

[1] Мало даље у том истом писму спомињу се још *спахије тимарели*, тј. с тимарима којима су држаоци. Јањичари се у томе писму још помињу као војска која иде из Цариграда и која се у самој земљи не находи. Starine X, 17—19.

ликом, нешто плаћало. Ако би земља остала са свим без наследника, спахија ју је могао уступити другоме, али је није смео давати роду своме него суседима истога села. Тако се поступало с работним државоцима или с работним баштиницима земље. Работа се пак (прописаним редом) вршила ономе коме би султан наредио, једна генерација једноме а друга другоме спахији. Говорећи терминима старога српског средњевековног права, баштине су свеколике прешле у султанске руке и сва се земља претворила у пронију.

По оскудним белешкама о аграрно-економском стању народа можемо закључити да је још с крајем XVII века у Београдском Пашалуку турских баштиника (ага и господара) било мало, ако их је уопште и било изван градова, у којима се имање другојачије делило и рачунало, а највише је било спахија (уживалаца, пронијара). У старим списковима турским помињу се махом они, и пошто су баштиници спахије били некакав изузетак, они се у списковима и не означавају. Прота М. Ненадовић бележи како му је отац кнез Алекса приповедао да су у Србији биле некад само спахије с царским бератима и да читлукâ и читлук-сахибијâ (баштинâ и баштиникâ) није било, него да су се завели позније, тј. негде у току XVIII века. Јанићије Ђурић бележи како је у Видинском Пашалуку Пасван-оглу тако „учитлучио“, тј. натурио се-

лима за баштинике (господаре) своје момке и кабадахије. Из тога се, наравно, види, како тога онде раније није било и како су дотле, тј. до краја XVIII века, у Видинском Пашалуку биле само спахије као и у Београдском. Ови су нови, наметнути господари, тражили од народа што и спахије, а поврх онога што су спахије узимале од установљења турске власти. Спахије су, на пример, узимале од свачега десето, а читлук-сахибије девето, осим глоба итд.[1] Као што ћемо после видети, кад нам дође ред да говоримо о злоупотребама турскога основног система, то за Београдски Пашалук тврди и Вук Стеф. Караџић, бележећи како су и Турци признавали читлук-сахибије (баштинике) у Србији као незаконите наметнике, кад је год дошло до преговора и до расправâ с врховном државном влашћу. Јачи доказ да су ове усмене традиције из познијега времена дубоко основане налази се у споменицима о Славонији и Срему у XVII веку (1680—1701); до пред Карловачки Мир (1699), којом су приликом Славонија и Срем с осталим угарским земљама изашли испод турске власти.

Из пописа села Славоније и Срема који су извршиле аустријске власти после изласка Турака види се јасно како су по тим селима свуда биле само турске спахије и да се ра-

[1] Гласник IV, стр. 99.

дило и плаћало само оно што припада цару и спахији. Трећи неко — читлук-сахибија или баштиник и не помиње се нигде у тим пописима. Нема никакве сумње да је већином тако исто, све до краја XVII века, било и у Србији. У томе је пак посредан, али врло исцрпан доказ да су јањичарски наметни баштиници земље постали позније, у XVIII веку, и то у другој му половини, пошто је знатан део прве половине XVIII века проведен што у рату што у окупацији аустријској, сталној и привременој[1].

А све што смо довде наводили још се најразговетније види из султанских хатишерифа од 1830 и 1833, којима је на основу руско-турских уговора положен формални основ државном праву Србије. У првоме акту се нарећује да „сума прихода војених имања која „заими и тимариоти имају у Санџаку Смедеревском[2], кромје нишког, и која ће имати „прећи под власт и управу Срба, биће процењена и прибројана к приходима оних предела који ће се сјединити“. У хатишерифу од 1833, којим је коначно утврђен данак Порти, забележено је да су у њ урачунати „приходи „од тимарâ, зијаметâ и мукадâ којих управа

[1] Tade Smičiklas, Dvijestagodišnjica oslobodjenja Slavonije. II, Zagreb 1891, где је саопштен попис плаћања Турцима село по село за сав Срем и Славонију.

[2] Како је Смедерево заузето 1459, а Београд тек 1520, пашалук се звао и позније, по првој навици, именом Смедерева.

„има прећи у руке Срба“. Обрачун је, дакле, кад је једном само дотле посао доведен, био кратак и лак, по самом приходу спахијском, пошто се земља сматрала као државна или царска, и по том је приходу распоређивана она служба која се из њих награђивала. Права *лична имања турска*, која су понајвише била по градовима и по варошима, а ретко где у селима, остављена су простој приватној погодби између Срба и Турака.[1]

Како се сматрала непокретна земља у Србији за турске владавине види се и по томе како се непокретност из руке у руку преносила. У нас се и данас баштински тековински акат, којим се својина на непокретност прибавља, зове *тапија*. У нас се мисли да *тапија* значи *баштински имовински документ*. Турска пак реч значи *закупно право непокретног имања*.[2] Српско се значење развило из практике и из употребе. Кад би земља прелазила из једних руку у друге, Турцима је, који су теорију својих установа боље знали, изгледало да се *закупно право* преноси из једних руку у друге; Срби су пак, по својим навикама, држали да предају баштинску имовину. Кад је нешто у селима,

[1] Д. Матић, Явно право Србiе. Београд. 1851, стр. 36—50. — B. Brunswick, Recueil des documents diplomatiques, Constantinople 1876.

[2] Ст. Новаковић, Српска баштина у старијим турском законима. Београд 1892, стр. 12.

која су се сматрала као царска имања, купљено или продано, ваљало је да куповину или продају одобри спахија као уживалац, и кадија као заступник царске власти, који је био дужан да увек зна како стоји с којом земљом. Примера ради наводимо записе из 1763 о куповини земље за манастир Вољавчу, где је земља купљена од муле у Београду, па тапија извађена у спахије и потврђена у окружнога кадије. Спахијски ферман служио је и као доказ за државину земље, да је не би ко други преотео.[1] Другојачије је морало ићи по градовима самим, где су имања држали махом прави баштиници.

Аини-Али, турски писац XVII века, у својој расправи о зијаметима и тимарима, говори како се хас-вилајети (тј. области са самим царским земљама) деле на царске хасове, на хасове што су на расположењу везирима и чиновницима и на зијамете и тимаре.[2] Те су области, по томе, биле састављене из царских имања већ раздатих војницима или из имања која су се могла дати некоме, али још дата била нису. Ово друго су били *хасови,*[3] тј.

[1] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II. 214, 247, 248.

[2] M. Belin, Essais sur l' histoire économique de la Turquie. Paris, 1881, стр. 113.

[3] Наша *Азбуковица* није, на прилику, ништа друго него *Хас Буковица,* тј. *царско имање Буковица.* Царско се имање, наравно, могло уступити некоме, и опет цару вратити.

царска имања[1]. Осим тога је, негде више негде мање, било по Турској *имања баштинских* која се и у самом турском тексту зову тим именом *(баштене)* и којима је обележје као и у нас да су наследна и да државина њихова прелази с оца на сина. Баштине су биле и земље многих босанских спахија без сумње по погодбама или по нарочитим повластицама из времена освојења, а по старијему обичају. Тај случај није ни по турском праву неправилан, пошто појам о наследственом имању, о баштини, није непознат мусломанском праву. Све што смо ми напред говорили тиче се земаља освојених и тиче се начина исплате за војну службу и ничега више. Баштина се турским језиком зове *милк*. У гдекојим крајевима Мале Азије, на старим границама око Еуфрата и по Арапској, где је превлађивао самосталан или васалан положај према царству, знало се баш за наследна војничка имања — *тимар-милк* — где су се имања држала у једној породици, заједно с обавезом прописане војне службе. Таквих је *милк-тимара* било и у Анадолу (северозападној Малој Азији) и у Вану.[2] Једноликост ни у Турској није никад била у обичају, онако исто као ни по Европи сред-

[1] Споменик Срп. Краљ. Академије XLII. Путопис Евлије Челебије, у преводу Д. С. Чохаџића, 1.

[2] Belin M., Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et en Turquie. Journal Asiatique, 1870. № 57, стр. 253—283.

њега века. Свако административно или економско правило броји и изузетке на гомиле, и ови се обично правдају или засебним приликама или засебним погодбама и повластицама.

Баштинама су се још, са свим по старом обичају средњевековних хришћанских држава на Балканском Полуострву, звале земље војничке, поглавито по Бугарској, изузете од свих данака и уступљене војницима у накнаду за њихову службу око царских коња.[1] Њих смо већ поменули и о њима ћемо још нарочито говорити даље, на своме месту. Име баштине се, на послетку, давало и наследственим баштинским земљама хришћанских поданика које су се давале на службу спахијама. Свуда је било доста џамијских имања или вакуфа. У имања царска, тј. у хасове, бројала су се: не само још нераздељена имања него и имања која су припадала круни и од којих се доходак полагао главној каси; земље ненасељене и пусте или опустеле; земље које би иза неког уживаоца вратиле се опет у руке султану; земље одузете у име казне од кога било; имања султанке мајке и принчева и принцеса султанских; земље које би се давале на име награде великом везиру, капе-

[1] Ст. Новаковић, Српска баштина 19—20. Мих. Константиновић, писац с краја XV века, бележи ово: „Има још и неких хришћана који су слободни и који не плаћају ништа а „и њима се не плаћа ништа за њихову службу. Ови се зову *„војници,* и ови послужују цара и воде празне царске коње „кад се где покаже потреба.“ Гласник XVIII, 176.

тан-паши и разним другим пашама као великим чиновницима царства. За сваку врсту тих земаља у почетку се знало чија је дужност била да се брине о њиховој управи и о купљењу њихових прихода.[1] За јужне крајеве Балканског Полуострва који су насељени Грцима Маурер тврди тако исто да је султан, по начелима турскога права о својини, узео у својину скоро сву освојену земљу. После освојења Византијског Царства сви су пређашњи велики имаћници лишени имања; многи су исечени и имања су им одузета. Мања имања су пак нека такође пропала, а нека су остала у рукама старих имаћника на свагда, с правом наследства и продаје и промене, дакле као својина.[2]

Размотривши овако какви су били општи основи државини земље у Турском Царству и каки изузеци, и како су у примени новога реда после пропасти старих држава прошле две главне српске земље Србија и Босна, прегледаћемо и какве су основне и правилне наредбе биле за данке и порезе у Турском Царству, па ћемо после узети преда се злоупотребе и неред како су се раширили,

---

[1] M. d'Ohsson, Tableau général de l'Empire Othoman, VII, 281 и д. — Olivier A. G., Voyage dans l'Empire Othoman, I. Paris, 1801, 165—166. Излагање се Оливјеа потпуно подудара с оним Охсоновим, а обојица су црпла из извора што може бити поузданијих.

[2] G. Z. Maurer, Das griechische Volk vor und nach dem Freiheitskampfe. Heidelberg, 1835, I, 45.

изазивајући на једној страни неопходну потребу реформе по што по то, а на другој страни слабост и покушаје суседа или подчињених народа да се користе нередом и слабостима царства.

И у Турском Царству види се да су на дому земље биле уређене на основу војничке службе и десетине. Ма да је теоријска основица била различита, у практици се по готову просто наставило оно што је већ раније било у обичају под хришћанским државама. Мусломани су, у награду за своју војничку службу, добијали тако зване *земље десетинске*. Оне су остајале десетинске само док су се находиле у мусломанским рукама. А чим би прешле у руке поданика немуслома на (што је могло бити), оне су се подвргавале том самом променом господара у *земље даначне*, са свим различне од земаља десетинских, које су могли држати само мусломани,

Данку пак (а не десетини) подвргнути поданици сматрали су се сви који су се, драговољно или предајом, подчинили мусломанској власти, или који су силом оружја на то нагнати. По самом Корану такви су поданици подвргнути *личном данку* — харачу (турски: *џизије* или *хараџ-руусн),* макар каква им била вера, народност, стање и положај. Мусломан, по томе, никада не плаћа харача. Харач се изискује и наплаћује као нека глоба или казна новчана, као замена ропства или

казне смртне, којој би они, по мусломанским теоријама, потпадали зато што нису хтели да признаду светлост ислама или што су се противили оружју његовом. Кад се једанпут та замена одобри и прими, она се више, по мусломанским теоријама, мењати не може. И овако примљени поданици имају по том права као и сами мусломани на све користи грађанских закона којима се зајемчава безбедност личности и имања. Али у друштвеним обзирима верски мусломански закон изискује да се никада мусломан не може помешати ни збркати с немусломаном. Немусломан не сме носити одело као мусломан, мора се носити смерније и простије. Немусломан не сме носити оружја, не сме јахати коња нити другу какву животињу, осим ако није нагнан каквом немоћу, али се ни тада ничим не сме истицати изнад мусломана. Ако немусломан на коњу сретне где било чиновника или одлична Турчина, или гомилицу Мусломана, дужан је одмах сјахати, а свуда мора првенствени корак уступити Мусломану. Што вреди за људе, то вреди у свима приликама и за жене мусломанске наспрам хришћанских све до хамама, где се запрегача немусломанских жена мора разликовати бојом од запрегачâ жена мусломанских, а на врату морају имати огрлицу од обичног метала. Куће и зграде немусломанске морају се разликовати од мусломанских и не смеју бити ни лепше ни веће од мусломан-

ских.[1] У свему се, до ситница, мора видети данaчна подчињена глава као таква; у свему се мора истицати првенство мусломанско, и ако у ствари немусломану никакво право није ни ограничено ни закраћено. Немусломанима се не крати вршење обреда њихове вере, ма да им се не допушта подизање нових храмова. Старе су храмове могли оправљати, али се у томе терало дотле, да се тражило не само да се оправка врши на истом месту и у истом простору и размеру него и истим градивом које је пређе употребљено било.[2]

Тај харач којим се обележавају мусломанскоме господству подчињени поданици може бити или одсеком, утврђен једном за свагда, или по годишњим приходима. Харач једном утврђен није се могао пењати ни повишавати, само да се не би мењала прва одредба, али се могао спуштати или умањивати. Ако је харач одређен по годишњим приходима није могао бити мањи од десетине, нити је могао премашати половину. У границама међу том најмањом и највећом мером, харач се креће према обзирима на

[1] Леди Монтег спомиње за почетак XVIII века, што ми знамо и из наших извора за сва времена, да су хришћани у Турској били принуђени да крију своје имање. „Ко хоће да колико толико мирно ужива оно што је стекао, мора се старати да изгледа сиромах, ма колико да је то незгодно“, бележи леди Монтег. Lettres I, Paris, 1805, стр. 161.

[2] M. d' Ohsson, Tableau général de l'Empire Othoman, V, 104—110.

плодност земље, на природу њених производа, и на разне друге прилике из времена освојења. Јер је у Турака сталан обичај да се ни у којој области не мења оно што је утврдио онај који ју је освојио и с царством саставио. Харач је подељен на три класе: прва класа плаћа једанаест гроша, друга — пет и по, а трећа — три и три четврти гроша.[1] Харач се плаћа у почетку године (марта). На харачкој тескери (квити) стоји записано *Невернички данак*. На њој је ударено пет записа којима се обележава: класа харача, година хеџире, име главног благајника, име старешине осмога финансијског одељења које те квите разашиље и име главнога закупника. Онај који наплаћује уноси још име и обележје лица које је харач платило. Осмо одељење финансијско на Порти издаје сваке године 1,600.000 харачких тескера, и распореди их у 180 свежњева који се разашиљу на толико страна. Свежњеви се запечате и отварати се не смеју докле нова година не дође, а онда се пред судијама јавно отварају. То се чинило, да се не би харач по областима купио пре времена, што се неко време чинило. Кад нова година настане, сваки пандур турски

[1] Автобиографија Милована Видаковића за време од пре 1788 године: „Плаћали су харача три гроша од главе мушке „на годину. Од мушкога су харач узимати почињали од девет „година возраста“. Гласник XXX, 113. Прота М. Ненадовић је по казивању старијих својих забележио да је харач био *три гроша и две паре.*

има власт да заустави хришћанина или Јевреjина и да га пита је ли платио харач. Харач се исти тражи увек од једне области, без обзира на то је ли се у њој број платежника умањио или увеличао. То је последица горе реченог распоређивања у Цариграду, а тим се отварају врата многим злоупотребима.[1] Харачке су се тескере међутим сматрале као неки пасош или одостоверење поданичке личности, и тога ради сваки их је носио при себи. Плаћањем харача се почињало умирење, ако се која област где било побунила; отказом харача почињала се буна. С тога је харач у историји Турској подчињених народа увек играо одсудну улогу; њим је почињало, а њим је и престајало њихово поданичко стање.[2]

У наплаћивању царине или ђумрука такође се водила разлика међу мусломанима и немусломанима. Пошто се, по староме обичају, царина наплаћивала постотком по вредности, од муслома̂на се наплаћивало по 4 на сто, а од подчињених, немуслома̂на, по 5 на сто. Од иностранаца се по уговорима наплаћивало по 3 на сто.

Ово су били главни данци и главни извори државних доходака. Имало их је и споредних.

С царинама се може саставити: 1. *масШарија,* која се плаћала поврх царине у Цари-

[1] На горе поменутом месту у Гласнику XXX лепо се види, по белешци Милована Видаковића, колико је много било тих злоупотреба.

[2] M. d' Ohsson, Tableau, VII, 235 и д.

граду као нека трошарина; 2. *мизан*, неки намет на свилу и на крмез; 3. намет на каву; 4. намет у Смирни на памук и на восак; 5. извозна царина на производе из царства који би се извозили; 6. *бац* или провозна царина[1], и на послетку 7. *низам-цедид*, трошарина на разну робу, коју је установио султан Селим III, да створи нов приход за реформу војске. Још се може споменути данак на стоку, који се давао под закуп нарочитим закупцима, и по том приход од хасова или царских имања. Купљење тога данка вршило се на разне начине, и свагда је наилазило на злоупотребе. Да би се избегле злоупотребе администрације при непосредном купљењу дохода преко на-

[1] За *бац* бележи d'Ohsson, Tableau, VII, 238, да је то право провоза којему је подложна сва роба што се провози с једног места на друго. Она у свима областима није једнака, само што се свуда плаћа по товару, без обзира на природу и на вредност онога што се носи. Негде се плаћало 60, негда 120, негде 180 аспри на товар. На тај *бац* или *бач* жалила се још 1845 у Цариграду влада српска, помињући да је „одавно постојао „обичај наплаћивати под именом *бач* 6 пара на сваки товар „еспапа који прелази преко Дупнице, но кад је нова тарифа „уређена, плаћање ове таксе у Дупници укинуто је, и при свему „томе сад се тамо наплаћује 30 гроша на сваки товар еспапа“. То је жалба српска. На ту жалбу одговорено је с Порте: „Што „се тиче плаћања под именом *бач*, које се узима у богазима „(дербенди), будући да се ово плаћање сматра као новци спасенија (селамет-акчеси), то ће се оно и у напредак узимати „као и до сад, но неће се моћи захтевати ниједна аспра више „него што је обичај“. Д. Матић, Явно Право Србіе. Београд, 1851, стр. 69 и 77. У митрополитском берату из 1766, који је пок. И. С. Јастребов саопштио, бележи се наредба за митрополитске људе да им се не наплаћују „ђумручке таксе и бач на стра- „жарама поред главних путова и око већих градова“. Подаци за историју српске цркве. Београд, 1879, стр. 13.

рочитих чиновника, прибегло се давању под закуп на годину *(мукада)*. То се почело 1695. По том се смислило да се државна имања уступају закупцима на цео живот *(малићана)*, јер се држало да тако закупник неће сувише цедити поданике, пошто се благостање њихово тим начином везивало за његов властити интерес.

То су у главном били дохоци и редовне, тако рећи царске, дажбине. Народ је имао да издржава војника и да му чини службу и имао је осим тога цару да плаћа харач или десетину, царину, сточни данак и извесне трошарине. Али су осим тога били срески или окружни домаћи намети, који нису изгледали велики, али који су тиштали може бити више но све остало. Ти домаћи, обласни или жупски трошкови били су: прво, издржавање обласног или жупског службеног особља; обдржавање у добром реду градова и утврђених места; пренос хране и муниције; служба о проласку војске. Службе и данци ти имали су разна назвања. Мислило се за њих да су пролазни, али су се они непрестано понављали, и по томе су постали онако стални као и они који су се давали стално и редовно.

С тога су се око распоређивања и купљења тих данака нагомилале многобројне неправилности. По правилу данак би се тај имао сакупљати, по могућности, од сваке куће подједнако. Али су мусломани, где су

год у већини набацивали на потчињене поданике што су више могли. С разним се злоупотребама на овим данцима дотле терало, да је на тај начин хришћанима придизана половина целе зараде или дохотка њихова. Од потчињених се поданика још тражило да плате кад се жене, кад се сахрањују, кад што граде или још и кад што оправљају на зградама својим. Ма шта да чине, ваљало им је допуштење или од спахије, војника коме су на службу уступљени, или од полицијског старешине свога краја или места. Приселица, коју је још Стефан Душан Закоником забрањивао, тј. дочекивање и гошћење чиновника, била је гора од свега осталога. Паше су се често премештале из једне области у другу. И непрестано се њима и њиховој многобројној свити давало све што им треба, па често још и поклони. Осим тога су разни изасланици (*мубашири*[1]) пролазили сваки час, увек с већом или мањом пратњом, и свак се, тога ради, отимао да добије какву мисију и да по неком послу путује.[2] С тога су места око великих путова опустела. Исто су се тако велики

[1] Наш је народни језик од *мубашир* начинио *бумбашир*.

[2] Француски посланик Сен-Прист, који је 1768 прошао кроз Србију за Цариград, прибележио је при Параћину ово: „Том приликом се дознало како пролазак само једног јањичарског официра, који носи какву год наредбу Портину, стаје „становнике скоро 300 гроша, и то само становнике хришћане, „јер тих терета Турци не сносе, него их све претурају на своје „поданике хришћане“. Годишњица Николе Чупића XVII, 152.

трошкови сваљивали на народ, ако је требало где год гонити хајдуке или утишавати буну, или ломити каква непокорна пашу или другога старешину. Обично се за таке послове само наименује главни заповедник *(сераскер)* и да̂ му се 15 или 20 хиљада гроша колико да почне, а уз то иде пуномоћство да од народа може дизати војску или новац како са̂м зна. Сераскер отиде на место, разреже намет, постави бимбаше (пуковнике) и овласти их да купе војску с наградом од 30 гроша на пешака, а 45 на коњаника. Та се војска после употребљава, да се у подчињеној или у суседним областима које се нису ни buниле изнуди оно што је на експедицију потрошено или што је сераскер себи одредио за накнаду труда свога. И иначе, кад се ма где војевало, узимане су рата ради многе дажбине. И те дажбине саме по себи не би биле тешке, али је било тешко што су их турски чиновници изнуђавали, свога ћена ради, двоструко или троструко.

„На послетку — завршује д' Охсон свој преглед финансијског положаја Турске при „крају XVIII века — недостатак сваке сигур-„ности најтеже је зло које не да̂ главе дићи „крајевима иначе у сваком погледу природом „благословеним. Чиновницима се узапћавају „добра по смрти, ако им се то није већ десило „за живота. Нико не сме показати свога бо-„гатства, да се не би о њему сазнало, нити

„има начина којим би се употребили капитали. „Корисна предузећа су немогућна, јер мало „даље од престонице сваки је организован „посао изложен неизбројним опасностима које „ничу из недостатка полиције, из самовољних „злоупотреба којима лека нема. На послетку „усред мира сваки час вас могу напасти „разбојници. У време рата турски војник мало „разликује имање турског поданика од имања „непријатељског. Чиновници су пак у свако „доба беда и ужас грађанима.“[1] Опасност од разбојника по крајевима горским и планинским није престајала никад. Њу помињу путници по Турској још у XVI веку, кад је турска сила била у напону, позније још и више. Изгледа да стара државна вештина није умела да обезбеди земљу од те напасти, и да су старински управници сматрали то као елементарну напаст од које свак има да су брани или да је сноси како зна.

То је у главним потезима слика Турскога Царства с крајем XVIII века с административно-економске стране. Пошто је Турско Царство свагда било војничка освајачка држава у главноме за ширење и за благостање музломанске вере, још ћемо погледати како је била у основу уређена војска у Турском Царству. С тим ћемо спремити потребно зем-

[1] M. d' Ohsson, Tableau général de l' Empire Othoman, VII, 292—297.

љиште за испитивање оних заплета који су се замели током времена до пред крај XVIII века.

Основна идеја целокупне турске државне и војничке управе налази се у сасредсређењу свеколике власти и силе у личности и у руци султановој. Као што је у државини земље, нарочито освојене земље, основна идеја била, да сваколика земља припада султану као господару и да је он по договору с верским старешинама (људима од закона, јер су идеје закона и вере по турском сматрању неодвојне) може само на уживање раздавати, тако се и сва остала власт и моћ састајала у султану. Нико ништа у царству није могао имати своје наследствено, него је свак уживао султанско. Та се основна идеја проводила даље у свима установама Турског Царства, па и у војсци. По белешкама знаменитог италијанског историка Павла Јовија, изложеним у писму његову Карлу V, турска се војска онда (око 1531) делила на војску око султана или око Порте и на војску земљишну, из царства самог. Главно су, најодабранија и најпоузданија сила биле чете око Порте, непосредно под султановом руком. Вреди промотрити белешке Павла Јовија, што оне припадају времену највећег напона турске силе и писане су под утисцима одбијене опсаде Беча од 1529 под султаном Сулејманом. Турске су чете биле коњичке (спахиоглани) и пешачке (јањичари). П. Јовије бележи да су се људи за

обе те групе одабирали из хришћанских дечака или хришћанскога робља, да су се нарочито васпитали и спремали за своју службу, у правцу да ни за што друго немају помисли ни осећања до за службу султану. Најодабранија војска султанова била је управо та коњичка војска — оно што је у европских владалаца дворска гарда. Та се дворска султанска коњица делила на четири главна одељка, на *спахи-оглане* (тј. коњичке синове), најодличније и најглавније међу њима,[1] на *силихтаре* (оружјеносце[2]), на *улуфаџи* (тј. најамнике) и на *гуребаџије*(туђине). Последњи су се купили само из мусломанских крајева, као из Персије, из Туркестана, из Сирије, из Африке, из Арабије, из Татарске.[3] Они први су троји одабирали се, као и јањичари, из хришћанских дечака после много пажње, или између самих јањичара у име нарочитог одликовања или награде за заслуге. Први ред, спахи-оглани, био је од свију најодличнији и најодабранији. У прво време Турског Царства, док се ред држао и док није била потурена основна идеја

[1] Мих. Константиновића текст у Гласнику XVIII, 161 има *ипатиглани, ипатиоглар*. Пољско издање има правилно *спах-оглар*.

[2] Мих. Константиновић помиње *соларе солухтаре* (силихтаре?). У П. Јовија су *суластри*.

[3] П. Јовије има *карипиције*. Цинкајзен (Gesch. d. osm. Reiches, III, 177) има *ghurebai* и објашњење које се подудара с оним што се зна и из осталих текстова. Ghourebas има такође и Jonquière, Histoire de l' Empire Ottoman. Paris 1881, стр. 267.

царства, спахиоглани су се сматрали као семениште за све поверљиве и веће службе у царству. Из њих су се бирали санџак-бегови, паше итд. За њих су удаване кћери или сестре султанске и султанскога рода. С разлогом су држани као султански синови.

Према тој коњичкој била је пешачка војска султанска — јањичари. Њих су дугим васпитањем у горе поменутом духу и вежбањем подизали из дечака најратоборнијих европских народа. Дечаке су позније купили као данак од хришћана за војску. Одбирани су питомци и између хришћанскога робља приликом сваког војевања или излета у хришћанске земље. Уз војничко вежбање за сваковрсну борбу учили су их и разним занатима који војсци могу затребати. Између свеколиког јањичарског броја одбирало се до 6000 најодличнијих и старијих за личну команду султанову. Остали су сваки под својом командом, а по разним местима се држи до десет хиљада млађих јањичара резерве, из које се смрћу или ратом упражњена места попуњују. Ага се зове врховни јањичарски старешина. Бележећи употребу језикâ у Турском Царству, П. Јовије после турскога и арапскога меће на треће место словенски, зато што се њиме највише говорило међу јањичарима. Грчки му је тек на четвртом месту. Бузбек је 1554 први пут видео јањичаре у Будиму, и по оделу су му се учинили више налик на хришћанске калу-

ђере (поради дуге хаљине) но на војнике. М. А. Пигафета из 1557 бележи како је српски језик познат свима војним људима турске службе[1]. Мих. Костантиновић је добро опазио како султан, који је по турској основној идеји свуда бежао од наследних права, ни градове није хтео да поверава никоме другом него јањичарима[2]. Бартоломије Ђорђевић, којега посматрања падају у половину XVI века, на сто година касније од Мих. Костантиновића, помиње у пешачкој турској војсци на првом месту стрелце, *солаке*, који су се од јањичара разликовали другојачијом капом. Јањичари су се, по Б. Ђорђевићу, од солака разликовали још и тим, што су место стрелâ носили пушке. Б. Ђорђевић још помиње *газије* (тј. јунаке) који су се личним јунаштвом одликовали и нарочито славили. Дела су се њихова преузносила у јуначким песмама и у списима историјским. Награда би им се увек удвајала, кад би где учинили ново какво јунаштво[3].

У томе је била права снага Турскога Царства, док се држала у чврстом реду и под старом дисциплином. П. Јовије много хвали ред и дисциплину турске војске свога времена (почетак XVI века) и пореди је с ма-

[1] Starine XXII, 89.

[2] Гласник XVIII, 154—155.

[3] Barth. Georgieviz. De turcarum moribus. Helmestadii, 1671, 20—21.

кедонском фалангом Александра Великога. Војска је ова била намењена за одсудне ударце и пресудне војне операције у рату. За претходну чаркашку и извидничку службу ова је турска уредба имала другојачије, нередовне чете. Коњици ових нередовних чета звали су се *акинџије* (у П. Јовија и *алканџије)*, које М. Костантиновић зове гонцима или козацима[1]. Они су нападали први пред војском, као буран облак, изненада, све рушећи и уништавајући. По томе што им се давало изузеће од свих дажбина царства називани су и именом *муселем,* што значи да су сваке дажбине били опроштени[2]. У именима места по српским земљама има још трага овоме назвању! П. Јовије помиње како су 1529 за време турске опсаде Беча акинџије удариле на Линц, спалиле га, опљачкале и робље из њега одвеле. Исти писац бележи да су се у редовима акинџијâ налазили многи *мартолоси* (мёђу којима је било свих хришћанских народности Балканскога Полуострва), Власи и и Татари[3]. Међу њима су се, по томе, налазиле и потоње крџалије са Родопа, и Грци с Пинда и Олимпа, и Арбанаси, о којима ћемо и после говорити. Цинкајзен је, говорећи о

---

[1] M. Belin (Essais du l'histoire économique de la Turquie. Paris 1865, стр. 104—105) наводи да су се акинџије (прозване тако по речи *аким* — упад) касније звале и *четеџије.*

[2] M. Belin. Essais. 106—107.

[3] Turcicarum rerum commentarius. Parisiis, 1538, стр. 91.

овим акинцијама, забележио да они уживају само ослобођење од пореза, црту коју налазимо у свију хришћанских племена Балканског Полуострва које би у Турској примиле дужност војевања[1]. Мих. Костантиновић је за ове акинције записао да они обично живе од стоке, „а коње држе тога ради на храни, чекајући „да их позову ма куд у војевање. Свагда су „готови, и није нужно заповедати им нити „какву плату *давати им, нити штету на-„кнађавати*. Ако ли који од њих неће сâм „да иде у коњицу, а он дâ своје коње дру-„гима у зајам за половину користи. Ако што „добију и донесу, то прими као довољно; „ако ли не донесу ништа, онда рекне: ако и „немамо користи, а ми имамо велику заду-„жбину као и сви они који с нама раде и „војују противу хришћана, што се узајамно „помажемо. А што год заробе и задобију било „мушког било женског пола, осим дечака, „све то продају за новце, а и сâм цар плати „им за дечаке као што је напред речено“.[2]

К овим акинцијама могу се додати сличне им пешачке нередовне трупе — *азапи*. Азапи се купе као добровољци из области и градова по Турској. Готово сви су оружани стрелама. О њима се мало рачуна водило, и њихово је било да, при ударању на градове, шанчеве

---

[1] Geschichte des osm. Reiches, III. стр 185.
[2] Гласник XVIII. 173. Дечаци о којима је реч откупљивани су за јањичаре.

својим мртвим телима пуне, како би се пригoтовио главни јањичарски напад[1]. Бартол. Ђорђевић, којега посматрања падају у половину XVI века, о њима говори, да су сви од родитеља Турака и да им се плаћа само докле војују, а иначе да им се ништа не даје. Они су се од јањичара разликовали и оружјем и оделом[2]. С њима су сличне и *јаје*, опет пешадија, једнака с муселемима по томе што су као и они изузети били од свих дажбина, а плаћало им се није ништа.

То су биле главне врсте турске војске, којима још ваља додати само земљишну војску, тј. спахије, који су се издржавали работом сељака по областима и којима је дужност била да су свагда спремни, па да пођу на коњима куда се заповеди, а издржање им се одређивало зато, да би свагда били на доколици, те да се коњу и оружју вежбају.

Али су главно, што и старији писци и посматраоци веома хвале, турски чврст ред и дисциплина у сваком погледу. И наш Мих. Константиновић из Островице (писао око 1500) и мало познији од њега италијански владика, високо образовани Павао Јовије, и не мање образовани Бузбек (1554) не могу да се на-

[1] P. Jovius, Turcicarum rerum commentarius. Parisiis, 1538, 92.

[2] Barth. Georgieviz, De turcarum moribus. Helmestadii, 1671, стр. 21.

хвале турске умерености, турскога реда и турске пажње на све што се реда тиче, почињући од најнижега војничког старешине па до султана. Најречитији је у томе Бузбек. „На турској је страни — говори Бузбек — „обиље и сила средстава; војници су, дан „ноћ, с оружјем у рукама, те га добро знају; „нису новаци него су у ратовању и у побе„дама остарели, у послу су стрпљиви, међу „собом сложни; свак је вредан, уредан, по„слушан, умерен и пажљив“.[1] И доиста, докле су се те особине држале, Турскоме се Царству није могло досадити, и турска је војска свуда побеђивала.

Нацртавши овако општу слику војничкога турског уређења из времена кад је оно било у цвету по најпоузданијим изворима, предузећемо да поближе нацртамо како је уређена била земљишна *спахијска војска* и по том како су били уређени јањичари, пошто су се и једни и други позније најгоре искварили и својим злоупотребама дубоко засекли у економски склоп државине земаља и у право непокретне својине у царству.

Сва нова освојења Турскога Царства, а у тај ред је спадало цело Балканско Полуострво, одмах су се делила у војничка имања, једно обране и одржања ради, а друго да би се

[1] Augerii Gisbenii Busbequii legationis turcicae epistolae quatuor. Francofurti. 1595, стр. 137.

дала награда заслугама војничким. У замену за беспрекидну дужност војевања спахији се давало право на уживање прописаних користи од становника одређенога му спахилука. Спахија је дужан био да своје место чува и да је у свако доба готов кренути се на војну с прописаним бројем оружаних људи (џебели), одређених према дохотку. Али су могле спахије имати и другојачији задатак, ближе самим земљама њиховим. Француски посланик де Хе у години 1626 бележи како су спахије из Љубомира, из Мириловића и из Требиња били одређени да стanују у градићу Новоме у Боци Которској и да тај градић чувају.[1]

Војничка имања којима је приход износио испод двадесет хиљада аспри звала су се *тимари*, а имања којима се доходак рачунао преко 20000 аспри звала су се *зијамети*. Тимари су се могли и делити на више комада. Никоме се није могло дати више од једног тимара, али су се за заслуге и одликовања изванредно једноме тимару додавали делови других тимара. Најмањи тимар је морао доносити барем 3000 аспри (око 60 дуката), и спахија с таквим тимаром дужан је био да се сâм у потпуној опреми јави на војску на први позив. Даље се рачунао по један

[1] Ј. Н. Томић у Споменику XXXVII, 92.

човек на сваких 5000 аспри.[1] Спахије или коњици једнога санџака имали су право да бирају себи *алај-бега* (стегоношу). Сваки санџак и сваки алај-бег имали су своју заставу (стег). Сваки је санџак имао и свога алај-барјактара. Пошто су поједини пашалуци имали више санџака, сви су алај-бегови подвргнути били старешини пашалука или вилајета. С њим су они дужни били кретати се на војску, али су они њему као старешини били подвргнути и у другим пословима. У свакоме пашалуку где је било више санџака имао је *дефтердар*, који је држао спискове војних обавезника и бринуо се о њима. Да би се негде добио спахилук, ваљало се јавити алај-бегу области свога рођења, где је требало посведочити рођење и породичну службу у тимарима. По писму алај-бегову паша је давао допуштење да се пријављени прими за *добровољца*. И пошто би тако прослужио више година, одређиван му је спахилук који би се упразнио. Године 1375 био је Мурат I утврдио да се признаје првенство спахијским синовима на имању које им је отац уживао.[2] Као да се то признавало и позније, пошто је Мохамед II (1475) наредио попис тимара и зијамета, нарочито за оне који би се одликовали у рату. Имало се призрења према њи-

[1] Zinkeisen, Gesch. des osm. Reiches, III, 146.

[2] Zinkeisen, Gesch. III, 153.

ховим синовима и одређивало им се од тимара или зијамета неко издржавање, докле им се по реду не би гдегод нашао спахилук.

Врховни спискови спахија и врховна власт над њима, били су наравно, у султана, у Цариграду. Од султана је власт и управа над спахијама слазила на беглер-беје (једнога за европску Турску, а једнога за Азију или Анадол), а од њих на паше и алај-беге.[1] Ред се почео рушити веома рано, а злоупотребе су се јавиле тако рећи од самога почетка. Главни законик и правилник за спахије био је канунname султана Сулејмана од 1530 године.[2]

Права и најстарија турска војска то су спахије. Али пошто се никаква већа ни редовна војска не може саставити из самих коњика, и у Турској се, чим су њени државници почели тежити на веће планове, морало помишљати, како да се дође до редовне пешачке војске, која би била под јаком дисциплином. Више је разлога било да се таква војска не тражи у племену турском, које је по својим старим навикама најволело војевање на коњу. С тога се прибегне чудноватом начину, да се јањичарска војска састави од хришћанских заробљеника приликом ратова заробљених, или од младића који би се међу хришћанима у

[1] M. Belin. Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et principalement en Turquie. Journal Asiatique 1870. № 57, 187 и д. M. d'Ohsson. Tableau de l'Empire Othoman. VII, 372 и д.

[2] Zinkeisen, Gesch. III, 155.

детињству купили као данак.[1] Основана још под Орканом 1330 године, ова војска је добила потпуну своју организацију тек под владом Мехмеда II (1451—1481)[2], а правила је и њој прописао Сулејман I (1520—1566). У први мах су за јањичаре нарочито купили децу по Арбанији, по Босни и по Бугарској. Историци бележе да се често ни родитељи нису много противили овоме рекрутовању деце за јањичаре, него да су каткад и молили да би им се дете примило. С друге стране се зна да су родитељи рано женили своје синове, с намером да тако предупреде упис у јањичаре.[3]

Купљење деце у јањичаре вршило се сваке треће или четврте године. С почетка се чак није тражила ни промена вере, али су сами официри, из ревности према својој вери, то променили, ма да се промена вере прописима није захтевала[4]. Основна, дубоко схваћена мисао овог начина купљења и ве-

---

[1] Види марљиво израђену студију Ј. Н. Томића: „Данак у крви. Приложак к проучавању историје српског народа у XVI веку. Београд, 1898."

[2] Може бити да је с тим релативно новим редом у вези белешка наших летописаца из 1494 и 1503 о купљењу јањичара, што је помиње Ј. Н. Томић у горе поменутој расправи, стр. 5, При 1503 летописац наводи белешку и „тогда бысть и „приклaдьно", што би значило да је те године падао редовни рок, а да је бивало да се купило и преко реда.

[3] Starine XXII, 136. Извештај М. А. Пигафете.

[4] M. d'Ohsson, Tableau VII, 326 и д.

жбања војске била је, да би деца, рано отргнута од рода свога, а никога свога немајући, све посветила послу своме, те да као војници, позније, не би знали ни за што до за свој војнички позив и за своје оружје.

Сваколика та хришћанска деца, покупљена као данак, прво су се смештала у нарочито за то спремљена васпиталишта или у двору цареву у Цариграду или по осталим местима по целој Турској. Деца су се та звала *ацам-оглани* (или *ацем-оглани*[1]). Ђ. Поповић наводи да *ацами* у арапском значи „роба или лице које не зна језика или није „вешто послу, нешто слично познатоме грчком „назвању варварин — туђинац“. Годинама су ови младићи остајали по тим васпиталиштима, да се изуче обичајима и језику, а нарочито војничкоме вежбању или другим пословима војевању потребним. Напред су ишли и увршћивани су у трупу они који би се као приправници одликовали. Многи од њих нису никада ни постали јањичарима. А у опште су ти зборови или васпиталишта служили као резерва, из које су се попуњала упражњена места у војсци, и у колико је рат чешће косио јањичарску трупу и правио у њој празнине, у толико се чешће прибегавало и овој резерви за попуну. Међу правилима

[1] Толико колико *деца незналице*. С тим је у вези *ацамија*, реч која се у српском употребљавала у значењу *невешта, незналице*.

јањичарског реда било је и то да се никада не жене. Али кад би постали за јањичарску службу из каква било узрока неподобни, давана им је нека врста пенсије, исписивани су из активног јањичарског реда, и онда им је допуштано и да се жене. Као да је био обичај да се сваке седме године чини преглед и испис неподобних, којом се приликом узимало из аџам-оглана колико треба за попуну упражњених места. Синовима ожењених јањичара допуштало се да се могу примати у васпиталиште аџам-оглана и спремати такође за јањичаре[1].

„Куд год Турци улегну у непријатељску „земљу — бележи о купљењу јањичара Мих. „Костантиновић — и заробе људство, царски „писар иде одмах свуда за њима, и што се „год ту нађе момчади, то све узме за јањи- „чаре и за свакога дâ пет златица, па их „пошље преко мора[2]. Ових свагда бива бројем „до 2000, и ако их не добије довољно од „непријатељских људи, а он узима од оних „хришћана који су у његовој земљи а имају „дечака, из сваког села колико које село може „дати, да тај број буде свагда потпун. Ни- „који јањичар не сме јахати на коњу осим „јединог аге и његовог помоћника. Међу њима

[1] M. Belin, Essais sur l'histoire économique de la Turquie. Paris, 1881, стр. 280.

[2] Тих пет златица ишло је, по белешци на другом месту, ономе ко би роба ухватио.

„је одређено да су неки стрелци који стре-„љају из лука, други из пушака, трећи из „лучишта, а кад дође дан, морају се сви „показати са својом стрелом пред својим „главаром“.[1] Мих. Костантиновић је међу 1455—1463 и сâм био јањичар, а заробљен је кад су Турци освојили Ново Брдо. По његовим записима као да су дечаци, одвојени из робља или покупљени као данак деце по хришћанским земљама, употребљавани и за флоту и као да су распоређивани на више места по царству на издржање и обучавање пре зрелога младићског века. Казивање Мих. Костантиновића тврди се и другим поузданим изворима.[2] У извештају Марина Бицција, барскога надбискупа, од 1610, спомиње се како су 1571 у војевању Турци из Обровца на острву Рабу заробили више деце од осам година, и како је из њих после изашао Махмуд-паша Кеманкеш (поглавар стрелаца), који је допро до првих положаја у царству.[3] У путника и по извештајима има пуно примера који тврде ово заробљавање и препродају деце хришћанске у јањичарске приправнике.

Други начин рекрутовања јањичара било је редовно купљење хришћанске деце на име данка. По Европској Турској то је рекрутовање постало било прави закон, који се држао

[1] Гласник XVIII, 158—159.
[2] Zinkeisen, Geschichte, III, 214.
[3] Starine XX, 62.

дуго и који је, као и све друго, давао повода силним злоупотребама. Султан Мехмед II даје купљењу мушке деце од хришћанских поданика законски облик, наредивши да се узима свако десето мушко дете, а не као дотле по потреби Још позније, под Селимом I и Сулејманом I, наређивано је да се то купљење мушке деце врши сваке пете, по том сваке четврте, треће и друге године, докле се то, на послетку, није почело вршити сваке године.

Јањичарска је дисциплина, тако хваљена и јака првих времена, имала две ствари као своју основицу: *а)* купљење хришћанске мушке деце, да би се имали војници без рода и без кућишта, спремни само да погину и да немају шта жалити, и *б)* нежењење њихово, у почетку установљено с истом намером. На томе се подизала и о то се ослањала намера која је од јањичара хтела да створи поуздану и непобедну војску за све прилике. Али се ни први ни други основ установе није одржао дуго. Већ Мих. Костантиновић, који прича догађаје из времена освајања Цариграда и Босне, зна како синови јањичарских старешина имају од султана плату чим израсту из детињства. Овде још треба поменути старије правило, по којем се исписаним јањичарима допуштала женидба. И деца су њихова примана у аџам-оглане. Мало тим путем, мало злоупотребом, тек су се, како се види, веома рано међу децу која не знају за род поме-

пала турска мушка деца, за коју се врло добро знало чија су. Правило се почело из дана у дан све више подчињавати личној користи и хатару, тако да су под султаном Муратом IV око 1638 са свим укинута стара правила о купљењу хришћанске мушке деце за јањичаре.[1] Изгледа да је последњи повод својим грдним злоупотребама дало покварено турско чиновништво, које је вршило ту варварску рекрутацију. И тек су се по том отворила сва врата слабљењу те војске и коначној пропасти сваке дисциплине у њој.

Из исте, мало час поменуте белешке Костантиновићеве види се да се није могло ни толико држати оно друго правило о нежењењу јањичара. Зна се ипак да је још у половини XVI века вредило правило да се јањичари не могу женити. Биће да је изузетак оно што помиње Мих. Костантиновић, што се види и по томе што он помиње само децу јањичарских старешина, и није јасно јесу ли их имале све старешине или само неке. По поузданим изворима Цинкајзен наводи да је и око половине XVI века још вредила забрана јањичарима да се женити не могу.[2] У тој забрани се још и тада гледао извор моралне снаге и поузданости те војске. Мисли се да се обустављање тога правила почело онда, када се

[1] Zinkeisen. Gesch. III, 230.

[2] Zinkeisen, Gesch. III, 250.

пресекло узимање хришћанске мушке деце у јањичаре. Тиме су одбачена и напуштена оба прва основна правила јањичарске војске, и отворена су врата свима познијим злоупотребама. Чим се јањичарска војска почела састављати од Турака, то се већ није чинило од деце, него од одраслих људи. С почетка се женидба изузетно допуштала само онима који би се одликовали. Из мемоара Мих. Константиновића видимо како је султан с почетка чување освојених градова, нарочито по граници, поверавао јањичарима. И са̂м је Михаило као командант једне јањичарске посаде у Звечају у Босни 1463 заробљен угарском војском и одведен у Угарску. Поверавање градова јањичарима одржало се као опште правило, и с тога је њих по градовима, нарочито по граници, било свуда. Тако су се неким начином образовали настањени гарнизони, а из тога је у тим гарнизонима ослабела дисциплина и гарнизонски су се војници начинили као неки господари градова, који су заповедали и пашама и свакоме другом, присвајајући себи гарнизонском наследственошћу разна права, отмице и насиља.[1] Позније је допуштено да се јањичари из градских по-

---

[1] Baron de Tott, Mémoires IV, 173—4. На томе месту барон де Тот, причајући о походи извршеној у Солуну око 1772, бележи како су тада солунски јањичар-ага и његови доглавници у ствари били преотели сву власт у пашалуку и од паше начинили просту сенку, онако исто као у Београду после 1801 године.

сада могу женити и оснивати фамилије. Пошто је у почетку то било изузетак, такви су се јањичари разликовали од других мало бољим и дужим оделом и мало бољим појасом. Има једна млетачка белешка из 1580, по којој се види да је женидба допуштена јањичарима свима без разлике и без икаквог нарочитог одобрења.[1] По томе би слобода женидбе за јањичаре била старија од укидања рекрутовања хришћанске мушке деце. С допуштеном женидбом јањичарима дошла је још једна последица. Јањичари су се као родитељи почели старати да своје повластице и плату сачувају деци својој. Тим је пак број јањичара почео све већма расти, али је и сваколика установа јањичарске војске потпуно изгубила свој првобитни карактер и од војничке се установе претворила у просту личну повластицу за Турке. Лична шпекулација прогутала је и са свим удавила ред и дужност.

Од интереса је промотрити и бројно стање турске војске. То се може по различитим изворима, од којих су још најбољи разни посланички извештаји, међу којима има и таквих који су баш овоме предмету нарочиту пажњу поклањали, извештавајући се марљиво и с пажњом.

Један од првих је Бертрандон дела Брокијер, изасланик војводе бургоњског Филипа

[1] Zinkeisen, Geschichte, III, 251.

Доброг, који се много интересовао за ослобођење светих места и прогонство Турака.[1] Он је путовао кроз европску и азијску Турску године 1433; видео је још царицу грчку у Цариграду и деспота Ђурђа Бранковића у Некудиму, а султана у Дренопољу. Б. де ла Брокијер бележи како је у то време султан располагао са 40000 војника спахија, којима је дао био властелинства и који су дужни били поћи на први позив његов. Тих је људи било 20000 у Турској (у Малој Азији или у Анадолији), а 20000 у Грчкој (Румелији, тј. онда још непотпуно освојеним земљама на Балканском Полуострву). Али ако би хтео кретати велику војску, султан је могао дићи, по извештајима Б. де ла Брокијера, на 120000 људи у Грчкој (стране на Балканском Полуострву), под плату, дајући 8 аспри на коњика а 5 на пешака, само што ти људи, нарочито пешаци, нису били баш како треба оружани, него често немају ништа сем мотке или батине. При свем том цењени су као поузданији и страшнији војници из Азије него они из Европе. Б. де ла Брокијер бележи како су тада хришћани састављали велики део турске војске. Деспот Србије је на сваки позив дужан био послати свога сина са 3000 коњаника. Таку су службу вршили и други господари

[1] У „Годишњици" XV штампане су опширне белешке Ст. Новаковића о извештају Брокијерову с тога пута.

из Арбаније и Бугарске, опет хришћани. На другим местима спомиње да су Грци, Бугари, Македонци, Арбанаси, Словени и Срби из Рашке и из Србије служили за невољу у турској војсци, и да су тога ради били непоуздани, ако би гдегод срећа послужила хришћанско оружје. А било је, по уверењу Б. де ла Брокијера, много хришћана робова у војсци турској који су војевали. Тако је, по другим саопштењима, могло сакупити се из Турске (М. Азије) војске турске под платом на 30000 људи, а из Грчке (Б. Полуострва) 20000 људи, осим робова којих може бити на 2—3000 људи.[1] Жан Торцело је 1439 извештавао Филипа Бургоњског да војска турска броји 100000 људи, од којих 20000 држи султан непосредно под својом личном платом. О извештају је томе упитан Б. да ле Брокијер, и он је и опет тврдио да турска сила броји 100 до 120000 људи највише, и да су од тог броја 40000 пешаци. За личну гарду султанову, коју гдекоји називљу *јањичарима*, Б. де ла Брокијер тврди да нема више од 10000 људи. И он каже да су то *робови*, што значи да се та војска бира и састављa из заробљеника.[2]

У тим би се извештајима могло видети најстарије стање, пре освојења Цариграда,

[1] Ch. Scheffer, Le Voyage d'outremer de B. de la Broquière. Paris, 1892, стр. 184 и 224.
[2] Иста књига, стр. 263, 267.

докле су се на Балканском Полуострву још држале хришћанске државе и докле се сила и војска турска још налазила у своме образовању.

Влада султана Сулејмана (1520—1566) представља највећу моћ Турскога Царства. С тога је вредно погледати на стање турске војске на крају тога периода, у толико пре, што га имамо представљено у извештају добро извештеног члана аустријскога Вранчићева посланства од 1567 (одмах после смрти Сулејманове) М. А. Пигафете, племића из Виченце. По томе извештају, црпеном из најбољих извора, војска се турска делила на султанску гарду и на земљишну војску Европе и Азије, Румелије и Анадолије. Султанска гарда је увек војевала са султаном самим. Њу су састављали:

I Коњици:

1. Спахи-оглани (коњици синови) .	2500
2. Силихтари (оружјеносци) . . .	2500
3. Улефаџи (најамници)	2200
4. Сол-улефаџи (најамници левокрилци, по томе што јашу на левом крилу султанове пратње)	1200
5. Сар-гуреба (иностранци деснокрилни)	1200
6. Сол-гуреба (иностранци левокрилни)	1400
Свега коњика	11000

II Пешаци:

1. Јањичари . . . . 12000[1]

Свега 23000

По томе долази земљишна војска, и то:

I Румелијска (европска) војска:

1. Урумели-бејлербеј има тимариота спахија 40000
2. Будимски паша:
   а. тимариота спахија 8000
   б. најамника 12000
3. Тамишварски паша тимар. спахија 7000
4. Ердељ (помоћне војске) . . . 10000
5. Влашка (помоћне војске) . . . 10000
6. Молдавија (помоћне војске) . . 10000
7. Акинцијâ (нередовних коњика добровољаца) 80000
8. Татара (Крим и околина Црнога и Азовског Мора) 80000

Свега 257000

II Анадолијска (мало-азијска) војска:

1. Анадолија (спахија тимариота) . 30000
2. Караманија 20000
3. Сивас . . . . , ... 12000
4. Мараш 12000
5. Карахемид 30000

[1] Записи Марина Сануда из 1532 стављају исту цифру за број јањичара. Starine XXIV, 166. Запис управо описује полазак султанов од 1532 са силном војском против Аустрије.

6.	Ерзерум	20000
7.	Ван	12000
8.	Мосул	12000
9.	Басора	15000
10.	Багдад	40000
11.	Лаз	12000
12.	Алепо	25000
13.	Шам (Сирија)	40000
14.	Мисир	100000
15.	Јемен Велики	30000
16.	Јемен Мали	20000
17.	Џезаир	40000
	Свега	470000

Свега дакле:

а.	Гарде	23000
б.	Румелијске војске	257000
в.	Анадолијске војске	470000
		750000[1]

Али је све то могло бити спремно и на расположењу и поуздано, докле су се држала горе изложена правила. Међутим, позната је истина, да се нигде злоупотребе лакше не множе и нигде државни ред лакше не расклимата него баш у државама с управом усредсређеном у једној јединој личности, као што

[1] С овим се у главноме слажу прегледи Jonquière-a (Histoire de l' Empire Ottoman. Paris 1881, стр. 267) и Zinkeisen (Gesch. d. osm. Reiches, III, 199.). Преглед Пигафетин претпостављамо као оригиналан, с означеном годином (1557) и по том што је од лица које је, припадајући аустријском посланству, имало најживљи интерес да се добро извести.

је био случај у Турској. У султану је било усредсређено све. Ако је султан био добар и на висини свога положаја, и државна је машина државна се или ишла напред; свагда пак кад је на врх управе излазио слаб или неподобан владалац, и управа је ишла низ брдо. Осим тога, груба необразованост народа извртала је и изопачавала системат првих основалаца. Не само народ него и врховни му слојеви, старешине и управници, били су и груби, и неуредни, и самовољни, и себични, и лењи и без икаквих знања. Као у сваком самодржавном управљању, сваки је, поглавито, гледао само личну корист. О општем добру, често, осим самодржавног господара није више мислио нико, и као да се држало и да не треба да мисли. Контроле није било никакве, нити је било људи који би је могли вршити. Ревизије тимара и зијамета којима се раније водио надзор над исправношћу тих држалаца или су сасвим престале, или су вршене тако да од њих није било никакве користи. Врло брзо је дошло време да је царство, које је располагало безграничним изворима и силе и моћи, држало се простом тежином и непокретношћу или неподобношћу оних који су му били противници. Верски фанатизам истицао се напред, чим би ко поменуо контролу, или критику, или какву год поправку. Војска се бранила снагом гомиле, и физичку снагу бранилаца није увеличавао

нити какав ред, нити обука, нити организација. Сјајна војничка организација првих султана, оснивалаца царства, изела се унутрашњим нередом, као што се чамова греда изеде од немара влагом или црвоточином. За четири века Турско Царство, изгубивши већ многе области, дошло је пред питање опстанка, и после руског рата 1769—1774 пред турским је државницима било у питању: или да нађу нову снагу којом ће бранити царство, или да пусте да све иде низ брдо у пропаст без изласка куда се било упутило. Ништа није занимљивије него овде прегледати најглавније од оних силних злоупотреба које су, тако рећи, биле расточиле и разориле Турско Царство.

Сама султанска гарда, спахије с Порте и остали другови њихови, који су се бројали на 11000—12000 људи, пали су у потпуно растројство. У ствари их се 1791—2 могло набројати само до 2000. При свем том плата се њихова исплаћивала по староме, само што су јој се признанице разилазиле по рукама разних писара и чауша из околине дворске. Исто то се чинило и с платом пограничних гарнизона. Четири петине те плате остајале су у Цариграду и јели су је људи, који нити су кад војевали нити су знали шта је војска. Турски историци наводе како је султан Селим III био наредио да се свака тобџијска орда увелича са по десет људи и да се плата

њихова издаје из незаузетих војничких имања. Султану је одговорено да су сва имања заузета и да никаква празна места нема, а за упражњење да би требало чекати двадесет до тридесет година. Султан је на то одговорио како два његова берберина (који и не знају шта је војска) уживају тобџијску плату. Уз то је рекао да не може трпети да се државна средства расипају на оно на што нису одређена.[1]

Правило је било да се на први позив све спахије одмах скупе на прописана им зборна места. Под владом султана Мурата III (1575) најпре се почело изостајати са тих зборова, а казна се за то престала извршивати. Позније је дошло до тога, да су се на тимарима око десетка у време жетве свађала по десеторица, а није било ни по једног са сваког тимара кад је објављиван позив под заставу. За тим су паше, први и непосредни управници, почели продавати тимаре и зијамете, без обзира на прописана правила, а за свој лични рачун, ономе ко дâ више. Догађало се да је таким начином један тимар продан неколицини. Њихова свађа и отимање око таке незаконите куповине испуњавала је вилајет злим гласом и још горим примером. Нико се није бринуо да овери смрт једнога

[6] M. Belin, Essais sur l'histoire économique de la Turquie, 272, по турском историку Џевдеду.

спахије ни да се запише и јави куда треба. Берате умрлих спахија зграбио би ко би стигао и издавао би себе за законита спахију. На послетку су изашли многи са свим фалсификовани берати за поједине спахилуке. С тим је упоредо ишло и цепкање појединих тимара на делове, противно прописаном реду, да би се увеличали тимари појединих спахија. Тим су путем такође многи тимари сасвим ишчезли из спискова. Уз то су ишле и свакојаке друге злоупотребе, изнуђавање већих дажбина и цеђење подчињенога народа, тако да је то, уз остало, помогло потпуном осиромашењу и упропашћењу заузете земље. Поједини тимари постали су проста закупна имања, и приход се њихов продавао из руке у руку, а о војнику се већ никаква рачуна није водило.[1] Султан Мустафа II (око 1695) мислио је да томе злу помогне, наредивши да тимарима и зијаметима више не располажу паше, као што је дотле било, него да та власт остане само Порти. Али се на Порти продужи чинити оно што се пређе чинило по областима. Тим се путим дотерало дотле, да за рат с Русијом 1768 није изашло више од 20000 коњика из толикога царства. Из крајева из којих се по овим старим списковима очекивали по 100 коњаника, није их се јавило него

[1] M. Bellin, Essais sur l'histoire économique de la Turquie. 275.

само 15.[1] Кад је давање добара пренесено на Порту, почели су их развлачити и грабити дворани, дворски љубимци, чауши и остали, који с војском и вођевањем нису имали никакве везе. Војничка су се добра почела давати султанијама и разним дворским госпођама од утицаја, које су, разуме се, од добара вукле само користи, на војничку дужност и не мислећи. Злоупотребе оваке природе чинили су и везири и министри на Порти.[2] Барон де Тот приповеда у својим мемоарима како је 1769 послан један одред спахија да с Крим-Герајем војује по јужној Русији од Крима и Црнога Мора на север. У свакој су се прилици ти људи показали да не може бити горе, да су и барон де Тот и Крим-Герај страховали ради њих за Турско Царство. Том приликом се барон де Тот уверио да је међу спахијама било хришћана Грка који су се издавали за Турке, само да би могли уживати спахијска права. До те се мере непажњом с једне, а обманом и преваром с друге стране терало.[3]

Први огранизатор војне реформе у Турској, потурчењак гроф Бонвал, друг кнеза Е. Савојског, бележи за прву половину XVIII

[1] M. d' Ohsson, Tableau général de l'Empire Othoman, VII, 375—7. — Zinkeisen, Geschichte, III, 160 и д.

[2] Zinkeisen, Geschichte, III, 167, по млетачким извештајима и турским записима.

[3] Mémoires du baron de Tott. Amsterdam, 1784, I, стр. 209.

века да већина уписаних спахија никако не служи, да се никада не скупља и не вежба, и кад се скупи да на војску пође, није ништа друго до проста нередовна гомила. „У педесет хиљада Француза или Немаца — вели „А. Бонвал — има више војника него у двеста хиљада Турака“. То се почело већ очигледно показивати у сваком рату. На послетку се, по белешкама Бонвала, спахијска војска претворила у гомилу скупљену у онај мах добром вољом, а не по некој дужности. Паша и чиновници његови пуштали су кући свакога за најмањи поклон.[1]

Кад је овако ишло с тимарима и зијаметима, где се контрола могла вршити много лакше, може се мислити коликим је злоупотребама отворено било поље у руковању јањичарском наградом која се издавала у новцу. Мих. Костантиновић овако приповеда о јањичарима који држе градове. „Турски цар све „градове по свима својим земљама са̂м на „своју руку силно држи заузете посадама „јањичара или својих питомаца, а ниједном „господару не да̂ никакав замак, већ ако је „које место ограђено и утврђено, или је у „месту тврдиња, то је са̂м цар држи заузету „својом војском. А оне јањичаре који су у „замку цар издржава тако да имају све по„требе, ако би били опседнути, и сваки прима

[1] Comte de Bonval. Mémoires. Paris. 1806. II. 174—175.

„за своју службу док је год жив из царског „двора плату, и то сваке четврти године даје „им се потпуно, без сваке погрешке, а и „одело даје им се једанпут на годину. У замку „таква је уредба: један је који над свима „влада и зове се диздар, као што је код нас „порколаб (бурггроф); други после њега зове „се ћехаја, после су буљубаше итд.[1]“

Главна задаћа јањичарске војске и султанских спахија (спахи-оглана, спахија Портиних), који се по данашњим војничким уредбама најбоље могу једначити с владалачком коњичком и пешачком гардом, била је у томе, да они уза султана војују, да су султану на руци и да с њиме у ратовању и у бојевима врше коначни, одсудни удар. Хтело се да то буде војска од сваке друге најбоља, која кад где удари, свршава победом или гине сва до последњега човека. С тога се XV и XVI века та војска и помиње само у Цариграду или на одсудним пограничним местима — а иначе јој нема нигде трага, и војну службу врше разни људи, и добровољци и најамници (међу којима је у прва времена било много хришћана). С тога се у првим путописима кроз Турску из XV, XVI, па још и с почетка XVII века и помињу јањичари само у Цариграду и по знатнијим граничним местима. С тим се слажу и остали аутентички споменици оних времена.

[1] Гласник XVIII, 135.

Тако на прилику млетачки посланик Катарин Зен, који је 1550 прошао кроз Турску од Јадранског Мора до Цариграда на Сарајево, Нови Пазар, Ниш, Софију, Дренопоље и који је дан по дан марљиво описао свој пут, не помиње јањичаре нигде до Дренопоља, па по том их помиње тек уза султана у Цариграду.[1] Бузбек их 1553 помиње у Будиму у броју 12000 и бележи како их је било по целоме царству, у свакоме граду или знатнијем селу и да им је задаћа била и да хришћане штите од насиља турскога. Али ће извештај Бузбеков у томе бити нетачан, јер то не тврде и остали који су земљу у другим правцима пропутовали, па би забележили да је тако било. Которанин Маријан Болица у своме опису Санџаката Скадарскога, делу веома марљиво и по дубокоме познавању рађеном године 1614, нигде и не помиње у том санџакату јањичарâ. У Дулцињу граду М. Болица, на прилику, спомиње 300 *улафаци* (најамника), који би се могли изједначити с градским јањичарима. Главна војна сила турска на ономе крају још 1614 били су, по М. Болици, исти ти најамници (улафаци) и спахије, који су били на издржавању сељака. То што по М. Болици видимо за Арбанију и околину Црне Горе, видимо по белешкама другога једног путника за крајеве од Будима до Цариграда, на главном путу.

[1] Starine X, 216 и 224, 233, 235.

Француски посланик де-Хе који је 1621 преко Будима и Београда путовао у Цариград помиње у Будиму 600 јањичара с Порте, 1500 других јањичара, 6000 плаћених војника (најамника), 500 спахија, итд. Будим је у Турском Царству тога времена био главна гранична тачка. „Јањичаре с Порте плаћао је „султан из своје ризнице, а осталима се да„вала плата из прихода Угарске и Србије, „који су каткад били тако малени, да је султан „морао притицати у помоћ из своје благајне“.[1] Јањичари с Порте, који се овде спомињу, имали су за се старешину, а за се су га имали јањичари који се спомињу као јањичари те граничне области. Исти посланик де-Хе, који је имао отворено око за војничке и државне ствари, помиње јањичаре и у Београду, али не задржава се на њима онолико колико на онима што су у Будиму. Не види се да их је тада много било у Београдском Пашалуку. При Јагодини де-Хе спомиње само спахије којима је у Јагодини било средиште. У Нишу се такође спомињу спахије из околине и одвојено од њих спахије и јањичари с Порте „који су онде били у гарнизону“. После тога овај знаменити путописац већ не помиње јањичарâ све до Дренопоља, где се на ново спомињу спахије и јањичари с Порте, који се нису покоравали никоме другом него својим

[1] Ј. Н. Томић у Споменику XXXVII, 64.

старешинама из Цариграда.[1] По белешкама овога посланика, који је с будним оком прошао од Будима до Цариграда, још се не виде ни оне масе јањичара, о којима почињу приче већ с почетком XVIII века, ни злоупотребе које су с њиховим умножењем у вези. Турска се, по тим белешкама, још држала у ономе реду који се прича из почетка турске владавине, и ако је зло било у зачетку. Али су то, заиста, и последње године држању тога реда. У скоро по том грунули су на царство распад и анархија.

Извор је распаду јањичара у великим личним повластицама јањичарским и у недостатку контроле, који је нагло хватао мах до чудноватих граница и који је донекле у самој турској природи. У војсци су њихове трупе биле најстарије и на првом месту. Јањичари су били автономна војска, изузета од сваке друге власти. Њима осим њихових старешина никаква друга власт није смела ништа учинити. У њих се, дакле, налазила автономна унутрашња дисциплина као у свештенства. Осим тога јањичари су изузети били од сваког данка, и ретко се кад јањичарско имање могло узаптити. Да би се показало високо достојанство ове војске, султан се, почасти ради, с великим церемонијама уписивао у једну њихову орду.[2] Уредна плата,

[1] J. Н. Томић у Споменику XXXVII, 69, 73, 81.
[2] M. d' Ohsson, Tableau de l' Empire Ottoman, VII, 153 и д.

на коју су ове трупе биле навикнуте од старине, била је први извор и повод њихова кварежа. Квареж је захватио прво ту тачку. Плата се издавала увек по јањичарским пуковима и у потпуности онолико колико би припадало пуку кад је потпун.

Међу тим јањичарски пукови и посаде ретко су кад били пунобројни. Признанице о плати нису одговарале стварном броју људи, и признаницама се тим отворила читава трговина. Оне су се продавале на рабат. Место да се брину да та злоупотреба престане, великаши су од јањичарских официра узимали квите јањичарских војника, па их давали коме су хтели. И тако је на рачун јањичарског буџета почео живети свет који ни с војском ни с јањичарима никаква посла није имао. Ако би који јањичар умро, крила се његова смрт, да би се и даље могла примати награда која му је припадала. У своме постању голаћка војска, без рода, без оца и без мајке, јањичари су мало по мало с великим повластицама а са самовољом место дужности постали као и остали људи, и пошто су им повластице биле велике, јањичар у скоро није могао постати нико други до Турчин. Од осталога света они су се разликовали као „царски синови“ само својим великим повластицама. У време барона Тота (око 1760) бројало се на плати јањичарској 400.000 људи, а уписаних људи с именом јањичара било је још више.

Једни су служили за малену плату, а други су служили да дођу на ред, и зато што су се јањичари звали и што су били уписани у тај ред, користили су се личним јањичарским повластицама[1]. Злоупотребе су дотерале дотле, да је 1768 казано султану Мустафи III да се већи део јањичарског буџета разилази у кесе улемâ, државних министара, дворских чиновника и да би се изазвао устанак или страховита завера, ако би се само покушало да се законити ред васпостави. Кад је с новим редом број тако силно нарастао, ни буџет већ није стизао, и јањичарима су гдегде остале као свеколика награда само њихове личне повластице, разна изузећа од дажбина, којима се од почетка служила царска војска. По тим се повластицама допуштало да јањичари могу радити занате као када нису у служби. Тако су јањичари из четрнаесте орде у Цариграду били пекари; други су били месари; трећи стаклари, пушкари, бродари, камилари итд., свагда тако да се цела једна орда одаје једноме занату[2]. Због тога што је некад њихова војска установљена да буде заштита султанске власти и што их гдекоји зову питомцима или храњеницима султановим или царским синовима, они су се начинили пустим самовољницима где би се

[1] Mémoires du baron de Tott, III. Amsterdam, 1784. стр. 168 и д.

[2] M. d' Ohsson, Tableau général de l'Empire Ottoman, VII, 336—342.

год настанили или дошли, и мучили су бедни народ горе но икакав непријатељ. Барон Тот приповеда како су у Цариграду (око 1770) јањичари галионџије који су се бавили продајом јагањаца, каткада нагонили људе да њихово јагње купе, хтели не хтели. Јањичари су као војници по свима градовима имали по неку повластицу у трговању или пословању, којом су се само они служили[1]. Кузинери бележи како је друга орда јањичара која је боравила у Солуну имала повластицу да се само она бави чињењем коже. Ипак је било тешко у томе еснафу прогласити се за мајстора, и то се каткад протезало све до тридесете године. С тога је кожарска еснафска слава у Солуну била најзначајнија и веома сјајна[2]. Од тога монополисања извесних еснафа само за Турке било је у старо време трага и по нашим еснафима.

Француски академик Турнфор, који је 1703 у свом научном путовању прошао кроз Ерзерум, бележи како су јањичари скоро сви Турци што тамо живе. У Ерзеруму их се броји на 12000, а на 50000 по осталим местима и крајевима те области. Готово сви раде разне занате, и не само што они ништа не примају од јањичар-аге него они плаћају њему. Тако се на том крају накнађала повластица изу-

[1] Mémoires, IV, стр. 174.

[2] Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, I. 50.

зећа и од дажбина и од сваке одговорности. Јањичар-ага је онде био неограничени господар града и области, и ко није јањичар, онај је не само изложен био пуној његовој самовољи, него му је властан досађивати и сваки други. Новци што их султан шаље за плату правих јањичара остају у џепу јањичар-агином[1]. У овом стању које је описао очевидац из 1703 на источном крају царства може се видети верна слика онога стања које се током XVIII века створило у Београдском Пашалуку.

Ако би се по пустим јањичарским изазивањима догодило негде да измученом народу прекипи, па да некога од њих убије, они су га крваво и немилостиво светили, сатирући све до корена у ономе месту. То се нарочито чинило у позније време, кад је дисциплина међу јањичарима попустила и кад је пуста самовоља заступила некадашње врлине њихове[2].

Једна од основних идеја оних знаменитих људи који су основали јањичарску војску, састављену из хришћанских заробљеника, била је у поверавању најглавније војничке службе царства, султанске гарде, људима који су начињени и бескућници и безверници, само да би се од њих створио поуздан ослонац султану и поуздана војска за најопасније војничке службе.

---

[1] Tournefort, Rélation d' un voyage du Levant. Lyon, 1717, III. 109.

[2] Zinkeisen, Geschichte, III, 236—7.

Ти људи навлаш су из свога плана избацили и народност и веру. Они су тражили другу неку, ширу и држави потребнију мисао. Ситни последаваоци њихови побацали су све то на страну и лишили су султана ове поуздане гарде, напустивши широку мисао њихову за љубав личних користи вере и секте своје. То су они учинили искључивши из ове војске све осим самих Турака и њихове деце. Тесногруда и саможива грабљивост оборила је с основном идејом и све остало што је она собом доносила.

Какви су били јањичари познијега времена види се по једној белешци француског академика Турнфора из 1701 године. „Сад су „све области пространога Турскога Царства „— бележи Турнфор — пуне пешачких вој-„ника који се зову јањичари. Али они нити „припадају правоме јањичарском кору, нити „што знају о старој турској војној дисциплини. „Зликовци који беже од казне и од суда или „добри људи који немају другог начина од-„бране од зликоваца и од њихова насртања; „људи који неће ништа да плаћају и који „хоће да се опросте свију јавних дужности „уписују се код јањичарског аге у средишњем „граду своје области у јањичаре. Не само „што им се не даје никаква плата, него често „они сами нешто дају јањичарском старешини, „само да би се користили јањичарским по-„властицама. Има их сакатих и болесних који

„живе по својим кућама и имањима, а на „војску не иду. Има других који на војску „шаљу своје момке, а има трећих који се само „новцем откупљују у јањичарских старешина, „па остају код својих кућа и пошто би се „позив на војску објавио. Никада у Турској „није било на плати толико уписаних војника „као сад, а никада турске војске нису бројем „биле тако малене као сад[1].“

Осим тога неред се јављао на све стране и у свима облицима нарочито с тога што је администрација сама полазила с двоструке тачке. Хтела је да држи ред, али да заклања и да штитити мусломане по што по то. То двоје се пак није никако могло да сложи. Пратилац француског посланика Ноантела, учени Антоније Галан забележио је у своме дневнику 12 фебруара 1672, кад се дизала војна на Пољску, како су нови војници из Мале Азије у Цариграду по Галати чинили грдне нереде изнуђавајући новац од хришћана. Још тада се говорило како то бива редовно кад се год диже војска. У таквим приликама се новим војницима допуштало све без разлике и гледало им се кроз прсте! Позније је с таквим стварима ишло све горе и горе.[2] Барон де Тот описује у каквом се

[1] Tournefort, Rélation d'un voyage du Levant, II. Lyon, 1717. стр. 315.

[2] Journal d' Antoine Galland. Ed. Charles Scheffer. Paris, 1881. I. 46.

нереду кретала војска из Цариграда за турско-руски рат 1769. Пут је био закрчен мртвацима; села су све до под Цариград била опљачкана; пепелишта и трагови паљевина сусретали су се на све стране око пута. Пешачка и коњичка одељења војске ишла су у нереду и без старешина, онако како су знала, путем, бијући се и свађајући међу собом и насрћући на бедне хришћане који су плаћали животом неред и обест ових опаких бранилаца Турскога Царства. Све се обрнуло насупрот ономе што је било у почетку, када у војсци нико није смео ни дарнути нити у чије имање нити у личност и када је сваки најмањи изгред најоштрије кажњаван.[1]

Мало раније (1768) бележи француски посланик Сен-Прист како је „војска турска у „Пловдину тако исто неуредна и непослушна „као и она у Београду. Пре кратког времена „јањичари су многим богаташима грчким по-„палили куће зато што им нису хтели дати „позамашну суму новаца коју су им тражили. „Кад је султан издао заповест да се кривци „примерно казне, онда се сва војска у Плов-„дину дигла на оружје и побунила, и с тим „већ нико није умео изаћи на крај, јер онај „који је донео ту султанову заповест, морао „се сâм спасавати бегством. У таквим при-„ликама и султану не остаје ништа друго

[1] Mémoires du baron de Tott. Amsterdam. 1784. II. 299.

„него да се начини да ово не види, и тиме „сâм своју слабост да оправда. У осталом „пошто је сад баш Русији објављен рат, и „то принуђава султана да штеди војнике „који су толико самовољни, да их је тешко „обуздати.[1]“ Исто то бележи и леди Монтег у својим писмима. „Јањичари се сматрају међу собом као дружина и као браћа „и у завери су да ће светити један другога, „ако би који ма где био увређен. Тога ради „се најјачи људи из самога двора обраћају „њима с највећом пажњом, с љубазношћу и „с ласкањем. У Азији ако ко није уписан у „јањичаре, није му хасне ни од највећега „богатства. С тога је њихов утицај и на „владу, па и на самога султана био огроман. „И султан је — бележи леди Монтег — „дрхтао, ако би га јањичари попреко погледали“.[2] Међутим да су бар у војни били поуздани! Иста леди Монтег бележи како су 1718 у боју око Београда бежали испред војске кнеза Е. Савојског не опаливши ни пушке, и то чак у Цариград. Свет их је у Цариграду предусрео с јавним презирањем. И спахије су у том истом боју упустиле се у пљачку турског стана.[3] То се обоје позније понављало и од једних и од других у ратовима с Русима и 1770 и 1787—91.

---

[1] Годишњица XVII. 159.
[2] Lady Montague. Lettres. Paris. 1805. I. 187, 195.
[3] Lady Montague, Lettres. I, 305.

Тако се, као што се види, изменила цела природа те војске. Место момака бескућника, свагда с оружјем у рукама и свагда готових да потрче куд се заповеди, јањичари су се претворили у настањену народну војску, која је самовољством рушила и унутрашњи и спољни ред царства. Место поуздане војске која је спремана да се бори на смрт или на живот, само да победи или да изгине до последњега човека, начинила се неуредна себичњачка секта која се борила само за личне интересе, било то под заставом у рату или у време мира. Од некадашње узданице царства јањичарска је војска с распадом старог реда и старе дисциплине постала жива рана и самртни отров Турскога Царства.

Из белешке Мих. Костантиновића из XV века и из других извора види се да су јањичари у почетку ишли управо само са султаном и да су употребљавани за чување градова, нарочито градова по граници. Хамер је саопштио распоред јањичарске војске с краја владе Махмуда IV (1648—1687), по коме се јањичари спомињу у Вараждину, Столном Београду, Сарајеву, Новоме, али не и у Београду.[1] У скоро по том је закључен Карловачки Мир (1699), којим су границе Турскога Царства потиснуте на Саву и на

[1] Hammer v. J. Das osmanischen Reiches Staatsverfassung. Wien, 1815, II, 222.

Дунав. С тим је настало ново стање и за Србију, која је од унутрашње области царства постала граничном, што је за народ много теже било. Дотле изгледа да се у Београдском Пашалуку заиста плаћало само спахијско и царско. Јањичара је дотле могло бити само у ограниченом броју, по гдекојим позицијама, увек под редовном платом из Цариграда, тако да се они ретко кад и помињу. Од тог је времена пак и Београдски Пашалук изложен био свеколикој покварености јањичара које смо горе изложили. Леди Монтег која је пролазила кроз Београд године 1717 већ помиње београдског јањичар-агу који је изашао на сусрет њеном мужу посланику енглеском.[1] Непуних двадесет година после Карловачког Мира рат је настао на ново, а 1739, Миром Београдским, после двадесетогодишње аустријске окупације Београдског Пашалука опет су се утврдиле границе Савом и Дунавом, и Београдски се Пашалук на ново вратио Турцима.

У то време, после 1699, јањичари су се новога кова почели умножавати како у Београду, као у граничном граду, тако и по Београдском Пашалуку. У то време ваља стављати и почетак оних злоупотреба које су, мало по мало, довеле и до буне. Леди Монтег, која је 1717 провела скоро месец

[1] Lettres de Milady Montague. Paris, 1805. I, 149.

дана у Београду и по том с пратњом јањичарском прошла кроз Србију цариградским путем бележи како је путовала скоро месец дана *кроз пустиње у Србији*, где је због јањичарског пљачкања заустављена свацолика привредна радња. „Сузе су ми ударале на „очи, — бележи леди Монтег, — гледајући бес- „прекидно јањичарско кињење по селима кроз „која смо пролазили“. Људима који су на својим коњима носили пртљаг лорда Монтега од Београда до Ниша није плаћено ништа по погодби, него су отерани батинама, нити су им хтели признати какву накнаду за штету и за поскапалу и осакаћену стоку. Уз пут су јањичари за потребу енглеског посланика клали и убијали живину и овце, нити питајући чије су, нити мислећи да их имаоцу плате. Новац послаников њима за то дат остајао је у њиховим џеповима. То исто и још више и горе чинило се, кад би путовале какве год турске старешине или чиновници.[1] Белешке из памћења наших људи с почетка XVIII и с почетка XIX века с овим се потпуно слажу. Ради веће веродостојности ми смо налазили за потребно да покупимо белешке странаца који нити су могли бити од Турака увређени, нити су могли имати интереса да шта било увеличају или изврну.

[1] Lettres de Milady Montague. Traduction nouvelle. Paris, 1805, I, 158, 159, 172, 173.

Навешћемо ипак шта је забележио прота М. Ненадовић по причању свога оца, кнеза Алексе Ненадовића, о стању у Београдском Пашалуку током XVIII века. „Ово што ћу сад „да вам пишем — бележи прота М. Ненадо-„вић — причао ми је мој отац Алекса *да су „њему његови стари причали, а он није за-„памтио*. Кад су *саме спахије с царским „бератима* у Србији биле, узимали су од „сваког жита, кроме ситне прохе, десету оку; „на ожењену главу узимали су по један грош, „и то се звало главница, и баштеницу 20 „пара узимали су за све ситнице, тј. што се „сеје у баштама; на једну кошницу по оку „меда или наплате пошто је мед био; на „казан 2 гроша; на једно маторо крме 6 пара, „и који је спахија близу својих села, дотерају „му по која кола дрва, и то је био сав данак „спахијама. Осим тога плаћало се везиру „порез *на мешћемску главу*[1] по сто гроша, „а каткад и по више, а цару плаћало се „харача по 3 гроша и 2 паре. — — После тога „постали су читлуци (тј. баштине) и јањичари „завладају, који су имали у Стамболу великог

[1] *Мешћемска глава* хоће да обележи једанпут утврђени број глава у пашалуку за разне државне наплате. Тај се број, по турским правилима, обично није мењао. Ако је у ствари број глава био већи, лакше је било за народ, али ако је био мањи — за народ је било теже. Турски државни рачун опет ишао је на то да је приход свагда једнак (или да није никада мањи). Поменути *трошак везиру* ваља разумети као обласни или жупски пригодни прирез који је пре међу данцима на своме месту поменут.

„јањичар-агу, а у сваком везирству опет мањега јањичар-агу. Онда Турци који неће „да раде, дођу код свога јањичар-аге и упишу „се у јањичаре, и то у коју орту који воли, „и тако назове се прави царев син и ага, „а спахије који су од старина са царским „бератима били баце за леђа и назову их „папурима. Такав ага узме неколико момака, „дође у село које му се допадне, сазове се„љаке и каже им: Рајо, ја сам царев син и „ага. Дајте, продајте ми се да сте моји, ја ћу „вас од свакога зулума бранити, и који нема „порезе и харача, ја ћу за њега у зајам да„вати. Сељаци, обично, много се томе про„тиве, али то им ништа не помагаше, он на„тури сељацима по 200—300 гроша, па каже „спахији те му направи темесуђ (писмено) и „тапију да су сви сељаци томе и томе аги „продали све своје баштине, и тако ти он „постане читлук-сајбија (баштиник), *и колико „год спахија узима од свог села, толико и он, „а каткад и више*. Тако су — завршује прота „М. Ненадовић — причали моме оцу да су чит„луци постали који су до Немачке Крајине „трајали.[1]“ Вук Ст. Караџић бележи по своме памћењу како је Али-паша Видаић 1803 у Јадру хватао Клупчане, те везао и био, док му се нису продали. А после (1805 и 1806), пошто су се Јадрани с Турцима на крају 1804 помирили, ниједан се тај наметнути

[1] Мемоари, изд. Српске Књиж. Задруге, 17–19.

читлук-сахибија није смео ни показати у селима[1].

Из осталих наших мемоариста који описују стање турске управе и турских дажбина на крају XVIII века јасно се види да се пређашња спахијска дажбина у многим селима удвојила. П. Јокић је казивао јасно: „Данци „се умножише: спахијама десето а јањичарима „девето и још неки тродупли порези ударише „се[2].“ И јањичарско састављање тобожњих куповних баштинских аката о селима којима су се они наметали за баштинике (читлук-сахибије) није ништа друго него груб фалсификат. По musломанској правној теорији коју смо горе изложили, баштина није припадала сељаку, али није могла припадати ни коме другом осим цара. Сељак је имао непокретно, тако рећи по наследству вечито право уживања, али земљу он није могао уступити никоме. И пре Турака баштине су могле постати само царевом одлуком; исто начело је по мусломанском праву још јаче постало. Из тог разлога су се Јадрани 1804 малом буном брзо опростили ових наметнутих власника, па су 1805 и 1806 провели мирно без њих под турском владавином. Баштинско господство јањичара у Београдском Пашалуку такође, као сваки фалсификат, није имало ни-

[1] Српски Рјечник под *читлук-сахибија*. Упореди и што је о овом предмету писано у Гласу I, у расправи „Проницјари и баштиници“, стр. 80 и даље.

[2] Споменик IX, 9.

каква признања пред турским судовима, нити је поменуто и једном речју у хатишерифима којима је 1830 и 1833 уређивано стање Србије на основу међународних руско-турских уговора. Вук Ст. Караџић сâм бележи како је „и влада турска држала да су они против „царске воље“. „За владе кнеза Милоша у „Београдскоме Пашалуку — бележи даље „Вук — од самога почетка ни један се читлук-„сахибија није смио показати, а спахије су „узимале своје до године 1832“ (тј. докле није ступио у живот нов правни ред автономне Србије).[1]

Да је ова самовољна установа познијих времена заиста незаконито наметнута види се, осим горе поменутих законских прописа, у којима се о томе ништа не спомиње, и по белешкама о старијој практици.

Мих. Костантиновић помиње на једном месту шта се Турцима плаћало око половине XV века, о којем времѐну обично говоре његове белешке. То је управо почетак турске владавине на Балканском Полуострву, и с тога су од великог значаја белешке тако добро обавештеног и поузданог знаоца. „Християни „који се зову ђаури — пише Мих. Костан-„тиновић — сви су цареви поданици, и цар „зна добро колико их има у свакој земљи „или крајини. Они дају цару *телос* или данак, „на сваку годину од сваке главе по 40 аспри,

[1] Српски Рјечник, *Читлук-сахибија.*

„а то се зове њиховим језиком акча, а 40 „таковиx иде у једну златицу... Поред тога „ти исти хришћани дају још и *својој господи „којих су поданици, а који се зову тимарлер,* „и то од сваке главе половину царског данка, „и десетак од свега жита и кулук. Али ван„редне порезе не дају никад ни цару ни „својој господи. Кад пак царева војска про„лази, не сме нико ићи кроз усеве, нити „какву штету чинити, нити од кога што „против његове воље узети“.[1].

По томе се види, како се око половине XV века плаћао само царски данак и десетак и спахијско. Друге се дажбине и не помињу. Тако је по законима, а тако је било у главноме у Београдском Пашалуку и у практици, барем све до почетка аустријских ратова. Не би се могло рећи да се све дотле стари ред сачувао. Увећање дажбина и злоупотребе отпочели су, без сумње, много раније, али се барем још знало какво је правило установљено од старине.

У Босни је и с јањичарима ишло са свим другојачије но у Србији. Босна се још од почетка погодила са султанима да њена пређашња хришћанска властела промени веру, а да задржи своја права. На том основу, онако као у Мореји и по тесалијским и ар-

[1] Гласник XVIII, 180. У овом цитату, на прилику, турски новац којим се броји данак зове се *алча* у Гласнику, а у пољском је тексту варшавскога издања — *акча,* што је већ правилније.

банаским горама подигла су се наследна капетанства са средњевековном феудалном влашћу не само над својим градским округом него и над околним султановим спахијама и зијамима, који су такође у Босни брже но на другим местима постали наследствени, током и снагом целокупнога босанскога реда. При таком основном реду у Босни, и уз то још поводом босанскога граничног положаја, јањичари су постали још од почетка некакви заступници и браниоци султанове власти. Које њих које других плаћених војника султан је држао по западним босанским градовима ради одбране границе. У земљи као што је Босна, где се власт на горе поменути начин уредила и поделила, градови су постали ослонци и уточишта средишње султанске власти, а њихово се чување још од XV века, по обичајима турским, поверавало јањичарима. Исто је правило вредило и за Мореју, Тесалију, Епир и Арбанију. Али се ни тај ред у Турској није одржао, као што се у њој пред поплавом личних интереса никада ништа није одржало. У унутрашњости је Босне већина градова потпала под власт готово независних феудалних капетана. Везир је султанов, у високоме чину босанскога беглербега, седео редовно у Сарајеву. Многи путници XVI, XVII и XVIII века помињу везире у Сарајеву где се образовало господско средиште ове феудалне области. Један путник XVI века

око 1560 помиње везира босанскога у Бањој Луци. Кад су се бегови босански с назатком Турског Царства осилили и кад су јањичари у Сарајеву постали господари на своју руку, и везирова је власт постала ништавна. Сарајевски су га јањичари, бојећи се законите силе његове, нагнали да везирску столицу премести из Сарајева у Травник. Они су начинили правило да везир не сме ноћити у Сарајеву више од четири ноћи. Из тога је времена позната босанска изрека, по којој је неко питао босанског мусломанског племића да ли се кога боји, а он одговорио: да се Бога боји *мало*, цара (тј. султана) да се не боји *нимало*, а везира да се боји колико и свога коња дората!

Из тих свих узрока разуме се да у Босни није могло никако доћи до онога што је из XVIII века упамћено или прибележено за Београдски Пашалук. Државина се баштине у Босни налазила у моћним мусломанским рукама. У Босни су се спахије и баштиници већ поклапали у једноме лицу. Тамо није било као у Београдском Пашалуку: маса хришћана под мусломанским спахијама небаштиницима. Слободна царска баштина у рукама сељака који су издржавали само царске спахије било је стање које је је после 1699 и 1739 превлађивало у Београдскоме Пашалуку, али није у Босни. Може бити, шта више, да је босанска мусломанска властела, с послед-

ним имањима од старине, послужила као пример бескућницима да иду, па да силом и злоупотребом оснивају себи властелинства по хришћанским селима у областима даље к истоку, у којима је сва земља била царска, па се као таква давала спахијама на уживање у име накнаде. С тога су јањичари новога кова, понајвише баш из саме Босне, насрнули на Београдски Пашалук и смислили чудновату злоупотребу да се противно свакоме праву наметну за баштинике (читлук-сахибије). У већини села Београдскога Пашалука, која су готово сва раздељена била на уживање спахијама, наметну се разним неправилним начинима поврх спахија још и читлук-сахибије (баштиници) за које се пређе није знало. Та је радња била противна спахијским интересима, пошто се извор њихова дохотка слабио, и познато им је било да је то отмичарство баштине противно основима мусломанскога права. С тога су се многи томе противили, али их је било многих и који су јањичарима помагали. Расцеп је, дакле, наступио међу самим Турцима. У народу се, услед свега тога, начинило стање да горе бити не може. Гдекоја су села имала по два господара, а гдекоја нису. Пошто су се и спахије поцепале, и раздор се отворио и међу њима и јањичарима, понегде је и спахија био збачен, отеран или убијен, и онда се дотадашњи спахилук претворио у фалсификовану јањичарску баштину.

Дажбине се удвоје, и пошто су јањичари као наметнуте читлук-сахибије (баштиници) били и по себи рђави људи, злоупотребе се удесетероструче. Пошто је исти Београдски Пашалук био већ у два маха сасвим ослобођен од Турака и стављен под аустријску власт (1688—1690 и 1718—1739), и пошто је преко Саве живео српски народ под сасвим другојачијим државним редом, све су ове злоупотребе биле у толико теже и несносније.

Порта је дужна била да ове злоупотребе очисти. Али Порта није имала за то ни моћи ни средстава, да о искреној вољи и не говоримо. Напред наведене белешке показују како се током XVIII века цело Турско Царство налазило у правом анархичном распадању. Хришћански поданици, лишени сваке заштите, били су самим приликама упућени на своја властита лична средства одбране, ако су их могли имати под руком. Иначе се морало бежати или подносити. Сви основи су царства били издали или попустили, и оно се држало силом обичаја или недовољном снагом противника да му опстанак заврше. Царство се морало или коначно распасти, или реформом тражити за своју будућност друге основе. Треће се ништа није могло чинити.

То је био положај Турског Царства у целој другој половини XVIII и на освитку XIX века!

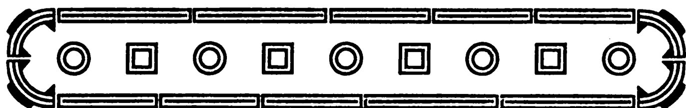

III

Главни разлог автономних области и њихова постања и опстанка. — 1. Крајина и Кључ на Дунаву. — 2. Котел у источном Балкану, Панађуриште и Копривштица у Бугарској. Стражари путова и коњушари. — 3. Црквена (вакуфска) автономија Скопске Црне Горе. — 4. Мореја и њене автономне повластице. Мистра. Корон. Магунција. Маина или Мања. — 5. Арматоли или Мартолоси у Тесалији и војници по Бугарској. Кргалије. — 6. Сули и Химара у Епиру. — 7. Горска војничка самоуправна племена у Арбанији. Лека-канун, горски обичајни законик. Мирдити. — 8. Црна Гора. Пива у Херцеговини. — 9. Архипелашка острва. Претходно средњевековно стање. Општи облик автономних уредаба архипелашких. Обичајни законици. Острво Хио, Мило, Серифо, Сифанто, Санторин, Нантио, Микона, Сам, Скир, Тасо, Кипар, Род и Спорадска Острва. Кикладска Острва. Наксо. Крит и Сфакија. — 10. Влашка и Молдавија. Автономни градови: Превеза, Парга, Воница и Бутринто у Епиру. — 11. Градске автономије по Турској, останци старих општинских автономија. — 12. Православна Патријаршија и повластице Православне Цркве. Патријаршијски и владичански берати. — 13. Црквене автономне управе и Света Гора. 14. Мека и Медина. Курдска племена и Ливан. Египат. Тунис.

Автономне области и њихове повластице често су знак извеснога стања у царству коме припадају, или су производ нарочитих догађаја или особитог положаја и границâ до-

тичних области и средишње власти којој оне припадају. Ако су те области с неприступним границама планинским или морским, што је често случај, средишња власт обично и не тражи да их потпунце подчини, и задовољава се простим формалним признањем њене врховне власти, остављајући готово свуколику унутрашњу управу домаћим обичајима. Тако се ради по невољи, кад државна снага опада или иде низ брдо, али се тако ради и у временима силе и напона државног, када крајичак неплодне и сиромашне земље, у неприступним планинама или на каменитом острву опасаном бурним морским таласима, не вреди труда и трошка који би требало поднети, да се коначно подчињење изврши, па и то тек до прве прилике. Автономија се даје поглавито зато, што се тешко одржава уредно стање по таким местима и што веома много труда и жртава стаје. Та су места обично слатка само онима који су се у њима родили и одрасли.

Автономна права дају велике и моћне државе још и онда, када тим начином хоће да заклоне слабост или немоћ своју или када давањем автономије теже да добију времена и да коначну расправу одложе до згоднијих прилика. У време опадања снаге државне, као што је било с Византијским Царством од XIII и с Турским Царством од почетка XVIII века, много се гледа на обзире којима се чува државно достојанство, и пријатни су

облици половне самосталности који заклањају слабост или немоћ и згодно се мире са спољним достојанством државне целине. С тога се свака велика држава у сличним приликама служи поменутим средством обласне, градске или окружне автономије, да њиме одржи утицај или шире границе и везе. Много пута се то чини што је великој држави незгодно да се труди око незнатне добити или што јој је у томе згодан изговор да се ослободи неприлике и срамоте.

На послетку ваља узети на ум и обичај многих освајачких влада, да приликом освојења што мање ремете установе наслеђене од раније управе. Енглез Урквart хвали арапске административне обичаје којима су се Турци највише служили и истиче да су они много допринели држећивости и сталности турске владавине. Пошто би прегрмеле буре појединих насилника или анархиста, које су ломиле и крхале и личноме прохтеву подчињавале све што се затекло, у Турској би се обично враћало на оно што је било раније. У Турака је било више смисла за традицију и автономне установе но што се обично узима. За Византинаца су већ вароши и градови били *царски* или *автономни*. И у једнима се и у другима под заштитом автономних или царских повластица нешто производило и чинило за напредак радиности, трговине или саобраћаја. То су Турци понајвише свеколико за-

држали. Читавим крајевима су даване нарочите повластице у накнаду за извесну службу. И то се продужавало годинама кроз сва неспокојства времена или кроз све личне тегобе.[1] Уркварт уписује Турцима у заслугу што су народ опростили каста и саставили га са једнакошћу, и ако ни он не хвали одсуство реда које никада није дало ни да се како треба виде боље стране турске управе или освојења.

Недовољно су изучавани автономни облици Турског Царства, ма да их у њему није мало било и ма да их је било по разним поводима и у разним облицима. С тога ће вредити труда да овде прегледамо и претресемо све автономне уредбе и установе по Турској, за које се можемо известити. Сама та расправа упознаће нас с предметима многобројним и разноличним и увешће нас у читав систем автономних установа Балканскога Полуострва, до сада веома мало познатих. Колико ће тај предмет забављати новином, још више ће у њему бити поуке која ће отварати поглед у најдубљу унутрашњост народнога живота на Балканском Полуострву. Ми ћемо наш преглед почети од автономних установа у непосредној близини Србије, па ћемо ићи до краја некадашњих византијско-римских граница, колико нам, разуме се, извори допуштају.

[1] Urquhart, Turkey and its resources. London, 1833. 17—20 и д.

1.

На самој источној граници Београдскога Пашалука, а у подручју старога Видинског Пашалука, налазиле су се од ранијих времена две автономне кнежине без јаче автономне консекрације, које су људима у Београдском Пашалуку лако могле служити као модел. Те две кнежине, на нашим странама свакоме познате по Вуковим белешкама, биле су Крајина и Кључ на доњем Дунаву. На тој страни Дунав, повијајући се између горских ланаца, обрће свој источни правац к северу и југу и обмотава једну од тих кнежина, са чега јој је и дато име Кључ. Каквим су поводом и којом приликом постала автономна права та два среза, непознато је сасвим. Да ли је то било у време освојења Срацимирове видинске државе, као што је најобичнији случај с овим автономним правима, или негде позније — не може се докучити, пошто нам нису познати фермани кључких и крајинских кнезова, у којима је то, може бити, записано. У преписци руског посланика барона Строганова с кнезом Милошем бележи се на једном месту како су те области тек позније дате султанијама. Строганов је то распитивао поради права Србије на основу Букурешког Уговора о којима се онда радило, и опомињао је кнеза Милоша да се не дâ преварити пра-

вима султанијиним, јер она нису давнашња.[1] То све ипак не може значити да пре уступке тих срезова султанијама они нису имали своја автономна права. Автономна права су, напротив, дохотку тих срезова давала извесну безбедност и сталност.

Митрополит Ст. Стратимировић прибележио је како су обе те кнежине припадале султанци. У автономној Крајини и у Кључу било је тада 186 села. Узимајући оба та предела као једну област која је имала за средиште град Кладово и као врховнога старешину области турскога бега у њему, митрополит Ст. Стратимировић бележи како је тај предео имао од турскога султана нарочите повластице и засебну хришћанску управу са два кнеза хришћанина. Један је од њих седео у Кладову, а други у селу или у паланци Неготину. Кнез неготински је бивао свагда од породице Карапанџа,[2] а кладовски се мењао. У марту месецу сваке године ти кнезови добијају из Цариграда на поклон по кафтан, а они полажу данак који се, по белешци Ст. Стратимировића, састојао из 205000 форината. Вук Ст. Караџић бележи да се у Цариград слало за Крајину 50 кеса (25000 гроша), а за Кључ 30 кеса (15000 гроша). На плату кне-

[1] Н. А. Попов, Преписка Строганова с кнезом Милошем у Моск. Универс. Извѣстіяма.

[2] Митрополит Ст. Стратимировић је записао место Карапанџа — Карапан.

зовима издавало се 15 кеса (7500 гроша). Ст. Стратимировић је записао да се од данка (у 205000 форината) одвајало за кнеза кључког и за кнеза крајинског по 2000 форината свакоме. Кнезови су данак под својим печатом предавали турскоме бегу у Кладову, и он га је одмах отправљао даље у Цариград. Купио се од народа у томе крају и десетак, али веома умерен. Доходак од превоза и од осталих државних даџија примао је турски бег, који је чувао град Кладово и управљао њиме. Бегу се томе, на прилику, нарочито предавао десетак од рибе што се лови у Дунаву. Уз бега је живео у граду и кадија који је вршио судијске послове. Али ни бег ни кадија нису могли осудити на смрт хришћанина докле не би саслушали великога кнеза (једнога или другога)[1]. Народ даје бегу у храни и у осталоме издржање за 12 људи и за толико коња. Сваки је кнез имао свога буљук-башу, као начелника оружаних људи којих је могао држати 30—40 или 50, ради одржања јавнога реда у кнежини.[2]

Из истог времена прибележио је о Кључу и о Крајини Вук Ст. Караџић да у тим кне-

[1] Митрополит Ст. Стратимировић бележи обично *обор-кнеза*, а на овом месту *великога кнеза*. Вук тога старешину назива *баш-кнезом*, што би српски било *главни кнез* или *велики кнез*.

[2] Овако је све горе поменуто прибележио митрополит Ст. Стратимировић 18 априла 1804 од Анастасија Дрогне, родом из Враце. Д. Руварац у Споменику XXXIX, 114.

жинама нису управљали ни живели Турци. О управи се Крајине старао кнез који је живео у Неготину, а о управи Кључа други који је, по свој прилици, имао седиште у Кладову. Ови су кнезови, по белешци Вука Ст. Караџића, купили порезу и остале данке од народа преко сеоских кметова и својих људи, па су новце, колико је било одређено, предавали бегу у Кладову, а бег их је слао у Цариград.[1] Пошто у Неготину није било града (све до Пасманџијина времена), у Неготину је као представник турске власти седео *војвода* (чин нижи од паше који су Турци усвојили од Балканских Словена). У народу се приповедало да су ови кнезови имали такав ферман од султана, да не сме Турчин с потковaним коњем наступити на њихову земљу. Том су се фигуром у народу бележиле автономне повластице тих кнежина. И Караџић бележи да су кнезови могли држати за одржање реда своје оружане људе, опет од хришћана. Тај су посао вршиле три буљубаше с пандурима. Двојица су од њих имали по 15 пандура, и један се обично налазио поред Тимока, а други од кључке стране, те су чували да не би какви рђави људи (Турци или хајдуци или лопови) откуда дошли и народ узнемиривали, а трећи је са 30—40 пандура био уз

[1] Вук Ст. Караџић у предговору Српскога Рјечника и под речима *Кнез* и *Крајина*. Види и белешку о Данилу Алексијевићу у Грађи, стр. 284 и д.

кнеза, те га чувао и слушао (тј. заповести му по селима разносио). Караџић ово, очевидно, бележи за Неготин, и остаје неизвесно како је тај посао био уређен у Кључу, где је, због турскога града, и автономија била слабија. Кад су људи у Крајини имали један с другим какву распру, најпре су ишли на тужбу кнезу, па кад их он не би могао намирити, водио би их војводи, и њих двојица би им судила онај спор. Бег и војвода нису се смели ништа сами мешати у управљање народно. Ако ли би се они преко реда и на силу стали у што мешати, кнез их је могао тужити и променити. Кад би један кнез умро, а други настао, новоме се свагда давао берат на његово име. Што се плаћања тиче, и у Крајини се давало спахијско и царско. Спахијско се, нарочито десетак од жита, стављало на расположење држави или султану, за Крајину у Прахово, а уз то се давало што треба на издржавање кнезова, њихових пандура и Турака који су били уз војводу у Неготину, а уз бега у Кладову[1]. Из тога се види како у том крају самих спахија било није, али како се давало непосредно султану оно што би спахије уживале. Тим се посредним начином утврђује оно што је о спахијама расправљано у претходној глави.

Француски агенат у Видину (1807—1809) Мerijаж бележи ово исто, и додаје такође

[1] В. Ст. Караџић у Речнику под *Крајина* и у предговору.

како је овај крај био придан султановим кћерима и како су српски кнезови управљали том земљом као агенти султанских кћери. За автономију Крајине и Кључа бележи Меријаж да је од прилике имала повластице сличне онима које су уживали кнезови у Влашкој[1]. По белешкама Меријажевим Пасван-оглу је укинуо ту автономију, пошто је преотео Видин, али по белешкама В. Ст. Караџића[2] види се да се она, у неком промењеном облику, ипак продужила до предаје српској власти 1833. Митрополит Ст. Стратимировић јасно бележи да су све те повластице биле у снази онда када је он бележио, у пролеће 1804. Истина ће, по свој прилици, бити да су насртаји на повластице почели поводом српског устанка у Београдском Пашалуку.

2.

Сличне с овим повластицама Крајине и Кључа биле су повластице града и војводства Котла у источноме Балкану.

Котел је такође имао свога автономног старешину хришћанина који се звао војвода. По повластицама котленским Турци се ни по што нису смели насељавати стално, па

---

[1] Boppe A., La mission de l'adjutant commandant Mériage à Widdin. Paris, 1886. — A. J. Odobescu, Documente, Suppl. I, vol. II. Bucareste, 1885, стр. 453.

[2] Грађа, I, стр. 284.

нису смели ни дуже боравити у области Котла, а то је била област саме вароши Котла. Тврдиње у Котлу није било. Истом у време крџалија (крај XVIII века) варош је опасана зидом, да би се од њих бранила. Ни војска није смела у Котлу бавити се, па чак ни преноћити, а ако би настала немирна и ратна времена, изашиљао би се из Цариграда буљубаша или каваз, коме је дужност била старати се да се војска у Котлу не задржава већ да даље иде. Дапке су свеколике Котланци прибирали сами, и њихов војвода предавао их је врховној државној власти[1]. Автономија Котла узрок је, те је то место давало Бугарима много даровитих људи с јаким осећајем своје народности[2].

Текст старога фермана о котленским повластицама није сачуван, али је сачувано више писама из XVIII века, по којима се види природа котленских повластица. Неки фермани нпр. обезбеђују Котленце од каквих било прохтева татарских господара из суседне Врбице, од разних чиновника или јањичара, од давања хране поштанским коњима, итд. Другим писмима се војсци наређује да у Котлу сама плаћа јечам; наређује се субаши, кадији и харачару (финансијском чиновнику) да своје издржавање не траже од мештана, већ да се издржавају сами; наређује се да се војска

[1] Периодическое Списание. Браила, 1872., књ. V—VI, стр. 35.

[2] Jireček K. Dr. Cesty po Bulharsku. Prag, 1888, стр. 534.

не смешта у стан по кућама него по хановима, да чиновници сир из бачија не смеју узимати бесплатно, итд[1]. Захаријев је објашњавао ове котленске повластице службом дербенџијском, т.ј. чувањем проласка кроз Балкан и путне сигурности. О томе ћемо говорити мало ниже, кад нам на ред дође та служба.

Сличне повластице имала су још нека места по Бугарској, нарочито пак Панађуриште и Копривштица.

Повластице Панађуришта су у вези са службом коњушара, коју су Турци прозвали словенским именом *војнук* или *војници*. Мураџа д' Охсон бележи из турских књига да је коњушаре војнике 1376 установио султан Мурат I, изузевши их од сваког данка, утврдивши их у њиховим баштинама, а поставивши им у дужност да ходе у Цариград и тамо да одређено време служе као коњушари. Наш јањичар Мих. Константиновић из Островице, којега посматрања теку из времена 1455—63, бележи како *хришћани војници* ништа никоме не плаћају и само „послужују цара и воде „празне цареве коње кад се где покаже по- „треба“.[2] Барт. Ђорђевић, којега белешке падају у половину XVI века, записао је да су војници сви православне вере и да су из Влашке. Повластица им је, по Б. Ђорђевићу, да су

[1] Jireček K. Dr. Cesty po Bulharsku, 534.
[2] Гласник XVIII, стр. 176.

ослобођени како десетка тако и свих осталих данака, а дужност им је да о свом трошку чувају и хране беспослене султанске коње, како би били свагда справни за војну потребу[1]. По М. д' Охсону старешина војника — *војнук-сераскер* — прима заповести од главног царског коњушара. У време рата они су ишли уз војску као послужници у опште[2]. Јиречек бележи традицију како је султан Мехмед II, освојилац Цариграда преселио из Јамбола 200 породица у Панађуриште и дао им ту све олакшице у замену за службу коњушарску. Та се традиција сачувала и у Јамболу и у Панађуришту[3]. Панађуриште је било главни заставник (баш-барјак) свих коњушара Пловдинске Области. Обавеза коњушарске службе у Панађуришту трајала је до танзимата, тј. до проглашења једнаких права за све грађане у Турској (око 1840), али се обичај држао готово до пред сами последњи руско-турски рат, и Јиречек записује да се још памте сви обичаји те вековне војничке службе. Из Панађуришта су се кретале 33 главе за Цариград у народном оделу и у опанцима, али без оружја. Један је носио пред њима као заставу неку црвену крпу с полумесецом, и кад би пола-

[1] Barth. Georgieviz, De turcarum moribus. Helmestadii, 1671, стр. 22.

[2] M. d' Ohsson, Tableau général de l'Empire Othoman, VII, 17, 379. Paris, 1824.

[3] Cesty po Bulharsku, 251.

зили, свирали су у гајде и купили по дућанима што би им ко хтео дати за пут[1]. Њихова је служба везана била за извесне баштине. Баштину би наслеђивао најстарији син, и та баштина, „царска земља“, није смела да се дели ни да се продаје. Тако су те баштинске њиве и дужности с њима везане преносиле се из рода у род вековима. Кад се војничка дужност укинула (око 1840), *војници* су морали те баштине откупити од касе у Цариграду. Земља се, дакле, та сматрала као султанска, а *војничка дужност коњушарска* сматрала се, наравно, онако као и спахијска — као феудална обавеза.

Осим овога Панађурци су имали и друге повластице које су пописане биле у једном царском ферману са златним потписом, који им је измамио и однео у почетку XIX века некакав бег из Татар-Пазарџика. Приповеда се да пре 200 година Турчин није смео преноћити у Панађуришту. Пловдински је паша слао у Панађуриште *забита*, тј. старешину, али је томе једином Турчину допуштено било да му жена долази само за извесно време, како не би родила у Панађуришту. У последње време, све до 1876, седео је у Панађуришту турски мудир уз два хришћанина

[1] Белешке Јиречкове покупљене у народу тврди Герлах из 1574. бележећи како „војници“ долазе у Цариград свирајући у гајде и играјући. Та се служба по Герлаху вршила од Ускрса, па даље преко лета.

који су од народа бирани за годину дана. С том управом Панађуришта било је 3—4 заптије Турчина и 10 пандура Бугара.[1]

Коњушара или војника било је не мало по Бугарској. Предање каже да им је главна застава била у Панађуришту, али сви војници нису били само у томе пределу. Др. Јиречек је прибрао поуздане податке, по којима је војникâ било у *Гол. Коњарима,* међу Средњом Гором и Пловдином, у Жеравни, у Балкану близу Котла, у махали Каргони, у Јамболу, у Знепољу код Трна, у Белој на Јантри, у селу Војнику код Јамбола, у Ицику и Смјадову код Шумле, у Вардуну код Преслава и још у некојим трновским и ловчанским селима.[2] Знепољски су „војници“ ходили на косидбу у Цариград чак до 1876 године. Др. Јиречек мисли да је војницима припадала и већина родопских Бугара пре но што су се истурчили. Има бележака које сведоче да су ти војници у прва времена ишли на војску с оружјем, али се позније њихова служба, како се мисли, свела само на коњушарство. Ми бисмо ипак томе само у неколико веру поклонили.

Сачувао се о војницима и закон — канун-наме — из времена султана Сулејмана II (1520—1566) и Селима II (1566—1574). У

[1] Др. К. Јиречек у Периодическое Списание на Българското Книжовно Дружество, IX. София, 1884, стр. 19—21.

[2] Dr. K. J. Jireček, Cesty po Bulharsku, 251.

томе се турском закону каже да су „војници „(војнак) ванредна војска, састављена од хри- „шћана, за војну комору. Они не плаћају ни „харач, ни данак испенџе (тј. трошак), ни „десетак, ни беглук, ако држе мање од сто „оваца, а на овце преко стотине плаћају по „аспру на два грла. Ако обрађују више од „одређене им баштине, плаћају као и други „поданици десетак и саларије. Слободни су „и од сваке државне работе (ангарије), а у „накнаду за то су дужни да иду на војну „по реду који им је одређен. Санџак-бего- „вима и субашама је закраћено да их гоне „на жетву, на сенокос и на друге работе. „Ко би одрекао да пође на војску или да „врши службу царских коњушара, биће под- „ложан глоби од 500 аспара.

„Ако би војника суд на глобу осудио, „исту ће наплатити њихов чери-баша (месни „начелник међу војницима), и санџак-бег се „ни у то не сме мешати. Војници се рачунају „по тројица у једно, тако да увек један иде „на војску, а друга двојица остају код куће. „Умре ли или се разболи један од њих, ваља „одмах други да се нађе да му попуни место.“ [1]

---

[1] Hammer, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien, 1815, I, 309, 407, 413. — Период. Списание IX. София, 1884, 15. Правило о томе како тројица чине целину, па редом служе, сваки по годину, бележи и Герлах из практике, наводећи како војници Бугари *сваке треће године* морају ићи на чување царских и везирских коња у накнаду за познато бесплатно уживање баштинâ. Герлах наводи

Још имају неке одредбе о рачунању данака, о земљама невојничким, итд., преко којих прелазимо.

Изгледа да ова установа војника — коморџија и коњушара није била уведена у Србији и да је била ограничена само на бугарске области, може бити по томе што су оне биле ближе Цариграду, па су тога ради биле подесније за службу коњарску. Барем јој по српским областима трага нема. У именима села у Србији имају села *Војник* и *Војска* у Ресави, али бисмо ми пре мислили да су та назвања у вези с радњом деспота Стефана и подизањем манастира у Манасији. Назвање села Коњевића, Коњуси, Коњуша биће опет у вези са старијим установама из времена пре турске најезде. Др. К. Јиречек добро напомиње како су у Срба (а исто тако и у Бугара и у Византинаца) били нарочити *коњуси*, људи изузети од свих других работа и данака и одређени да се старају о коњарству. Томе има довољно потврде у нашим споменицима. А да је служба коморе у војсци још у старо време била везана са коњарством само је по себи јасно, а може се такође нашим споменицима прилично потврдити. По

да су ови људи жели јечам за султанске и везирске коње, да су те коње чували на паши, да су косили сено, врхли и вршили све остале сличне послове. Герлах, исто тако, помиње како су они ишли за војском, те јој вукли храну, секли дрва и служили јој што би затребало.

томе и автономна или изузетна права њихова везују се, као и у многом другом којечему, за старије време пре турске најезде.

Налик је на ову службу, и ако је по другој потреби постала, *служба стражарска* по рђавим местима на путу, по горским преласцима, густим шумама, клисурама, итд. Тим је средством старинска власт, хришћанска и по том турска, обезбеђивала пут од разбојника и злих људи. Људи који су тај посао радили звали су се у Грка *арматоли*, даље у Словена тим истим мало изврнутим именом *мартолоси* (веома познато у Срба), у Бугара *харбалије* — по некавом кратком копљу које се звало харба, *дербенције* (по турском назвању дервен — клисура). Ови су људи, сви заједно узети, могли саставити читаву војску, и било их је свуда по Турском Царству. С тога ћемо спомене и белешке о њима претрести мало позније, у нарочитом чланку. Повластице ових људи биле су потпуно сличне повластицама војникâ-коморџијâ-коњушарâ. Напоменули смо како има предање да су повластице Котла у вези с овим дужностима. И место је Копривштица у Бугарској имало је такође повластице у накнаду за дужност страже балканских теснаца. Псари и соколари, којих је такође од времена хришћанских држава било свуда по Балканском Полуострву, припадају овоме истом реду, а

и они се помињу овде онде у белешкама путника XVI и XVII века.

У Копривштици се говори да је ферман о њеним повластицама сачуван до данас, али д-ру К. Јиречку није пошло за руком да га нађе. Причали су му да је по том ферману село било основано у време цара Сулејмана II (1520—1566), да је као вакуф плаћало један једини данак некој џамији у Цариграду, да је било слободно од десетка и ангарије и да је покрај једнога турскога старешине — забита — имало и своје хришћанске начелнике који су носили нарочите капе у знак старештва.[1] Све је, дакле, слично ономе што смо видели да је било у блискоме Панађуришту.

3.

У средњевековним балканским државама било је не мало црквених аутономних области. Цркве су имале у својим властелинствима често по толико земље колико имају данашњи срезови или окрузи. Ми знамо из краљевских повеља колико су опсежна била властелинства манастира Жиче, манастира Бање код Звечана, ман. Грачанице код Приштине, манастира Дечана и манастира Св. Арханђела у Призрену. Кад се узму на ум јасне речи

[1] Др. К. Јиречек. Периодическое списание. Софија, 1884, IX, 25.

повеља да у тим властелинствима нико не сме судити осим цркве и да она цару и држави ни десетак (соћ), најопћенитију порезу, нису давала, онда је јасно да би се таква управа данашњим језиком назвала автономном управом. Сва горе поменута властелинства, данас добро позната, а уз њих и многа друга, која ми данас не познајемо, била су скоро самосталне области које држави и државном старешини: 1. нису ништа плаћале, јер им је повеља и десетак или соћ уступала, и 2. које и иначе нису ни у чем могле бити узнемириване од државне власти, осим што се само за велике кривице морало ићи на царев суд. Кад се помисли како је то изгледало, лако ће се појмити како су читава села, жупе или срезови држале се као држава у држави, са свим автономно и независно. Ко зна да ли у томе није заметак или прототип многих автономних повластица које имамо да посматрамо у Турском Царству.

За чудо је да се једна од тих автономних области по црквеним повластицама, с променом вере и с променом цркава у џамије, сачувала скоро до данашњега времена. То је скопска Црна Гора, Скопљу са североистока. Још Ф. Јукић, чувени босански фратар, забележио је то у запискама о своме путу из Сарајева у Цариград 1852 године. „Црна Гора „— Карадаг — бележи Јукић — предијеље је „сјеверно од Скопља два сата, састојеће из

„15 села и 3 самостана гдје људи од старине „своју земљу имају“.[1] Г. Светозар Томић утврђује да скопску Црну Гору саставља једанаест села: Чучер, Горњани, Бањани, Глуво, Бразда, Мирковци, Кучевиште, Љубанце, Побужје, Бродац, и Љуботен. То не би био сав предео Црне Горе. Али „сељаци „црногорски кажу: *да су оно села црногорска „у којима нема нити је кад било чифлика* „и у којима народ носи бело аљиште, било „ланено било вунено, извезено црним концима или гајтанима. И заиста, ово је правилна карактеристика села црногорских. Док „по свима другим селима има чифлика (тј. „спахилука), у поменуто 11 села нема ниједнога. А одело црногорско пада у очи, и „може се познати Црногорац или Црногорка „по оделу у сабору од неколико хиљада душа, „који нису Црногорци. Њихово одело, бело „као снег, са потпуно црном орнаментиком, „веома одскаче од одела околних сељака, чије „је одело такође бело, али са црвеном орна„ментиком.“[2]

Узећемо из бележака г. Светозара Томића још извадака, да би се јасније видела ова засебност. „Сва су села скопске Црне Горе „у подножју Карадака; поређана су у један „венац по ивици поља црногорскога. Између

[1] Bosanski prijatelj, III. Zagreb. 1861. стр. 85.

[2] С. К. Академија, Насеља српских земаља, III, стр. 414. Св. Томић, Скопска Црна Гора.

„села растојања су мала, 8 до 45 минута нај-
„више. Изнад села настаје заједничко зем-
„љиште, куда је испаша за стоку свих села
„— планина. Мало подаље уз планину на-
„стаје шума, одакле сељаци гоне дрва за ватру
„и грађу. Како испаше тако су и шуме за-
„једничке за све сељаке. Па не само да је
„заједничко за сељаке једнога села, него се-
„љаци из неколико села имају заједничку пла-
„нину. — Све заједничко земљиште груписано
„је у неколико делова, место да свако село има
„своју планину. Како ми изгледа, ово је остало
„од старијих времена. Данашња област Црна
„Гора за време Немањића била је сва мана-
„стирска — припадала појединим манасти-
„рима у њој самој или у Скопљу. То видимо
„из хрисовуља краљева и царева. На тој земљи
„појединих манастира било је више села. Поље,
„што су манастирски људи обрађивали, било
„је издељено по селима, како би се знале
„њиве и ливаде тих села. Планину пак, која
„је припадала једноме манастиру, није било
„потребе делити на села, него сељаци из свих
„села једнога манастира служили су се за-
„једничком планином, како испашом тако и
„шумом тога манастира. Чобани су пасли по
„планинама само манастирске овце, јер ма-
„настирски људи имали су својих оваца по
„мало, које су држали код куће у селу. Тра-
„гови од овога лепо су се још и данас очу-

„вали у предању народном, па и у самој „ствари. Док је поље скопске Црне Горе издељено на једанаест села, дотле је планина „само на три дела. Сељаци причају да је сва „земља црногорска припадала светом Никити „краља Милутина у Горњанима, св. Ђурђу „краља Милутина у Скопљу на Серави и св. „Ђурђу цара Душана у Љуботену. Данас пак „сва земља поменутих манастира припада као „спахилук највећим и најстаријим скопским „џамијама, дакле остала је вакуфска (задужбинска) земља. Дакле, како се види, сва „земља наших старих манастира по скопској „Црној Гори и даље је остала манастирска „само с том разликом, што су сад то турски „манастири, а не наши. Сву ту земљу и данас „зову вакуфска (задужбинска). Сељаци црногорски у толикој су зависности од ових џамија што десетак (спахијски) не дају држави „(цару) него џамијама“[1].

Автономија се, дакле, ових села састојала у томе што она нису имала посла ни с турским властима ни са спахијама, него само са џамијама, наместо старијих цркава. Тога ради су се у њима одржале и цркве, и подела земље и чисто народно становништво, онако како је од старина било. Турци се у та села нису насељавали.

[1] С. К. А. Насеља српских земаља, III, 429—431.

На основу, дакле, тога автономног положаја још од времена старе српске државе, који је добио сличан облик џамијских (или вакуфских) автономних повластица под мусломанском државом, могле су настати карактеристике које је г. Св. Томић уврстио као етнографске особине. На томе се месту о Црногорцима бележи како „Турчину не даду међу „се. Диче се тиме што су у целој скопској „околини само њихових једанаест села, где „нити има сада нити је када било чифлика. „Сваки има своју земљу и седи на њој. *Обично „спахилук, десетак, узимају сами међу собом. „опет да Турчина не пуштају у своју средину.* „Према властима су исправни и нерадо иду „на суд. Имају своје кметове, и то прве људе „у селу, који им расправљају поједине размирице. Поштени су и искрени“[1].

У томе су, као што се види, оне исте црте автономних племена или жупа које смо горе обележили. С тога и уносимо некадашњу црквену, а садашњу вакуфску област једанаест црногорских села у ову врсту автономних установа Европске Турске. Г. Љ. Ковачевић нам је говорио да је он први опазио ову везу и да је уочио како су Турци и на другим местима светогорска и остала црквена властелинства предавали џамијама, иначе задржавајући сав ред њихов.

[1] С. К. Академија. Насеља српских земаља. III. 465.

4.

У оним захтевима српским који су још у Земуну 1804 поднесени аустријскоме ђенералу Ценејну и по том послани у Цариград као српски захтеви за умирење буне помиње се у тачки 8-ој купљење пореза и бирање кнезова и наводи се сличан обичај у Мореји: „како и у Мореа што се находи“. Тим се показало да је састављач оних тачака или неко други од људи који су онда управљали Србијом познавао административно уређење и повластице Мореје. С тога ћемо сад узети на ред оно што се зна о автономним установама Мореје за турскога времена.

У Мореји је на врху обласне управе стајао турски паша који је изнајпре имао седиште у Науплији, у XVII веку у Патрасу, а по том до краја турске владавине у Триполици. На челу свакога округа стајали су турски *војвода* (поглавар извршне и административне власти) и *кадија* (вршилац судске власти). Поред свога правог посла војвода се старао и о купљењу пореза и осталих доходака и о извршењу кадијиних пресуда. Војводу је постављао паша, и на њему је било и купљење пашиних доходака, те је његово стање свагда било ванредно добро, пошто је он и од државних и од пашиних доходака купио више но што би у касу предавао. Кадија је судио у грађанским и у трговачким споровима, ако би ко

потражио суд његов. Ваља имати на уму грчки обичај да су у судбеним пословима што се више могло служили се својим изборним судом или судом свога свештенства. Зна се да је свештенство у хришћанским православним државама Балканскога Полуострва пре турске најезде судило о брачним, тестаменатским и наследственим споровима[1]. Кадија је, осим тога, судио и ситне преступе, а у злочинствима је улазио у посао само по нашиној заповести. Војвода је имао уза се још извесну оружану стражу за своју службу. Над том је стражом заповедао бућубаша. Ако буљубаша не би уредно вршио своју дужност о чувању јавне безбедности, могла га је, на тужбу хришћанâ, општинска власт збацити. То су биле турске старешине у Мореји и њихов делокруг.

Покрај тих турских окружних старешина и њихове послуге у средишту округа, сваки град, свака варошица и свако село имали су хришћанску општину са својим старешином на челу. Те старешине народ је слободно бирао. Они су прибирали дохотке свога места; управљали су општинским имањем и осталим општинским пословима. Њих су хришћани највише призивали на изборни суд у споровима

[1] О овоме ће се напред говорити при повластицама Васељенске Патријаршије. Види о обичајима грчкога изборног суђења у Годишњици XVII, 132 и д. занимљиве белешке ученог енглеског путника Ц. Хвелера из друге половине XVII века.

својим. Избору народном на та старешинска места следовала је потврда турске власти. Старешине из места̂ у којима би били насељени мусломани звале су се *ајани*. За сав свој рад ове су старешине биле одговорне својим бирачима, и о годишњим зборовима биле су дужне полагати им рачуне. Ако би требало да се што за цео округ нареди, војвода би позивао све ове општинске старешине на састанак. На тим зборовима присуствовао би увек војвода, али би им свагда председавао кадија. Ти су се зборови држали сваке године барем једанпут, али су се могли, према потреби, држати и чешће. На тим су зборовима сваке године бирана два примата и благајник. Један од та два примата био је хришћанин, и он се звао или просто примат или коџа-баша. Други је био мусломан, и звао се *ајан*. Сви су се ови избори вршили већином гласова. Кад би избор био свршен, кадија би и опет учинио питање: да ли су сви присутни задовољни избором, и кад би му се то и опет потврдило, онда је издавао изборну потврду изабранима. Избор је овај вредио годину дана. Примат (коџа-баша) и благајник морали су увек налазити се уз војводу, јер су њих два заједно с војводом чинили окружни савет за текуће послове. Никаква се, на прилику, пореза, ни окружна, ни општинска, ни општа није смела ни расписати, ни почети купити, докле је тај савет не одобри.

Од свих ових општинских старешина скупљала се по једанпут у години скупштина целе области, да би се утврдила општа сума данка и да би се распоредила на поједине општине и породице по њиховој имућности. На тој скупштини су прегледани и рачуни целе области. Према ономе како би их обласни благајник положио, одлучивало се хоће ли он остати даље при томе послу или ће се заменити другим и кадији предати на суђење, ако би било још и злоупотребâ.

Нарочита је права и обавезе имао хришћански представник округа, *примат* (или *коџабаша*). Он се сматрао као природни заступник и бранилац свакога Грка, имао тај посла с Турцима по грађанском или по кривичном каквом спору. Примат се потписивао на уговорима које би закључивали Грци; он би участвовао у свима пословима старатељства у породицама; он је морао помагати код кадије, ако је спор био међу Грком и Турчином, а и он и његов турски другар (ајан) били су дужни присуствовати, ако се коме судило за какву кривицу. У администрацији је он имао велики утицај, пошто му је дужност била да се у корист хришћанских интереса заузме код паше, ако би турски управник штогод неправилно учинио. Ако би се међу војводом и међу приматом јавила несугласица, примат је имао право да ту несугласицу изнесе пред окружну скупштину, а она је имала право

да ствар међу њима расправи. Ако се ни тим начином не би успело, кадија је такав предмет слао паши. Тако се поступало и у другим тешким приликама.

Ако би се десило да се турски управник, војвода, служи насиљем, примат је имао власт да с пристанком кадије војводи одузме вршење управе, али се у таквом случају морало одмах јавити паши, којему је припадало право да нареди што даље треба.

Због те знатне улоге што су је примати или коџа-баше вршиле у овој мешовитој хришћанско-турској управи, они су и живели као средњевековна господа. Држали су свога писара — граматика — лекара, и повише момака. Војничке коџа-баше у пределима који су уживали војничку автономију живеле су тако исто, и имале су — нарочито у Маини и по Арбанаској — своје куле, утврђене каткад као неки градић.[1] Средњевековна жупска управа живела је у њима, тако рећи, до наших дана.

Врховно старешинство у области у сваком је случају вршио паша. Пошто паша као Турчин обично није знао земаљскога грчкога језика, постављао му се тога ради као помагач грчки драгоман. Овај је обично хватао све послове у своје руке, и у ствари је пашинску власт често вршио он. Грци су у томе чиновнику

[1] G. L. Maurer, Das griechische Volk vor und nach dem Freiheitskampfe. I. Heidelberg. 1835. стр. 47.

имали и сталнога заступника и праву заштиту. Драгомана је тога постављала Порта на предлог великога Портина драгомана. Уз пашу је био још савет грчких примата и мусломанских ајана, у који је сваки округ бирао по два члана (једнога хришћанина и једнога муслимана). С овим је саветом у договору паша вршио сву своју редовну управу. А најкорисније автономно право Мореје било је у томе што су Морејци могли у Цариграду држати своје пуномоћнике. Ти су људи били у стању да предупреде или да исправе многу и многу пашину злоупотребу. То право нису имале остале грчке области на балканском континенту, и недостатак се тога права осећао у много тежем положају њихову.[1]

У овоме свему има трагова старога општинског живота још из првих времена средњега века и из времена феудалне управе XIII века после распада царства у Цариграду. Кад су Млечићи међу 1685—1718 владали Морејом, они су се, такође, много привијали томе реду ствари, јер се, накрај краја, васколик њихов управни систем опет наслањао на општину.[2]

---

[1] Heimbach, Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit. Ersch u. Gruber Encyclopädie LXXXVII, 34—35. — Gervinus G. G., Geschichte des Aufstandes und der Wiedergeburt von Griechenland, I. Leipzig, 1861, 16—17.

[2] L. v. Ranke, die Venezianer in Morea (Zur Venezianischen Geschichte). Leipzig, 1878.

Али горе наведени ред није вредио за целу Мореју. Са свим су другојачије били уређени њени јужни планински и мору окренути окрузи.

Тако су вароши Мистра и Корон и Магунција са својим окрузима имале управу засебну и независну од морејскога паше. У та три места заједно била је област, којој је на челу стајала турска управа. Ту су управу сачињавали: бег, ага, војвода и мула (виши ступањ кадије). По појединим хришћанским селима сву су управу држале старешине изабране сваке године од становника *(геронти* или *векјарди*, тј. старешине). Они су купили данак; они су судили као изборне судије у споровима.

Још другојачије је била уређена Маина или Мања,[1] блиска тим местима. Пре 1770 године (кад се Мореја бунила по руском подстицању) сва се зависност Маине састојала у плаћању годишњега данка одсеком у 4000 гроша, па се често пролазило и без тога данка. У свему осталом Мањани нити су кога за што питали ни слушали. Свака варош или варошица, а исто тако и села имали су као старешину свога *капетана*, којега је народ бирао. Гдегде је по више села заједно бирало једног капетана. Ти су капетани држали у својим рукама свуколику власт грађанску

[1] Грчки се тај предео зове *Μάνη*, а становници му *Μανιαται*.

и војничку. Они́ су и порез купили. По гдекојим крајевима Маине било је окружних капетана, којима је у подручје припадало по више горе поменутих сеоских и варошких капетана. Кад би се састали ти мањански капетани, то је била мањанска скупштина, и она се бавила о свему шта се тицало Маине као целе покрајине. Скупштини је тој председавао капетан, из њених чланова изабран већином гласова. Турска је и овде свагда покушавала да над мањанским капетанима држи као врховнога старешину једнога свога бега. Године 1690 Турци су били поставили Мањанца за бега, само да се Маина не покори Млецима, на чем се тада радило. И позније се одржала установа да се бег поставља (управо да се изабрани потврђује) врховном турском влашћу, али између Мањана самих. После руске буне (1770) данак је подигнут на 15000 гроша. Тај се данак полагао капетан-паши (адмиралу) у Цариграду. У судске послове и у осталу управу у Маини турска се власт није ништа мешала. Судство се вршило потпуно по народним обичајима. Мањани у своју земљу нису пуштали никаква турског чиновника. По томе пак што је по осталој Мореји кадија свуда вршио судску власт види се најбоље разлика у стању Маине и Мореје у судским пословима.[1]

[1] G. L. Maurer, Das griechische Volk vor und nach dem Freiheitskampfe, I. Heidelberg, 1835, 70—75.

Кад је наступила млетачка власт (1690) продужило се то исто и под њоме. За цело време окупације Мореје Мањани су млетачку власт признавали колико су хтели, и Млечићи су се с њима не мало мучили. Мањани се, на прилику, нису одзивали позивима млетачке власти, нити су, у опште, одавали пошту и послух наредбама њеним.[1]

Како место — у неприступним планинама — тако и етнографска смеса, из некадашњих Словена, Арбанаса и Грка, објашњава положај сличан ономе који ћемо позније имати прилике да цртамо за северне арбанаске планине и за Црну Гору. Сличност етнографске смесе сведочи што је, на прилику, и на овоме крају цветала крвна освета. И овде се држао обичај да девојка не само не носи своме младожењи мираза, него да је он откупљује, итд.[2]

5.

Говор о јужно-морејским окрузима и о уредби Мање, автономнога краја, уређенога чисто по војнички, довео нас је у говор о војничким повластицама и о војничкој употреби хришћана у прво време турске најезде.

[1] Heimbach на нав. месту, стр. 75. L. v. Ranke, die Venenzianen in Morea.

[2] Dr. G. Geib, Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto I. Heidelberg. 1835, стр. 98. и д.

У почетку турске управе очевидно се имало према хришћанима из подчињених области много више обзира и пажње но позније. Уопште се Турска служила уступкама и погодбама много више но што се обично мисли, пошто историја турска још није довољно изучена. Од старине је био обичај да је баштина дужна војевати. Кад су Турци, у почетку, изузетно од свога општег поступања, хтели на извесним местима и из нарочитих разлога да потврде баштину, они су то чинили у намери, да за своју употребу задрже за баштину везане раније услуге, где им се то свидело. Тако би се могао објаснити постанак војника коњушара или коморџија у Бугарској, о којима смо мало више говорили. Тако се најподесније објашњавају повластице појединим местима ради чувања путова. А тако би се, понајвише, могли објаснити *арматоли* или *мартолоси* (хришћански, поглавито граничарски или планински војници). Они се помињу веома рано, што такође сведочи да су ту установу смислили и име јој дали такође Византинци.

У летопису Мих. Константиновића, Србина из Островице, писаном око 1490, спомињу се, особито у покрајинама, *марталузи* (покварено од *мартолоси*) или војници хришћани у турској служби, којих је онда већ било довољно. Константиновић бележи да мартолоси имају плате по златицу на осам дана проведених

на коњу и да их има неколико стотина.[1] Павао Јовије у своме писму Карлу V од године 1531 помиње међу акинцијама (алканцијама) или чаркашким предњим трупама и *мартолосе*, Влахе и Татаре, хотећи тиме казати да нису били Турци. По истоме П. Јовију акинције су биле нередовна коњичка војска у шубарама, која је ишла пред турском војском. Њена је општа повластица била у томе што је била ослобођена од дажбина, и то јој је, уз пљачку, била и сваколика награда.[2]

Мартолоси се у овом смислу заиста много помињу још од првих времена турске најезде. Године 1501 паша из Врх-Босне (Сарајева) и паша из Смедерева ударили су с оваким *мартолосима пешацима* на Јајце. Ови су се мартолоси радо одавали и пљачкању, јер се у неком уговору међу Угарском и Турском од 1503 утврђује да се *мартолоска* разбојништва и пљачкања неће трпети.[3] Из Хамерова дела о државним уређењима турским види се да је мартолоса, заиста, било и по нашим земљама, тј. од нашега хришћанскога народа. У тим законима се спомињу *мартолоси* у Црној Реци (Тимочка Крајина), у округу бањском (Сврљишка Бања[4]). У народним пе-

[1] Гласник XVIII, превод Ј. Шафарика, стр. 176.

[2] Turcicarum rerum comentarius. Parisiis, 1538, стр. 92.

[3] Schimek, Polit. Geschichte des Königreiches Bosnien u. Rama. Wien, 1787, стр. 185 и 188.

[4] Hammer, Des osmanisch. Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, I, 319—320.

смама они се помињу непрестанце, и помињу их и стари путописци кроз наше земље. Најлепши доказ да је мартолоса било доста по нашим земљама види се у једном распису пећскога патријарха Максима из године 1656 за милостињу по српским земљама. Међу разним сталежима којима се распис упућује помињу се и *мартолоси*[1]. У каквом су пак стању били по нашим земљама види се добро из султанског берата патријарху Арсенију од 1731 године, где се *мартолос-баше* помињу међу другим старешинама којима је поверено чување мостова и богаза и где им се налаже да патријарху и његовим људима никада пролазак не спречавају[2]. Из тога се уједно види и служба њихова. О мартолосима који су путове чували има из Херцеговине запис у белешкама о путовању млетачког посланика Соранце, где је назначено како су у поменутом крају смештени *мартолоси*, који су „слободни „од даћа, не дају људи за галије, јер су дужни „стражити и сигуран држати овај крај који, „у осталом, за велика путничка друштва није „погибељан“.[3]

Далеко би нас одвело, ако бисмо хтели да искупимо све податке о мартолосима по српским земљама. С тога ћемо се задржати

[1] Гласник XXV, 61.

[2] Гласник XI, 185.

[3] Rad jugoslav. akademije, CXXIV, 40.

још само на мартолосима граничарима на босанској граници према Аустрији и Млецима, о којима имамо више службених података.

На томе крају су били у мартолосима и Срби и musломани, и мешају се и с другим нередовним војницима који се каткад зову и харамије. У једном попису турских пограничних посада по хрватској граници од године 1577 спомиње се 2475 „харамија“, понајвише Срба. У истој години помиње се у Костајници као посада 50 мартолоса, и даље којекуда редом по граници, и записује се да их има много свуда дуж границе. Упоредо с њима као нередовни војници мусломанске вере помињу се *бешлије* и *азапи* у истим списковима[1]. Пошто је сва плата ових војника била у пљачкању, и они су се својим испадима у суседне аустријске и млетачке земље служили тим средством што су могли обилатије. Има бележака како су робље продавали по околини и како су људи ишли, те га откупљивали[2]. Оваки пљачкашки напади с турске стране помињу се под Дејом харамбашом из Вировитице, под Мехмедом Пишчевићем из Градишке, под Вукманом и Дели-Хамзом, под Вуковојем и Хамзом, под харамбашама Вучићем и Грујицом и под многима другим у 1621 и 1622 години[3]. Истих

[1] Lopašić R., Acta historiam confinii militaris croatici illustrantia. I. 38, 44, 45.
[2] Lopašić R., Acta. II. 110.
[3] Lopašić R., Acta. II. 107. 110

таких помена имамо и из ранијега времена. У години 1578 сењски капетан јавља како *Турци и мартолоси* сваки дан пљачкају народ на граници, плене и руше пољске куће и градове. Из исте године бележи се напад мартолоса чак око Градца на Мури, те је аустријски сабор наређивао да се боље пази на границу. Тако се продужавало непрестано. Године 1600 бавио се ђенерал Јурај Ленковић уређивањем пешачких и коњских пошта у Сењу, Брину и Огулину, еда би се боље пазило на мартолосе и њихове упаде из Турске. Године 1601 помињу се *мартолоси* из Босне, како су с босанским Турцима пљачкали околину Сења у Далмацији и оданде одводили робље. Истога времена спомињу се упади, пљачкања и пустошења ових хришћанских четника у турској служби по свој Хрватској.[1] Године 1609 жали се кнез Никола Зрињски на мартолосе, њихово четовање и пљачкање по његовој области и на несигурност границе. Године 1613 крајински сабор у Љубљани наређује што треба за обрану Оточца и околних места против безбожних мартолоса и Турака.[2]

Сви су ови људи војевали уз Турке, али су они сви били задовољени и за тај посао тако рећи задобијени повластицама

[1] Starine II у прилозима за животопис Марк-Антуна де Доминиса Рабљанина, стр. 35 и 36.

[2] Lopašić R., Acta, I, 55, 60, 282, 385; II, 51, 227, 229, 240.

које су горе спомињате. Тога ради су пристајали да за сличне повластице, а још пре под плату пређу на аустријску страну. Има писмено из 1579 којим краљ Рудолф даје повластице неким српским пресељеницима, само што изриче бојазан да се уз те Србе не увуку „којекакви турски и влашки матолоси“.[1] Године 1596 од некуд око Уне јављао се аустријској власти српски владика, прота Радослав и 30 попова и тражили су два пуста града и земље, па да пређу цару и с њим да војују против Турака. У потписима те понуде читају се: Милош војвода, кнез Дојчин, кнез Рајак, Богдан-ага, кнез Врањеша, кнез Манојло, Вујица јузбаша, кнез Богдан, харамбаша Дракула, одабаша Томан, Новак бешли-баша.[2] Из тог се акта најлепше види како су Турци у све војничке службе ове граничарске и чаркашке војске пуштали Србе. Много раније из године 1538 има акат краља Фердинанда, којим прима предлог барона Николе Јуришића: да у службу прими капетане и војводе српске с њиховим људима. Војводама и капетанима се плаћало по 50 рајнских форината, ако би уза се имали по 200 људи, а војничке су породице, по томе краљевском акту, имале без икаквих терета земљу, коју би им одредио њихов капетан за рок од 20

[1] Lopašić R., Acta. I. 89.

[2] Lopašić R., Acta. I. 214.

година. Тим је актом основано насеље Жумберак.[1] Очевидно је како се тим обликом с применом турске уредбе под аустријском влашћу започело насељавање Срба у аустријским земљама. С аустријским властима је увек било речи око автономних повластица и око религиозне трпљивости. Ни за једну ни за другу централистичне аустријске власти нису показивале много укуса. О томе се виде и позније разни спомени. Има белешка како је Ратно Веће дало општини Гомирју нов општински статут с обзиром на повластице из године 1660. Повластице су се тицале судства и избора судија. И у „статуту влашком“ за Влахе Вараждинске Крајине од Леополда I од 1667 утврђује се како се избор кнезова или судија сеоских саопштава, по старом обичају, капетанима на потврду. За срез се бирао један спреман врховни судија и шест судија. Очевидно је како су Срби свуда настојавали да им се обезбеди вера и унутрашња управа.

У томе су *мартолоси* живели и у турским земљама, и изгледа да је првих времена Турска те захтеве озбиљно задовољавала. Међу тим се, ипак, не зна да су *мартолоси* у нашим земљама помишљали што да се уреде као засебна област и да су покушавали да своја права развију у засебно автономно уређење. Може бити да су томе сметале и локалне

[1] Lopašić R., Acta, I, 5.

прилике у којима су се мартолоси српских земаља находили. У планинама грчким, на прилику, око Олимпа и Пинда, становници су се уредили као мартолоси и добили су, без сумње одмах у почетку турске управе, право да уз хришћанску веру носе оружје. Станиште им је, међу тим, у неприступним планинама, у којима су били насељени искључиво они. Изгледа да се из тога развио независан самоуправни живот, до којега се само собом дошло приликом нереда̂ и наступа̂ слабости, тако честих у Турскоме Царству. Кад је у неприступним њиховим стаништима тај захтев једанпут био постављен, он је већ тим самим у пола био и добијен. У немогућности да што друго чине и држећи у својим рукама приморје и плодна поља и равнице, турска се власт склонила да и ту у погодбе ступи, пошто јој неприступне планинске жупе и долине ни онако нису биле ни за што. Нагнани неродицом и дивљином својих крајева, планинци су се ови, као и Мањани, још за хришћанске власти хранили понајвише војничким најимањем у средњовековне властеле и пастирском слободом покрај стоке у планинама. Војевање се у тих горских племена сматрало као занат за који су се људи из малена спремали. По погодби с Турцима из првога времена најезде њима се признала домаћа самоуправна власт (онако као и у Маини) под њиховим домаћим капетанима, с тим да је

њихова дужност да држе сигурност пута и проласка у планинама и сигурност земље од свакога страног непријатеља и да врше извесну службу на границама царства. На основу те погодбе арматоли су се уредили у автономне кнежине или жупе, а исте су се делиле у племена или братства и управљале се самостално. Наследне паше у тој околини такође нису мариле за средишњу власт из Цариграда. Иначе су се како они тако и арматолске кнежине непрестано међу собом свађали и били, живећи тако у пустој самовољној слободи средњевековнога јунаштва, насиља и пустоловства[1]. Четама арматолским командовали су најстарији општински главари. Они су у општинама арматолским и управу вршили. Они су кӯпили данак; они су судили где је спора било. Властима се турским само признавало право да држе надзорника[2]. Њихово је старање било да се турској власти тачно изврши погођена служба, а исто тако и да се народна права и повластице у целини очувају. Познати насилник и самовољник Али-паша од Јањине разорио је ове војничке самоуправне општине и жупе[3]. Служба је та, међу тим, често

[1] H. Pouqueville, Histoire de la régénération de la Grèce. Paris, 1824, I, 9—11.

[2] A. Boué, La Turquie d' Europe, III, 323.

[3] G. L. Maurer, Das griechisches Volk, I, 125.

имала не малу вредност за Турке. Кад је око 1717 Порта имала неки спор с musломанским Арбанасима, Турци су се користили услугама и помоћу ових хришћанских грчких војника. Њиховом се помоћу Али-паша од Јањине користио 1802—3, када је имао да саломи Сулиоте.[1] Султан Сулејман је разделио ове арматоле на четрнаест капетанија, од којих је на македонске падине планинâ припадало — 5, на тесалијске — 6, а на акарнанијске и етолијске падине — 3.

Што се начинило као закон у горама западне стране Балканскога Полуострва, почињући од Мореје па до босанских граница, није могло да се не покаже и на источној страни, нарочито у Горама Родопским, које су у старо време веома често бивале на међи или тромеђи међу областима Византијског Царства и Бугарском или Србијом. Познате су већ белешке Јов. Кантакузина и Нић. Гргура о јуначком војводи ових родопских брђана Момчилу, који је 7 јуна 1345 јуначки погинуо у једном боју с Турцима које је против њега довео био Јов. Кантакузин. То је исти онај Момчило, што га певају наше народне песме, преносећи његова јуначка дела у Херцеговину.[2] Кузинери истиче како се из свих вре-

[1] A. de la Jonquière, Histoire de l'Empire Ottoman. Paris. 1881, стр. 424 и д.

[2] Глас XXXVI. Ст. Новаковића, Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан. Београд, 1893.

мена памти наклоност горских племена тога краја да живе самовољно и да досађују мирним суседима по својој околини. „Не би се дало „посведочити — бележи Кузинери — да су та „горска племена икада била подчињена грчким „или бугарским владаоцима. Ни Римљани их „никада нису могли укротити. Историци кр-„сташких ратова помињу како су балканске „чете, победиле саме или побеђене биле, увек „настављале свој редован разбојнички посао“.[1] То исто стање, које се продужавало на томе месту од векова, продужило се, наравно, и за турске владавине. Живећи и раније разбојнички и више распусно, што Кузинери доводи у везу с етничком вером ранијом од хришћанства и с њеним обичајима, посвећеним Сатиру и Баху, родопски су брђани лако примили мусломанску веру, веома погодну за њихове распусне навике.[2] Она им је помагала и да задрже свој самовољни начин живота у горама, не признајући никога и не плаћајући никоме ништа. Кузинери сâм наводи као пример Црну Гору и Сфакију на планини Иди на острву Криту као пример живота који се развио у Родопским Горама. И тим је брђанима нојевање било главни посао. Изгледа да се њих тиче и прича Мих. Константиновића

[1] Cousinéry, Voyage dans la Macédoine. Paris, 1831, II, 78—79.

[2] С тим је у вези Вукова белешка о ђувендијама. По Кузинери-у *ђувенде* је реч персијска и значи *играчицу*.

о турским *гонцима*, добровољцима коњицима, који су војевали задовољавајући се пљачком и не тражећи плате, који су сами живели од стоке и називали се овчарима или пастирима и који су нападали као бујица, уништавајући пред собом све што застану.[1] Кад се у другој половини XVIII века пређашњи турски ред са свим раскламитао, чете су с Родопских Гора нарочито изашле на глас. После рата од 1787—91, не хотећи се вратити у своје планине него оставши под војничком уредбом, поменуте су чете постале права напаст свима крајевима међу Цариградом и Видином. Помоћу њиховом је изашао на глас познати видински одметник Пасваноглу. Оне су у Румелији биле први предмет напада новој европски ѝбученој регуларној војсци султана Селима. То су оне исте чете које су у нас познате под именом *Крџалија* по томе што се тако зове источни крај Родопских Гора на левој страни доње Арде. То се име у брзо почело приписивати свима брђанима с тога краја и свима које су они водили, јер је и тада међу њима било људи с других страна као и у XIV веку међу четницима Момчиловим. Мало је забележено о управи ових крајева. Кузинери је забележио да влада турска има веома мален утицај на унутрашњу њихову управу, да њихови властити

[1] Гласник XVIII, 172.

главари располажу веома суженом влашћу, колико да одрже свој лични ауторитет, али да старешине или старци одржавају међу њима некакву заједницу.[1] Сличан тип управе наћи ћемо и у горама Арбаније, кад преда се узмемо живот онамошњих горштака.

Ко су *крџалије*, зашто су се тим именом прозвале и како су добиле тај значај у балканској историји, најбоље је објаснио у једној својој белешци граф Шоазел Гуфије, који је до 1792 био француски посланик у Цариграду. „Крџалије су — пише Шоазел Гуфије — најамни разбојници којима је слабост владе „упустила жалостан утицај на судбину цар„ства. Имаће већ двадесет година како су „се становници турскога села Крџ у Бугар„ској одметнули у планину ради кињења њи„хова паше. Одатле су они почели нападати „караване и пљачкати села по равницама. У „овој првој чети није с почетка било много „њих, и сви су били musломани. Позније она „остави веру на страну и увелича се бројем „прибирајући све оне који су тражили шта „ће јести и где ће се склонити и који су „бежали или од какве невоље или од каква „злочинства. Пошто су се начинили и раз„гласили као страшило, њих стану тражити

[1] Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, II. 78. О називању њиховом по нахији Крџали или Султан-јери, у горској околини Арде, исто говори и П. Р. Славејков. Периодическо Списание, XIV. Софија, 1885, стр. 183.

„и наимати побуњене старешине. Прелазећи „час једноме а час другоме, ко би им више „пружио, они су у немирима, који су Тракију „одавно ожалошћавали, опљачкали скоро све „вароши те области. Неке су са свим раз-„орили, као Габрово, варош бугарску у једној „од најлепших балканских долина, Факију, „Кара-Бунар и многе друге којима ни трага „нема. Кад је Пасван-оглу смислио да се „одупре Порти, сакупио је око себе велики „број крџалија. Влашки кнезови су наимали „друге, да бране њихову област. Име се „*крџалија* по томе раширило на тако многе „најамне ратнике с Балканског Полуострва, да „их се једанпут по несрећним овим земљама „бројало до тридесет хиљада, под различитим „поглавицама који су страхом њиховим трго-„вали". На послетку Шоазел-Гуфије завршује помињући Гушанца-Алију и његове крџалије који су се докопали Београда, па га и бранили до краја.[1]

Тако облик и повластице мартолоса са западне стране Балканског Полуострва налазимо у крџалијама Родопских Гора. Могло би се терати дотле, да се каже да су скоро сви планинци по овом или по оном изговору имали некакве повластице. Улога крџалија била је, међу тим, веома знатна на источној

[1] Voyage pittoresque de la Grèce. Paris, 1809, II, стр. 105, у напомени.

страни Балканског Полуострва, и акција њихова припада међу понајзнатније чиниоце који су и српски устанак од 1804 изазвали. С тога ћемо ми о њима говорити на ново, на другом месту ове књиге.

6.

У планинама западнога Епира, недалеко од Јадранског Мора, на домак Јонских Острва, која су се за време целе турске најезде одржала под млетачком влашћу, одржале су се у горе описаној полу-независности још некоје хришћанске горске покрајине, користећи се близином приморја и млетачких области и својим неприступним горским положајем који је лако било бранити. Таква је била горска република Сули на висијама међу Јањином и Паргом. Планине Сули простиру се тридесет миља од севера к југу, а толико исто у накрст. На истоку им је срез Арта, а на југоистоку и југу Лору. Између њих и обале простире се крај земље Фанари. Филати и Парамити су на северу и на североистоку.[1] Основицу сулиотске патријархално-војничке републике чинила су управо четири села: Кјафа, Аварико, Самоњива и Како-сули. Та су се села делила на племена којима је управљао племенски старешина. Сули је некада имала

[1] Hobhouse, A journey during the years 1809 and 1810.

19 племена, Кјафа — 5, Аварико — 3, а Самоњива такође 3. У сва три села је, по томе, било тридесет племена, а она су била састављена од 170 братстава или фамилија. Пошто се народа намножило, Сулиоти су основали у освојеним земљама још седам села, подељених на нових деветнаест племена. У време војне сва су се ова нова села повлачила у четири првобитна старинска сулиотска села, прави град сулиотски. У своме животу Сулиоти су сматрали сваки ручни рад као унижење. Сматрало се у њих као нескладно и орати и копати, и радити какав занат или трговати. Једини рад Сулиота било је старање о оружју, четовање и сточарство. Стоку су чували под оружјем. Кад је војна, женскиње је војевало напоредо с људима. Правих ратника могло је бити у Сули на 1400, и они су ратовали под капетанима, које су сами бирали, и под војводама, које су се бирале за свако ратовање. Стална срећа која је Сулиоте пратила у обрани њихове горске домовине уздигла је њихово јуначко уздање више природне мере. С крајем XVIII века они отму и подчине својој власти 70 села у својој околини од ага из Маргарити, из Парамитије и из Јањине. Њихова самовољна и насилничка управа није их могла начинити популарним у тим освојеним селима. И та су освојења била узрок, те их је Али-паша

од Јањине поломио, преварио и с њиховом слободом свршио.[1]

Исту је уредбу имала и Химèра, горска жупа на планинском вису на арбанаској обали северно од Крфа, а западно од Аргирокастра, јужно од Валоне. Узан огранак гора пружа се у море к северу. У заливу који се образује тим испустом на једној су стени развалине града Канине. У Химери је био и град у ком је становао гарнизон од 300 Турака. За владе султана Селима II 1570 Химериоти их истерају.[2] У старо време су се данашње Химериотске Планине звале Acroceraunii. На погледу мора има пет или шест села која се боре с Турцима, само да не плаћају харача. Главно се међу тим селима зове *Химера*, сазидано на гребену стрмените једне стене, опкољене урвинама са свих страна. У случају невоље ту се може склонити сав народ. Ако би их ко напао с мора, они би се повукли у та неприступна места, потеравши са собом и своја стада; а ако би их ко напао са суха, има пролазака тако узаних и стрменитих, да би могли сатрти читаву војску, само котрљајући камење низа страну. Имају и једно пристаниште — Porto Panormo.[3] Села се химери-

---

[1] Pouqueville. Voyage de la Grèce. Paris. 1826. II, 209 — 232. Zinkeisen, Gesch. des osm. Reiches, VII, 270 и д.

[2] Hobhouse C. J., A journey through Albania during the years 1809 and 1810. London, 1813, стр. 163 и д.

[3] Wheler Georges, Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant. Amsterdam, 1699, стр. 41.

отска при свем том гложе и бију међу собом. У Химери влада крвна освета, и кад ко буде убијен, мисли се да су му рођаци дужни да га освете. Химериотски хришћани, сви православне вере, у подручју митрополита јањинскога, радо улазе у службу страних држава. Сеоски капетани имају велики утицај међу својим сељацима, и преко њих би се могла саставити доста велика војска од тих људи.[1] Хобхауз, који је ово забележио, видео је на Малти веома окретна човека Химериота, који је на Малту био дошао да понуди Британској Влади три хиљаде људи у службу.[1] Тим су се они управо и хранили, наимајући се као војници у италијанских гóсподара.

На север од Јањине налазе се планине Загори, насељене православним Арбанасима. Села се њихова одавно сматрају за независна. Она се, како је забележио Енглез Хобхауз 1809—10 год., држе више под заштитом пашином но што би осећала његову власт. Загорани, који живе на равним горским висијама, тргују с иностранцима, и тога ради су углађенији и приступачнији но остали становници Арбаније. Главна им је варош Загори, од прилике 36 миља или 12 сати од Јањине.[2] У овом Загорју, међу Аргирокастром и Тепеленом с једне и Преметом с друге стране

---

[1] Hobhouse C. J., A journey through Albania during the years 1809 and 1810. London, 1813, стр. 163.

[2] Hobhouse, A journey, 160—161.

находило се и Ормово, о коме имамо белешке нашега Доситеја Обрадовића из 1768 године. Доситеј је у Ормово дошао из Санти-Кваранта, преко Аргирокастра, и бележи да је од Аргирокастра до Ормова три сата и да је онде и Премет. Доситеј описује да је онда Ормово било варош од 700 кућа каменом зиданих као кастели. Располагали су са 2000 оружаних људи и имали су свуд у околини своје савезнике и пријатеље. Сва су се та места, бележи Доситеј, управљала сама собом, држећи се помоћу пријатеља и савезника. Из речи Доситејевих: „Докле ће оваки прекрасни, хи„три и храбри народи и у онаких местих само „за незнање и слепоту ума у варварству и у „дивјачеству нарава пребивати и један дру„гога за багателу како истог зеца с пушком „у чело или у срце погађати?“ види се да је и тамо било оно исто што се управо и до сад држи по свој Арбанији. „Таково је бедно „состојаније земље без разумнога прављенија „гди сваки паша хоће да је цар.“ [1]

Помиње се и једно мусломанско место на овај начин независно. На исток и на југоисток од Филати налази се горски крај који припада к вароши Маргарити. Турци или мусломани који ту станују живе под неком ма-

[1] Досит. Обрадовић. Басне. Лајпциг. 1788, стр. 348—355. Хормово, о ком је симпатична белешка Доситејева, налази се у долини Дрима и Војуше, у планини, на неколико километара од Тепелена. Од Аргирокастра је к северу.

лом зависношћу од паше јањинскога, а њима управља буљубаша или капетан.[1]

Ами Буе помиње да је пре Али-паше на овај начин било у јужној Арбанији много још жупа које су се управљале самоуправно и слободно, под погодбом да војнике дају. Он помиње Старију и Томор, Љапарију, Дукате, Хамиде и т. д.[2] И не само да је тај начин управо био омиљен по горским војничким жупама него се био распростро и по варошима и већим местима Тесалије. Да ли је то остатак латинске феудалне владавине из XIII века или се у оним приликама држи од још старијих времена, не можемо истраживати. Тако је варош Бер (Кара-Ферија) имала за управника грчкога примата, уз којега се као уз кнеза у Крајини у Србији налазио одређен број пандура, опет хришћанâ. Велвендо је, по Пуквиљу, имало од стране турске власти само војводу, кадију и два изасланика Али-пашина. Из турског главног места Чершамбе, којему је Велвендо административно било подчињено, долазила су ради суђења по три Турчина, који су у заједници са три хришћанина из Велвенда расправљали све спорове Пуквиљ хвали у Велвенду држање задруге у породицама, и усхићује се тим примером старога патријархалног живота.[3] Ами Буе по-

---

[1] Hobhouse, A journey etc., стр. 186.
[2] A. Boué, La Turquie d' Europe, III, 194.
[3] Pouqueville, Voyage de la Grèce, III, 86—87.

миње да је и Трново у Тесалији имало такe исте повластице.[1] Мало се пажње обраћало на ову ствар, али се опет у путника и других посматралаца налазе белешке о ширим или ужим установама градске автономије по јужним овим градовима Балканскога Полуострва. Једно унутрашња турска револуција, а друго ослобођење хришћанских држава Балканскога Полуострва уништили су са свим ове спомене средњега века.

7.

Пошавши даље к северу, исту уредбу с врховном турском влашћу и исти начин живота налазимо у горама средње и северне Арбаније у Скадарском Пашалуку, где по вери веома многи становници припадају цркви католичкој.

Ове арбанаске горе хватају простор од Скадарског Језера к Беломе Дриму, до Проклетије и до граница српске народности, а преко уједињеног Дрима до краја граница Скадарскога Пашалука. Брда (како би се по црногорском могло звати) или планине Скадарскога Пашалука или, боље, планинска племена (фисови) који у њима станују, чине засебне по извесним погодбама самоуправне целине и зову се, како које, по племенском свом имену, или по своме родоначелнику, или по

[1] A. Boué, La Turquie d' Europe, III. 323.

планини која им је главно средиште. Најзнатније је међу њима племе Мирдити с јужне стране Дрима, које, такође, по старим повластицама Порти данка не плаћа, накнађујући га војном службом.[1] Др. А. Гризебах бележи да су права станишта Мирдита у границама водопађе реке Мата.[2] Међу Арбанасима имамо, дакле, оно исто начело које смо посматрали при војницима, чуварима путова, мартолосима и граничарима.

Арбанаска племена у Скадарскоме Пашалуку признају као власт само турскога пашу у Скадру, с погодбом да он ту своју власт врши не по турским законима него по обичајима њиховим. Везу међу планинским племенима и пашом врши буљубаша који мора бити musloman и који, као заступник племена, мора становати уз пашу у Скадру. Тај посао, заступање племена, обично врше наследствено људи из једне исте породице, и промена се веома ретко дешава. Буљубаша није само заступник, него је у извесним приликама и старешина племена. Сви послови и спорови племенски у паше врше се преко буљубаше. Кад ко из племена у Скадар дође, буљу-

[1] Hecquard H., Histoire et description de la haute Albanie, забележно је, стр. 192, да су ове погодбе утврђене око 1550. Исти писац наводи белешке Которанина М. Болице, из којих се види да се исти ред ствари већ држао у почетку XVII века. Архибискуп барски М. Бици јављао је то исто папи год. 1610.

[2] Dr. A. Grisebach, Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839. Göttingen, 1839, II, 326.

баша га води паши, ако треба да пред пашу изађе. Он им у паше тумачи; он их заступа као адвокат. На другу страну, што год паша има да поручи племену, врши се преко буљубаше. Буљубаша извршује у племену пашине осуде што се тиче убиства или других преступа. Од свих глоба трећина се даје њему. Ако се где што даје у име данка држави, то купи он и турском касиру предаје. Кад је војна, буљубаша прима сав војнички део што припада његовом племену. Заповести врховнога команданта саопштавају се њему. Ради таке службе уз буљубашу има свагда неколико оружаних момака (чауша) који његове наредбе и поруке у племе носе. Сâм он у племе не сме ићи никада, докле му то не одобре племенски главари, а то бива веома ретко. Изузетак је племе Пука (у старом Дукађину) које је средиште Пуке, Хаме и Малисије, од којих свако чини засебан барјак. У Пуки станује на месту, у племену самом, буљубаша за та три барјака. Њега поставља паша, и он врши службу коју врше и остале буљубаше[1]. По томе што се сваколика веза међу султанском влашћу и међу племенима врши преко буљубаше, старешине војног реда, може се погодити и да је цео тај уговорени ред основан на некој потреби војске или војевања.

[1] Hecquard H., La haute Albanie, стр. 217.

Сама племена на дому управљају се својим племенским збором са свим независно. Права је управа племена у томе збору. Војвода племена, којега бира збор, вреди толико колико му доноси властити лични углед. Место је у збору старешинском наследно; с тога често уз старе људе седи од понеке породице голобрад дечак као заступник породице.[1] Сваки члан збора (зову их и сенаторима и војводама) мора имати за своје место у збору пашину бујурдију (постављење), коју Арбанаси зову *штапом* (представљајући том фигуром власт коју постављење даје). Збор може још имати и повереника или јемца (доврана) који се узима по поверењу главних породица, а по пристанку пашину. Кад год се што неповољно догодило у племену, или злочинство, или војна изненада, повереници се зову к паши, и посао се који је искочио с њима претреса или расправља. С истим племенским збором у корак иде и војна организација. Колико је племенских зборова — онолико је застава (барјака). Војнике води или војвода или заставник, којега они по турски зову барјактар. И та је част наследствена у породици. Често пута су војвода и барјактар једно исто лице. Над махалама или братствима,

[1] Војвода Марко Миљанов. Живот и обичаји Арбанаса, Летопис Матице Српске, књ. 227. стр. 27. говори о главарима у истом смислу, само што пред војводу истиче барјактара, додајући да се и племена броје по барјацима.

као појединим одељцима племена, врше старешинску дужност *глобари*. Пошто су казне поглавито у стоци или у стварима, оне се врше преко глобара који их купе или наплаћују, и по томе су и они као неки повереници племенске власти. Јединство племена одржава се у снази јединством у непокретном имању и у насељењу. У арбанаским племенима у живој је употреби старинско право првенства племенских чланова при куповини непокретног имања на племенском земљишту. То право и снага старих обичаја чине, те се непокретно имање непрестано држи у племену, а с тим се и јединство племена најбоље одржава.[1]

Стварна је власт управо у племенскога збора, и с тога је одвећ знатно све што се тиче истога. Зборови су обични и ванредни. За ове последње шаљу се позиви по нарочитим гласницима (чаушима), који се у накнаду за ту службу изузимају од свих племенских терета. Редовни племенски зборови држе се обично три или четири пута у години, понајвише онда кад племе диже стоку у планину или је озго спушта. Ванредни збор се може сазвати кад би се год показала потреба. Свака племенска кућа мора на збор послати по човека. Која то не би учинила,

[1] Годишњица IX, наш чланак „Право првенства рођака при куповини земље“, стр. 214 и д. Упореди д-р В. Богишића Pravni običaji, 183, Rad I, 233.

племе је казни са неколико оваца. На зборовима старешине обично поседају у округ на средини, а народ се нарeђа око њих. На зборове свак иде под оружјем. О гдекојим се предметима већа посебице по братствима под руковођењем глобара, па после коначно у потпуном збору. Има предмета које војвода износи пред васколик збор и у којих се на зборску одлуку заклиње збор преко унакрст стављених пушака, а има и таквих који се подносе паши на потврду. Догађа се и да се збор око понеког питања тако разбије и завади, да се у највећој вреви разиђе. Често се посао тако замрси, да се збор у племену по више година не држи. Такви се заплети догађају поглавито ради ненаплаћених глоба и разних других економних спорова о попаши и о осталим материјалним правима.

У веома заплетеним питањима могу се држати и зборови свију арбанаских брда. То се догађа нарочито кад ваља одбити какве турске наредбе за које се створи расположење да их не треба примити. Хотски барјак има обично част да руководи тим општим зборовима.

Убиство и сви остали кривични и грађански предмети суде се по племенском обичајном праву. Ово се обичајно право зове међу овим племенима *Лека-канун* или *Лекин закон*, или по славноме арбанаском племићу Леки Захарији који је живео XV века и 1444 по-

гинуо,[1] или по његовоме имењаку Леки Дукађину који је око 1369 испред Турака умакао у Италију и онамо умро. Законик је тај признат и у обичају у свих арбанаских племена о којима овде говоримо.[2] У њему је обичајно право арбанаских горских племена, а што се приписује Леки није никаква историјска чињеница, већ је по оним законима народне психологије по којима је, на прилику, постао углед Марка Краљевића. Могућно је да се Лека одликовао ванредним административним талентом, па му је за то народно памћење тим начином спомен сачувало.

По старим погодбама с почетка освојења које су приликама изазване онако исто као и автономна права Архипелашких Острва, о којима ћемо говорити касније, сва ова арбанаска племена врше Турској службу војничку. У тој служби свака кућа даје по војника, а

---

[1] И. Руварац, Две студентске расправе. Н. Сад, 1884, 66. — Hopf, Chroniques. Писма млетачка о Леки Захарији, матери му и сестри и о њиховом издржању штампана су у Starinama XIV, 53—57. Двор Леке Захарије (*Леке капетана* наших народних песама) био је у Дању, на путу из Скадра у Призрен.

[2] H. Hecquard, Histoire et description de la haute Albanie, 144, 229: La justice est rendue d'après les lois de Lek Dukadgini *(canonnes lechi)* conservées au moyen âge de la tradition. Ces mêmes lois régissent toutes les montagnes, et lorsque je traiterai de leur organisation, je les rapporterai in extenso. У Годишњици Николе Чупића XXI, 210 и д. Рад. Космајац је саопштио тај законик, покупивши и у параграфе побележивши и његове поједине одредбе. То је у главноме оно исто што видимо и у законицима далматинских острва и жупâ. Те су обичајне законике имала такође и Архипелашка Острва. Њихов је корен дубље негде у средњевековним установама.

свако племе или братство даје барјак војника̂ онако како је то уређено стародавним племенским обичајима.[1] Сваки војник је дужан остати на војсци под заставом шест месеци. Пошто прође то време, ваља да се врати кући. Међу племенима с десне (северне) стране Дрима најзнаменитије је Хоти. А исти положај с јужне стране Дрима заузимају Мирдити. Северна арбанаска племена имају, на прилику, за вођа заставу хотску. Хотски главари имају прво место на општим главарским састанцима. Што они свршe, обично ће послушати и извршити и сва остала арбанска племена с десне стране Дрима.

Исти првенствени значај који се даје Хотима на десној страни Дрима уживају Мирдити међу планинцима с леве стране Дрима. Многи називају Мирдите кнежевином због тога што њихов главни старешина носи име *Пренк*. Мислило се да то име значи кнез, међу тим *Пренк* је арбанаски *Петар*. Сами Мирдити зову свога главара капетаном као и мартолоси око Олимпа и Пинда и другде. Мирдити су подељени на пет барјака, и уредбе су им као и у осталих планинаца.[2] Пошто су Мирдити веома јаки католици, некада је њи-

---

[1] H. Hecquard, loc. cit. 218, 230.

[2] Пуквиль помиње за Мирдите како су у Јањини служили под погодбу у Али-паше Јањинскога. Они иду у војничку службу само под својим старешином, са својим свештеником, ако су хришћани, за уговорену цену и на одређено време. Voyage, III, 231.

хов опат (архимандрит) као главар цркве католичке у Мирдитима био као оно у Црној Гори православни владика, политички помоћни главар Мирдитима, с веома јаким утицајем. Мирдитски политички главар, капетан, има по себи веома незнатну власт, пошто и у њих сву власт држи племенски збор. Власт је главарска свуда у Арбанији, па и у Мирдитима, у непосредној вези с личним угледом самога главара. И у Мирдитима су као и другде све политичке части наследне с оца на сина у породицама. У извештају који је 1610 папи поднео барски архибискуп Марин Бици о своме путовању по Арбанији и по Србији он спомиње Мирдите као племе које не признаје никакву власт, које живи самовољно и разбојнички у својим планинама и које разбојништвом и пљачком узнемирава околне земље на далеко. М. Бици, у осталом, није собом походио Мирдите, и ово бележи само уз пут.[1]

Због њихових јаких веза с католичком црквом, аутономна права Мирдита удостојена су заштите и гарантије у XXIII члану Берлинскога Уговора. Кад се Берлински Конгрес 1878 бавио администрацијом области што су имале и даље да остану под Турском, заступник Турске на конгресу Мехмед-Али-паша

[1] Starine XX, 114. Иначе је цео преглед израђен по белешкама у знаменитим за овај предмет и за познавање арбанаске народности књигама: Hahn, Albanesische Studien, Jena, 1854, и Hecquard, Histoire et description de la haute Albanie, Paris,

изјави како би требало да се по турским областима поукидају повластице и изузетна права и обичаји пореклом из средњих векова. Мехмед-Али-паша је тиме хтео да Порту опрости свих тих обзира по старим обичајима и да на то добије потврду европскога конгреса, и нарочито се жалио на повластице и изузетна права арбанаских племена. Чланови Берлинскога Конгреса одбили су, међу тим, са свим тај захтев Мехмед-Али-пашин, изјавивши да треба нарочито потврдити мирдитске автономне повластице онако како су се затекле од старина. И то је конгрес и установио горе поменутим додатком ка члану XXIII.[1]

На послетку да додамо коју врсту и о врховном ауторитету скадарскога паше међу овим повластицама и толиким автономним обичајима подчињенога му вилајета. Популарност и углед скадарскога паше увек су били у зависности од пажње коју би он вршио према старинским обичајима и повластицама подчињених му племена. Како су све до почетка XIX века у Турској и паше биле наследне, а у Скадру су пашовале потурице Црнојевићи под именом Бушатлија, они су више гледали на повластице арбанаске ради популарности у пашалуку, него на дужности према средишњој власти на Порти. Свеколико

[1] Les protocoles du Congrès de Berlin. St.-Pétersburg 1878. протокол бр. 13 при крају.

старање Портино још од пређашњих времена да окрњи или поломи автономне повластице, неповољне централној власти, остајало је без успеха. Има један француски консулски извештај из Дубровника од 1798 у коме се изреком помиње како су у споровима међу Арбанасима и Портом скадарске Бушатлије држале увек страну Арбанасима из обзира на своју популарност међу њима.[1] Тако се, без сумње, чинило и пређашњих векова.

Ово су основне црте о свима северним арбанаским племенима. На појединим местима могле би се, овде онде, забележити и неке разлике.

Тако ћемо, на првом месту, погледати Дукађин, који смо по дукађинском (у ствари опште-арбанаском) обичајном законику горе већ спомињали. О Дукађину налазе се неки записи у кроници о Мусакији, у зборнику К. Хопфа.[2] По запискама Хаџи-Калфиним из половине XVII века изгледа да је уз Пећ, Плав, и Ђаковицу област Дукађина хватала сву земљу северне Арбаније, па и Љеш, осим јединога Скадра.[3] На тако схватање нагиње и И. С. Јастребов у својим записима[4]. Али је

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 106.

[2] Chroniques grèco-romanes inédites ou peu connues. Berlin, 1873, 270 и даље.

[3] С. К. А., Споменик XVIII, стр. 60.

[4] С. К. А., Споменик XLI, 172 и д.

то морало бити пролазно, везано с неким бољим људима тога племена и с њиховим старешинством. Др. А. Гризебах, који је 1839 пропутовао кроз Дукађин, бележи да прави Дукађин почиње од саставака Белога и Црнога Дрима,' т. ј. од св. Спаса или Везирова Моста па до скеле на Дању и да се налази око скадарско-призренскога пута. Са Дањем су и онако везани спомени о Дукађинима у јужним границама Дримове водопађе, које својим височима служе у исто време и као граница међу Дукађином и Мирдитима. Тај Дукађин, и на најновијој бечкој карти тачно обележен,[1] дели се у више племена, над којима су домаћи главари. Исто граничење даје и Ами Буе. Узимљући Мирдите, Дукађин и Мат уједно, као што и чине један предео, А. Буе бележи границу од Скадра Дримом на Свети Спас, па Црним Дримом, па на Габар-Балкан, на Тирану, на Кроју и на Леш.[2] Ови последњи предају паши данак, ако су такве прилике да племена пристају да га плате, и то је, у најбољем случају, сва веза међу турском влашћу и међу тим племенима. Сви су пак дужни војевати кад се позову. Гризебаху су говорили да Дукађинци дације предају паши у Призрену, али да су Мирдити слободни, онако као и Црногорци,

[1] Karte des europäischen Orientes, 1: 1.200.000. K. K. Generalstabskarte.

[2] A. Boué, La Turquie d' Europe. Paris, 1840, III, 192.

само што и Мирдити имају дужност да војују. У унутрашњем уређењу Дукађинаца Гризебах истиче како се они од Црногораца разликују тиме што сва црногорска племена слушају владику, докле свих седам дукађинских племена живе свако под својим засебним главарем. Дукађинци, по Гризебаху, немају никаква града ни вароши; новац им скоро и не треба; сва им је потреба да имају пушчаног праха. Села су им понајвише растурена, и с пута се виде само поједине куће. Села се као таква виде само на плоднијим отворенијим местима. Дукађинци никад не носе кошуље; гуњ дужи или краћи, црвен појас и чакшире одело су им које се не мења и не свлачи докле с њих не спадне, али им је оружје добро и увек оправно, а Дукађинац ће за метак пушчаног праха урадити на што за новац неће ни главе да окрене.[1]

Ами Буе спомиње Малесију или Арбанасе Малисоре да живе по начину других Арбанаса, а станишта им бележи међу Метохијом или равницама на исток Пећи или Дечанима, Ђаковицом, херцеговачком границом, Дримом и Црном Гором. По томе граничењу, а и по набрајању самога Ами Буе, у Малесију улазе арбанаска племена Шош, Шаља, Бога, Скрељ, Дриваст, Хоти, Клименте,

[1] Grisebach, Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839. Götitingen, 1841. II. 325- 330. И. С. Јастребов на горе наведеном месту.

Груда, Подгорица, Спуж.[1] То би, дакле, био сав горски крај северно од Дрима, где од старих времена Арбанаси живе помешани са Србима. И Вук Ст. Караџић у Рјечнику бележи да се *Малесија* зову турска или арнаутска Брда око Скадра. И С. Јастребов у својим записками бележи Малесију на маленом простору од 5 1/2 квадратних коњичких часова на самом призренско-скадарском путу међу св. Спасом, Дримом и речицом Госном.[2] Малесија значи управо Црна Гора, и пошто се тумачења знатно разликују, изгледа да ни тумачење И. С. Јастребова не треба тако уско узимати. Тачније је онако како је и Вук означио, да *Малисор* (човек из Малесије) значи уопште Арбанаса ма откуд из планина које је обележио А. Буе. То ми исто потврђује и Л. Х. Пиштељић, Црногорац, вежући значење поглавито за планинце Арбанасе из огранака Проклетије, без изузетка и уопште без обзира на њихову племенску деобу. Њихови обичаји и администрација не разликују се, у осталом, ни у чем од осталих који су горе обележени.

8.

Незгодно нам је сада тиме бавити се, а и подаци су за старије време оскудни, али

---

[1] A. Boué, La Turquie d' Europe, Paris, 1840, II, 15.

[2] С. К. А., Споменик XLI, стр. 207.

се може с много поуздања тврдити да су ове уредбе по горама међу Охридским Језером, Јадранским Морем и Неретвом старије од турске владе над тим крајевима. Корен им је у самим горским положајима и у оскудној, суровој и сиромашној природи њихове постојбине. Исте су те уредбе и по истим разлозима држале се и у брдима црногорским, која су саставни део истога планинскога склопа. Има разлика међу арбанаским и црногорским уредбама. Оне се објашњавају разликама саме арбанаске и српске народности, разликом вере (међу Србима је православна, а међу Арбанасима махом католичка или мусломанска вера) и разликом политичких спомена и политичког положаја. Од великог је утицаја било што се Црна Гора налазила блиско и мору и млетачким областима и што је живим споменима везана била с успоменама средњевековне државе српске. И немањићска краљевина, и положај Зете као државине српских престолонаследника, и засебне тежње Балшића и Црнојевића, и њихов кратак самостални или полу-самостални државни живот основали су предања пуна поноса, којима су се почела дичити горска племена својом природом понесена к самосталности, к независности (која радо гони у самовољу), к личном поносу и ка племенској особености. Историја се често замршивала међу овим разнородним тежњама, нарочито XVI и XVII века, када турска сила

беше постала неодољива. Лични напори често су опомињали времена боља од оних која су јунаке у ствари окружавала, али ни ти напори нису могли променити размере снаге и положаје неизбежнога политичког оновременог стања.

И ако је Турско Царство допрло до вршка своје моћи и примакло се к Бечу, Црна Гора му је подлегла готово више по себичности и несугласности својих старешина, него ли по материјалној сили. Ђурђа Црнојевића истерао је 1496 из земље рођени му потурчени брат Стефан Црнојевић, еда би у Црној Гори своју власт утврдио. Он је најпосле од 1514—28 сâм владао над Црном Гором као „санџак „(стегоноша) црногорски, приморски и всој ди„оклитијској земљи господин“. После његове смрти настала је у Црној Гори више мање турска владавина као кадилук, при свем том зблажена автономним домаћим установама под надзором и старањем владике цетињскога. Те су автономне домаће установе у свему биле сличне с онима које смо мало више описивали за суседне арбанаске горе. У нас нема извора да ближе одредимо автономне и племенске установе Црне Горе и Брда од 1498—1718 (период турскога надмоћства), јер се у изворима овде онде помињу само поједини знаци и црте. Спомиње се 1500 Бали, војвода Црне Горе и целе земље Ђурђа Црнојевића, а 1511 војвода (управник) Црне Горе

Хасан-бег. Али се 1504 спомиње и кнез Алекса, војвода његушки. Године 1500 спомиње се и црногорски *збор*, на ком се имало расправити шта да се чини поводом неке турске наредбе да се на Котор не напада[1] Да је и неких писаних повластица било види се по млетачким записима. У њима се помиње како је у догађајима око 1613 црногорски спахија Вујо Рајчев склонио султанске повластице Црногорцима, по којима Црногорци нису били дужни *нити да што плаћају* нити да међу се пуштају турске санџак-бегове осим нарочите наредбе Портине. Као што се преко санџак-бега скадарскога (потурченога Црнојевића) и извршило подчињење Црне Горе врховној турској власти (1498), тако је и после Црна Гора све своје послове с Турском вршила преко санџак-бега скадарскога. Осим горе поменутога сазнаје се из аката за још једну веома знатну повластицу, по којој Црногорце нико није могао натерати да ратују и Турцима помажу изван своје земље.[2] Сачувана су, међутим, писма по којима се види да су Брда војевала с Турцима и на страни. Једно је такво писмо Сулејман-паше од 1689, писано војводи Раду, кнезу Вукашину и осталим Белопавлићима. „По том — „пише Сулејман-паша — од свијех Брда иде „са мном по један по два барјака људи, него

[1] Arkiv za povjest. jugosl. V и VI. M. Sanudo Rapporti.

[2] J. Н. Томић. Глас LXVIII, 67.

„и ви ако сте цареви кâ сте били до сад, да „сте педесет, шездесет људи справили да дођу „с Пиперима заједно к мене; са мном ћете поћ' „до Угрије“.[1] А има друго млетачко писмо из кога се види да су Црногорци, онако исто као што су чинили и Арбанаси, војевали, под најам, Млечићима и одликовали се у бојевима на Кипру, Криту, Мореји, Новоме, Царини, Требињу, Воднику, итд.[2]

Има врло поузданих бележака и података, који сведоче да је Црна Гора у ово време (XVI, XVII и до почетка XVIII века) обично била у реду осталих турских земаља тога времена и да је обично вршила оно што су вршиле и остале области Балканскога Полуострва Турцима подчињене. Најзнатније је у том погледу сведочанство добро обавештенога которскога племића Марина Болице у његову *Опису санџаката Скадарскога* писаном 1614 године. У то су време и Црна Гора и Брда били у миру с Турском, а узбуњено је је било 11 села из Белопавлића, Пипера и Куча[3], и то 5 српских православних, а 6 арбанаских католичких. Под буном је било у тај мах свега 2347 кућа са 5380 људи под оружјем. Свако је црногорско село у то време имало свога заповедника, и знало се колико броји оружаних људи. Над селима у правој Црној

[1] Starine X, 20.
[2] Starine X, 26.
[3] Starine XII, 183—184. (Помињу се сва поимеице).

Гори заповедао је онај исти Вуко Рајчев из Љуботина о коме се спомиње како је 1613 склонио повластице и који се још звао и спахијом зато што му је Порта из Цариграда дала у подручје неколико поданика, сељака његових. Мало раније је, на писму упућеном 13 декембра 1608 из Херцеговине савојском војводи Карлу Емануилу, потписано седам спахија, међу којима је и овај исти Вујо. Ту је и спахија кучки Томаш. Све су те спахије уживале имања или работу подчињених им људи уз дужност да султану војују као и остале спахије.[1] Кад су 1613 Турци дигли на горе поменуте побуњене Брђане седам околних санџака (Призрен, Пећ, Дукађин, Казањић, Елбасан и Задримље), подигли су и Црну Гору као своју област на ту војску, те су 1613 с Турцима и они ходили на војску на Белопавлиће и Куче. Из истога Описа виде се за почетак XVII века и главне црте црногорскога уређења. Осим турских кадија, који се на више места помињу и који су вршили судску власт, као и свуда, помињу се и војводе[2] као извршници пресуда и осталих наредаба власти или санџак-паше. Села су, као и по осталим областима, била подељена међу спахије, и давала су им њихов прописани годишњи доходак, и ред је турски

[1] Саопштење г. Љуб. Ковачевића.

[2] Starine XII, 181.

у свему признаван, осим кад би се поједина племена, из каквог било повода, побунила и све то отказала. У тим крајевима, где по самој природи места̂ није било праве подчињености, и то се догађало доста често.

Иначе се из тога истог времена, из кога се помињу турске кадије по Црној Гори, још помињу одлуке и кораци истога владике, глава̂ра̂, стараца и свега збора њихова, што показује да се стара племенска самоуправа и тада вршила по старим обичајима. Мало пре смо помињали збор од 1500 године. Тако су 1694 „кнезови, старјешине и вас поштовани збор црногорски“ јављали млетачкоме губернатору у Котору како је умр̂о владика Висарион и како су они на његово место изабрали владику Саватија.[1] Исте се такве одлуке помињу и раније из година 1637 и 1639 за владику Макарија.[2] Драгоцен је запис из 1667 којим се бележи како је нека жена с децом пошла у Подгорицу на суд турскоме санџак-бегу због преотимања баштине, и како су је на путу предусрели попови и други људи и склањали је да потражи суда у патријарха у Пећи место у Турака.[3] Тако се редовно поступало у Грка, где се настојавало свима средствима да се избегава турски суд. Али се по наведеном примеру из 1667 види и то како је у оним краје-

[1] Starine X, 24—25.
[2] J. Н. Томић, Глас LXVIII, 74 и 81.
[3] J. Н. Томић, на нав. м., 79 и 80.

вима веома развијено осећање личних користи и личнога частољубља, и како је оно често помагало Турцима да лакше ломе народну независност. Лично частољубље је, на жалост, често напуштало племенске и народне повластице, кад би год оне дошле у сукоб с личним користима. Најнезгоднији су пример за то дали сами синови Ивана Црнојевића.

Из најновијих времена зна се како су Турци, платом меџлискога члана или заптијском, задобијали Куче, иначе веома поносито и независно племе, да приме турскога старешину. „Забит — бележи војвода Марко Миљанов — није имао власти ништа да пресуди „без кучкијех главара, а они су без њега могли. Кучи су могли тога забита мијењат кад „су кћели и тражит другога којега они хоте. „Турци Кучима нијесу сметали, јер нијесу „ниђе из града излазили, нако само да прођу „џадом од Медуна до Подгорице и натраг, а „Кучи су, особито позније, сами судили, били „слободни дома, слободни у пазаре. Али је „између њих живјела она стара навика: сва„ковремена убиства око најмањијех ствари, „често и без икаква узрока; за тијем отимање „и krađe[1].“

Ма да причање Марка Миљанова припада новијим и најновијим временима, по томе се истоме формулару поступало и XVI и XVII

[1] Војвода Марко Миљанов. Племе Кучи у народној причи и пјесми. Београд, 1904, стр. 327.

века. С тога нам испитани типски племенски обичаји новога времена могу послужити и за старије време.

Основица је племенских слобода у Црној Гори, као и по арбанаским племенима, била у томе да ништа не плаћају. Ако је то једанпут зајемчено било, они су на све остало лакше пристајали. Што се тиче племенске организације, *село* је у Црној Гори и у Брдима било скоро то исто што и *братство*, нарочито пре почетка XIX века и његових реформа. То старије време и ми желимо да поставимо за основицу овоме кратком нацрту. Већи број братстава или села у границама природом обележеним чинио је *племе* или *кнежину*. Племе или кнежина, састављена из братстава или села, темељ су старинскога црногорског и брђанског уређења. Кад је у почетку XVIII века, услед млетачких и аустријских ратова с краја XVII века, који су Турке најпре заљуљали, турска владавина истиснута из угарских земаља, и Црна Гора се, наслањајући се на блиске млетачке области, отргла од Турака и почела свој нови независан живот. Тада је, 1718 год., владика Данило установио нахије и ради грађанске управе поставио је уза се губернатора. Ради колике толике боље административне организације, тада се почело у поједине нахије састављати више кнежина или племена. При свем том прави господар свију нахија или целе земље био је *збор на-*

родни, а на том су збору заседавали и одлучивали главари свију нахија, кнежинâ и селâ. Све главаре или старешине бирао је народ, а све што се тиче реда у земљи и унутрашњих послова вршио је поменути народни збор. Збор се питао и за све иностране послове, и за војну или мир. Старешине су народне: владика (митрополит), губернатор, сердари, војводе и кнезови. Кад се војује, врше познате дужности барјактар и харамбаша. Збор, на прилику, бира владику и губернатора. Сердара пак, нахијскога старешину, бира нахијски збор, али њега треба општи народни збор да потврди. Војводу пак, барјактара и кнеза бирају племена са свим самостално, без икакве потврде општега збора. Племена или кнежине могу имати или војводу или кнеза као свога старешину, а могу имати и обојицу. Они се брину о пословима племена, држе ред колико могу и председавају изборном суду. Догађало се и да изборном суду председава кнез другога племена, што је значило да се своме кнезу ипак није потпуно веровало. Харамбаше нити ко бира, нити поставља, ни потврђује. У оно време кад су четници Црне Горе и Брдâ као хајдуци слазили чак до Београда и враћали се живи и здрави и кад су четници из Куча и осталих брдâ хајдуковали по Балканском Полуострву чак до Пловдина, збирајући каткад тим начином велико благо у своје горе, такве је хајдучке

експедиције предводио као харамбаша онај који би их смислио и организовао.[1] Међу тим сва су се готово изборна врховна главарска места у Црној Гори као и у Арбанији, па и владичино и губернаторово, и војводска и кнезовска и барјактарска места, обичајем утврдила као наследна у појединим породицама, тако да избор у ствари није био ништа друго до потврда тога достојања за одређено лице из исте породице. Разуме се да се у оваким приликама, при апсолутној влади обичаја, и владичина власт сводила у практици искључиво на његову црквену, епископску власт. Из тога се види да међу племенима као ни међу нахијама није било никакве државне везе нити владаоца и послушности, без које се владалац не да̂ ни замислити. Свако племе се старало да у својој самовољности, а по својим племенским обичајима, остане независно. Само општа неодољива потреба или невоља, а пре свега општа опасност у стању су биле да вежу нахије и племена у тешњу везу и заједницу, а ако се догодило да је владика имао личног угледа, тим се необично снажила и на далеко ширила његова власт црквенога старешине. Иначе је владика био само привидно старешина свију племена, а влада-

[1] Маријан Болица, Опис санџаката скадарскога од године 1614. Starine XII, 184. Извештај руског изасланика Санковског од 1805 из петроградске архиве. Исписи М. М. Вукићевића.

лачких права имао није. Прилика, када лични углед владичин и општа народна потреба издижу владику на висину народнога владаоца видела се нарочито у почетку XVIII века, када је владика Данило очистио Црну Гору од потурица и васпоставио у њој потпуно слободан и од Турака независан племенски самоуправни живот. Тек тада су племена или кнежине наставили по старим предањима свој автономни стари живот, живећи свако за се у пуној природној самовољи, као праве горске патријархалне републике. Као што је стварна власт у владике била само црквена, тако је и црквена казна, проклетство, била најјаче средство којим се владика служио и у својој политичкој управи. Праву је власт непрестано држао збор. Владика као владалац није могао ништа да чини без збора и није то ни покушавао. Владика Петар Петровић I Његош (1784—1830) умно је наставио и усавршио дело владике Данила. Његов је лични углед у свима племенима био толики, да му равна није у свеколикој историји оних гора. С тога је из његових уста претња да ће оставити своје место деловала као најсилније средство на његове савременике, и нешто лично, нешто пак претњом и ванредним познавањем нарави и слабости својих поданика, он је и у збору био најјачи, и његова је воља била и воља збора. Карактеристично је како је у Црној Гори православни владика постао онако исто

средиште политичке власти међу православним црногорским и брдским племенима као што је мало даље на југу у арбанаским горама то исто постао католички опат међу Мирдитима. Иначе је, како је забележио архимандрит Н. Дучић, сваки кнез или војвода у својему племену владао, судио му и своје племе у бој водио по старим традицијама, обичајима и вољи племена, који су онде најјачи закон. С тога је у Црној Гори и у Брдима било онолико засебних државица колико и племена. Правога државног уређења као ни у Арбанаса није било.[1]

Што се тиче судства, глобе, кажњавања и племенске уредбе, све је било онако као и у арбанаских племена. Мисли и уредбе о убиству су онакве какве су биле у старој српској држави пре Душанова законика, и онакве какве су и данас међу Арбанасима. Прва реформа, коју су владике као владаоци у новије време покушали да уведу, наперена је била против крвне освете и заваде која се ње ради, у корист Турака, ширила по свима племенима и по свем крају. Главни је суд био изборни, *суд добрих људи*. Главна је казна новцем (или стоком и оружјем[2]).

[1] Црна Гора, Гласник XL, 39—40.

[2] Арх. Н. Дучић, Црна Гора, у Гласнику XL. П. Ровинскій, Черногорія, II, 1, стр. 128—191. Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806—1813, Споменик XXXI, 136 и д. Извештаји руског изасланика Санковског од 24-ог окт. (5 нов.) 1805, бр. 44 и 45, нештампани. Исписима својим из петроградске архиве послужио ме је г. М. М. Вукићевић.

Истом у XIX веку с владом Петра Петровића Његоша II и с установљењем кнежевске власти у породици Његоша развитак је Црне Горе обрнуо другим путем и почео се одвајати од племенскога традиционалнога права.

Имало је по околним крајевима још автономних области у облику који је на овај налик, и по стринским погодбама. Заслужује пажње автономија жупе *Пиве* у Херцеговини (међу висовима Голијом, Војником, Дурмитором и Вучевом), о којој је, по казивању архимандрита манастира Пиве Арсенија, 1803 и 1804 учинио записку митрополит Ст. Стратимировић. По тој белешци Пивљани су држали своју земљу готово независно и као потпуни господари. Данак је био мален, по старим уговорима, и није се мењао. Исто се тако одсеком и по уговору давало и спахијама. Све се давало у новцу, и тако малога данка није било ни у хришћанским царствима. Пивљани нису били никоме обавезни ни за какву ручну работу. У уречено у години време, и само тада, долазили би Турци, да тај данак приме. Иначе Турци никада у Пиву не долазе, већ кнезови по селима сами управљају. „И за то, „рече архимандрит (бележи митрополит Ст. „Стратимировић) мало која дјевојка из Пиве „на страну удати се жели, а напротив свака, „коју год заишту, са стране у Пиву радо и

„весело онамо доћи жели, јер није рада Турком „работати“.[1]

Изгледа да је сличних уређења било још по неким жупама и брдима у оном крају. У извештајима Марина Сануда из 1500 помиње се у Дробњацима (који су онда бројали 1500 кућа) турски војвода и хришћански поглавар. Овај последњи, Радосин Јунац, беше у то време убио турскога војводу и преотео му коње и имање. Услед тога је турски харачар из Црне Горе уклонио се у Скадар, не осећајући се више потпуно безбедан у Црној Гори[2].

9.

По нарочитим узроцима и у разним облицима формирала се читава област оваквих автономних покрајина на Архипелашким Острвима.

Натежући с флотом, Турци никада нису могли да пуну снагу своје државне власти распростру над Архипелашким Острвима. Као што су горе поменуте горске стрмените крајеве теснаци, зао климат и сиротиња одвајали од осталог царства, тако су и Архипелашка Острва пусти простори морских таласа одвајали од осталих области под пуном тур-

[1] Издање Д. Руварца у Споменику XXXIX, стр. 111.

[2] Arkiv za jugosl. povjestn. V, 109.

ском влашћу. Архипелаг се, по истим узроцима, оцепио од Византијског Царства још раније од познатог лома којим су 1204 крсташи скрхали Византијско Царство. Везе поломљене пре тога и тада нису се васпоставиле ни после лома латинског и васпостављења Византијског Царства. Острва су се мало по мало везала везама слабијим или јачим с Млецима или Ђеновом, талијанским републикама које су биле јаче на мору него потоње обновљено Византијско Царство. По томе би се могло казати да су се западна власт и западни утицај, 1264 потиснути из Цариграда и са југоисточне стране Балканског Полуострва, и после тога одржали на Архипелашким Острвима. Њих је тек најезда турска, и то после приличне муке, потисла. У томе лому Спорадска (источна) Острва Архипелага, с Родом, као средишњим и најглавнијим, падну (1309) у руке крсташима болничарског реда св. Јована, поглавито под заштитом римског папе и Млетака. Цикладска (западна) Острва с Наксом на челу одвоје се готово од свакога у независну војводину, која је своју автономију чувала разним средствима како од Млетака тако и од Цариграда, докле се год могло. У то се време поглавито развио и утврдио автономни живот по начину млетачких градова и колонија, и те су се установе, с одвојењем од централистичке цариградске власти, дубоко укорениле по острвима,

која су и иначе, и природом и становништвом својим, имала највећу склоност за такав начин управе. Пљачкашка и привремена турска најезда на Архипелашка Острва, без намере сталнога освајања, почела се већ првих година XIV века од разних мало-азијских турских господара, нарочито пак од аидинског господара Омара. Ови су се напади обично свршавали обавезом острвљана да Турцима плаћају као откуп годишњи данак по погодби, а они њих да оставе на миру. Тим се, тако рећи, још пре турске најезде на Балканско Полуострво створио обичај да се у тим местима, која Турци ни иначе не би могли стално под уздом држати, унутрашња автономија откупљује годишњим данком.

Кад су се пак османовски Турци утврдили на Балканском Полуострву и заузели га без мало свеколико, наставила су се живљом силом старања да се Турском Царству подчине и Архипелашка Острва. Силни ратови с Млецима били су поглавито око тога. Род и Спорадска Острва подчинио је потпуно својој власти тек султан Сулејман 1522 године, годину после узећа Београда. Витезови св. Јована уклонили су се на Малту. Да би мештане, махом православне Грке, за се везао, султан Сулејман им је оставио автономна права, на која су они већ из раније били навикнути. Напад на западна Архипелашка Острва, којим су сваколика подчињена вр-

ховној власти турској, извршен је 1537. Крвави и дуги ратови турски с Млечићима око Крита чине засебну историју, али су се и они свршили коначним истиснућем млетачке власти с Крита. Род и Хио примили су обавезу да султану дају по седам бродова; Кипар — шест; Митилина, Негрепонт, Солун и Кавала дају по један брод; Андрос и Сира дају заједно један; Наксо и Пар такође заједно један. Свакога лета капетан-паша држи смотру Архипелашких Острва и њихових обавеза. Обично долази тога ради у пристаниште Дрио на Антипару. Ту му се са свих острва доносе данци и поклони. Ту капетан-паша коначно расправља и све послове који би му се поднели или који се не би могли расправљати другим путем.[1] При свем том автономна су се права, где у већој где у мањој мери, одржала по свима Архипелашким Острвима све до самога грчког устанка 1821 године. Али она су се одржала и држала свуда под вечним изгледом да их при извесној неприлици или незгоди турска самовоља или насиље може на време обуставити или уништити, што се такође догађало не једанпут.

Како су Архипелашка Острва стајала пре грчког устанка, најлепше је забележио граф Андреоси, посланик француски у Цариграду

[1] Tournefort, Relation d'un voyage du Levant. Lyon, 1717. II, 324.

1812—1814. По тим белешкама Архипелашка су Острва већином била под управом капетан-паше. Осим њега су гдекоја острва припадала валиде-султанци (мајци султановој). Два три су била и под царском ковницом. Капетан-паша је давао острва под закуп мештанима првацима. Острвљани су се обично састајали на скуп под председништвом црквених старешина, и бирали су тога свога првака. Ту се одлучивало о трошковима; ту су и рачуни прегледани. Острва су се на тај начин, бележи граф Андреоси, управљала као мале републике, по својим општинским законима. Ради суревњивог гложења међу породицама из којих су се обично бирали ови управници и ради частољубивих прохтева појединих људи изазивана је често непотребна турска интервенција, увек на штету домаћих автономних права. Драгоман капетан-пашин, Грк по народности а православни по вери, који је, по положају, имао да се брине о овим пословима, бавио се измиривањем ових сукоба, у којима је свагда био и сâм помешан, и старао се да у тим приликама увек што извуче и за капетан-пашу, какво повишење данка или ограничење јачих старијих повластица. Тим су начином унутрашњим расправама хришћанске повластице и олакшице ишле непрестано на мањак, а турска су се права множила. По томе своме положају овај је драгоман био управо стварни намесник или вршилац сул-

танске власти на Архипелашким Острвима. Њему су се острвљани често и непосредно обраћали, тражећи потврде или одобрења за своје одлуке, као што су, на прилику, 1797 чинили Санторинци, тражећи потврду за свој обичајни законик[1].

Автономни облик није једнак за сва острва, већ је био склопљен како где: или према поједином острву или према појединим групама острва. Кад се промотре сви ти облици, по белешкама разних учених путника, у свима опет избија на видик један општи тип. Турска се старала: да се на свима острвима призна њена врховна власт; да јој се уз познате ситне трошкове издржања чиновника који власт врше, или по службеном послу долазе, или на ком острву живе, и уз понеке ванредне прирезе за флоту плаћа данак: харач или главница и десетина (осмина, седмина итд., како где) од привреде; да се признаје (ма у најмањој мери) њена врховна управна власт и судство. Али су становници умели вештим погодбама и у згодним приликама и то да умекшају и сведу готово до голе сенке, осим јединога плаћања, које је морало увек бити тачно и исправно. Турски управник (војвода или муселим[2]) и судија (кадија) обично су на

[1] G. L. Maurer, Das griechische Volk vor und nach dem Freiheitskampfe, I. Heidelberg, 1835, стр. 92 и 340 и даље, где је законик Санторина саопштен у целини.

[2] Муселим (управо *мутеселим*) заступник је врховног обласног управника.

Архипелашким Острвима зависили од својих подчињених, јер их тужбом хришћана код врховне власти у Цариграду никада није било тешко сменити. Пошто се то знало, тим се јако утицало на мекост тих турских људи. Путници су забележили случајеве да су негде војвода, а негде чак и кадија били Грци. Турнфор је у години 1700 на острву Пару затекао да је Грк Михилаћи Кондили, најбогатији човек на острву, имао у својим рукама како дужност војводе тако и дужност капетана.[1] Ми мислимо да је то изузетак од оптшег правила, који се добијао за добре новце и нарочитим личним утицајем, што је и у Турској увек имало ванредну вредност. Тим се начином најлакше могло израдити да дужност војводе врши Грк, изабран од острвљана, пошто је цела ствар зависила од капетан-паше, а капетан-паша је често све ове послове остављао своме драгоману, Грку.[2] И

[1] Tournefort. Relation d'un voyage du Levant. Lyon. 1717, I, 243.

[2] Француски путник Сонини, с краја XVIII века, помиње за острво *Кимоли* (близу Мила) неколике црте о Грку као заступнику и вршиоцу дужности војводе. „По један Грк и Кимоли (Argentière) или са суседнога острва одлази сваке године у Цариград, да купи право да може под именом *војводе* „књињити своје суграђане. Војвода по Архипелашким Острвима „купи јавне дажбине, самовољно одређује глобе и толико грабљивошћу, неправдом и изнуђавањем кињи своје суграђане, „да то не би чинио никакав, ни најпохлапнији Турчин. Грци „се много пута више жале на те управнике своје народности „и вере но на саме Турке. Овде се од вршења власти знаду „само његове тешке стране и злоупотребе“. C. S. Sonnini, Voyage en Grèce et en Turquie. Paris, 1801, II, стр. 26—27.

војвода и кадија по острвима имали су упутства да свој посао раде по договору са старешинама и првим људима оних места и да се у свему држе домаћих управних обичаја. Војвода је често вршио службу финансијског чиновника и старао се о купљењу харача, десетине или каквог капетан-пашиног приреза. Том се приликом војводе често користе, те и за своје џепове одвајају колико могу. Имало је мањих острва, као на прилику Микона, где никакав Турчин није живео, па ни кадија. Као малено место, острво је административно припадало некојем већем острву, а судство је вршио кадија с оближњег острва или кадија путник, који би на острво долазио од времена до времена. Такав кадија је могао имати више таквих острва, и кад би за неко место одредио дан свога доласка, он би то објавио и позвао би оне који имају да се суде да спреме сведоке, документе и т. д. Кадија је у таком позиву уверавао да ће све пресудити јевтино и право. Ма да су се Грци могли судити и сами у својих старешина и на своме изборном суду, парничарска их је нарав водила и пред ове турске судије. Врховни кадија свих Архипелашких Острва био је кадија са Хија.[1]

То су у главноме били готово сви захтеви турске власти. Хришћани су за то имали

[1] Tournefort. Relation d'un voyage du Levant. Lyon. 1717, I, 336 стр.

по својим селима, градовима и жупама обезбеђену своју автономну управу по старим обичајима, којих су се — као што је поменуто — и турски управници морали држати. Турци се нигде нису могли насељавати на острвима, и у ствари их је, осим Крита, мало где и било. Турска раса и вера биле су понајвише заступљене само кадијом и војводом и неколиким слугама њиховим. Острвâ има, у осталом, тако малих, да немају него једно или два села и коју стотину становника. Водио се рачун колико они, по првој погодби, плаћају харача и десетка (главнице и привредног прреза), а остало је све било у рукама становника. Вера је свуда била са свим слободна, а уредбе су о данку погодбама или обичајима биле тако уређене, да се данак давао одсеком једанпут или два пута у години. На већим острвима, као што је Хио, имали су хришћани у својим обичајима и повластицама и неки део судске власти осим цркве, у установи нотарâ или секретарâ који су документе о погодбама или пословима по грађанском праву издавали на грчком језику. Ти су се документи по острвима признавали и на турским судовима. О великом учешћу црквених старешина у судским пословима које се самим обичајем развило говорићемо где буде реч о црквеним автономним повластицама. Горе поменуте грчке нотаре и секретаре бирао је

народ. Још се у грчким земљама на континенту такав нотар помиње у Атини[1].

К овој општој слици архипелашке автономије можемо додати и обичајне законике, који су по Архипелашким Острвима исто онако били у обичају као у нас по далматинским автономним градовима, у Пољицима, у Винодолу и по далматинским острвима. Ово обичајно право, без сумње из давна у употреби, почело се по грчким Архипелашким Острвима током XVII и XVIII века и на хартију стављати. Турци ни томе сметње правили нису, пошто су они ову обичајну автономију у начелу признавали. Из првих дана по ослобођењу Грчке налазимо у белешкама о ранијем правном стању помене грчких законика о обичајним правима Сире из 1695, Тере из 1797, Анафе из 1797 и Фолегандра из 1808[2] Маурер је у својим драгоценим белешкама о стању које се затекло у Турској после престанка турске власти саопштио таке обичајне законике из Тина, из Сире (где су се с тим обичајима заједно Хиоти населили). Законик Сире саопштио је Маурер у својој књизи у немачком преводу по тексту од 13 јуна 1695, а законик Санторина по тексту од 1799 с потврдом адмиралског драгомана Константина

[1] G. L. Maurer, Das griechische Volk vor und nach dem Freiheitskampfe. Heidelberg, 1835, I, 89.

[2] Dr. Gustav Geib, Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft. Heidelberg, 1835.

Ханџери.[1] Такога је обичајног грађанског права по оном типу који је познат из нашега народног живота било и по грчким областима на континенту, али оно тамо нигде није дошло до кодификовања, већ је остало као и у нас у облику простих правних обичаја.

Пошто Архипелашка Острва нису никаква целина, нити се ко за сваколика погађао с Турцима, него су све острвљанске автономије образоване посебним погодбама у приликама веома различним, ово је само слика општих њихових црта, а сад ћемо, колико нам извори допуштају, прећи их и посебице, једну по једну.

Најпре ћемо размотрити права и повластице острва Хија, која су нам опширно описали француски посланик Шоазел де Гуфије за време око 1770 и француски академик Оливје по проматрању из 1793—94. И Хио је припадао као апанажа валиде-султанци, и тога ради је био под непосредним надзором њених људи. Уредбе је Хију прописао султан Сулејман I (1537), потврдивши готово све оно што се на Хију налазило од раније ђеновљанске управе. О изрицању правде се старао наиб, заступник цариградског муле, који је готов био да га смени на најмању тужбу која би се оправдала. Он је био и врховни старешина осталим архипелашким кадијама,

[1] Маурер у нав. делу, I, 346, 349.

и од њега су та места узимана под закуп. Али се сви острвљани без разлике могу жалити на злоупотребе својих управника самој валиде-султанци или управи њених добара. Не мало је пута на оваку жалбу смењиван муселим или кадија, а ти су примери били довољни да се они који за њима следују старају да управљају и суде што могу боље и справедљивије.

На острву Хију становале су управо две одвојене колоније: колонија произвођача мастике у јужном делу острва — и град с осталим становницима острва. Произвођењем мастике за султански двор бавило се око двадесет села, која су зато, као засебан срез, имала засебице знамените повластице. Мастикари Хиоти имали су, на прилику, право да носе беле турбане као Турци, и ако су сви били хришћани. Данак им се наплаћивао најмањом мером што је има, и осим данка им се није смело ништа друго наплаћивати. У својим црквама они слободно звоне у звона и дижу их без запреке. Работа се од њих никаква тражити не може. Ни суд ни управа Хија с њима нема никаква посла; управа се њихова среза поверавала нарочитом аги који њихов срез сваке године у Цариграду под закуп узима.[1]

[1] Choiseul de Gouffier, Voyage pittoresque de la Grèce. Paris, 1782, I, стр. 88.

Данак у вароши Хију одређивали су изабрани одборници, а по селима (осим села мастикарских) сеоски старешина. По уредби султана Сулејмана пореза се одобравала по дохотку 1 на 500, али се тај данак због узгредних трошкова који падају на становнике (квартирење и бораљвење војске и флоте и друго којешта) пењао до 4 на 500. Осим тога и Хио је плаћао капетан-паши као и остала Архипелашка Острва. У почетку је тај данак износио 24 кесе (по 500 гроша или 1000 франака на крају XVIII века); по том се попео, те је око 1793 износио 48 кеса.

Хио је плаћао харач као све подчињене хришћанске земље, али одсеком, сумом прорачуњеном у почетку по ондашњем стању глава, која се, по том, према општем правилу турском, није мењала. У течају ове студије ми смо имали прилике забележити да се то практиковало и по другим местима, из разлога да се државни приход не би смањивао! Мастикари на Хију од харача су били изузети зато што су га плаћали својим производом, мастиком. Поврх тога је наплаћиван и трошак за издржавање турских чиновника.

Горе смо поменули како је Грцима на Хију била дата и повластица да могу имати нотаре своје вере, којих су се акти, грчки писани, признавали пред турским властима. Овом повластицом Хиотима је био одобрен велики део судске власти. Општински одбор-

ници су, осим управних општинских послова, имали још и дужност да врше судску власт у грађанским споровима. Кривичне предмете је судио турски судија, али су општинари имали права да се на турском суду такође за своје људе заузимају. Још су општински одборници имали да се старају о купљењу данка и о предавању покупљенога данка мухасилу (тј. закупнику пореза). Одборнике (три православна и два католика) бира збор већином гласова сваке године. Осим тога су још биране као неке примирне трговачке судије, којима је била дужност да расправљају спорове о куповини и о продаји, о превари, о кријумчарству и у опште о добром трговачком реду на острву. Трговачки овај суд састављао се избором на једну или на две године, и у њ су бирали три православна и једнога католика. Слично томе бирана су и два здравствена надзорника, који су вршили дужности санитарне и у пристаништу и на острву, и свак им се морао покоравати.

Повластице, као што се види, допуштају Хиотима домаћу изборну полицију, свој изборни суд и своју унутрашњу управну и финансијску власт. За одржање реда Порта је на Хио слала само муселима и кадију, који су, по ономе што је горе забележено, са свим зависили од хришћанских главара. Вршење обреда и дужности православне вере имало је апсолутно потпуну слободу. Године 1793

било је на Хију 700 хришћанских православних цркава. Али ма да се никаква сметња није чинила вршењу православних обреда, звôнâ при црквама опет нису смели имати. Чудновато је пак како се на самом острву и то допуштало мастикарима, а није осталим Хиотима.

Године 1701 забележио је француски академик Турнфор, како је у време рата на Хио један паша пошиљан као војнички заповедник и како је онда под командом једног јањичарага држано на Хију 150 јањичара, који се број за време војне подизао на 300—400. Исти писац записује да је 1701 на Хију било 100.000 православних Грка, 10.000 Турака и 3.000 католика.[1]

*
* *

Француски академик Турнфор, који је путовао по Архипелашким Острвима 1701, бележи за острво Мило да је на том острву находио се у то време само један Турчин — судија. За ред се бринуо војвода који је био Грк. Он је наплаћивао дажбине и изрицао и вршио казне. Плаћало се око 5000 талира капетан-паши, а толико и за харач. Од народа су се за управу сваке године бирала три *епитропа* (консула или стараоца). Они

---

[1] Tournefort, Relation d'un voyage du Levant. Lyon. 1717, II, 72.

који би одслужили звали су се *примати* или *векјарди* (старци). Епитропи у служби имали су дужност да се старају о купљењу прихода градских на царинама, на сланицама и у рудокопима млинарског камења. Харача се плаћало по пет талира с главе на главу, и епитропи су у разним крајевима града одређивали људе који ће тај харач купити. Око наплате данка увек се натезало с Турцима. Старајући се да истерају што више, Турци су побијали новац, тражили наплату у скупоценој роби, отежавајући својом грабљивошћу и самовољом вршење автономних права. Епитропи су и судили као прави суд. Ко не би био задовољан њиховим судом, могао је тражити поновно суђење код кадије. Кад кадија суди, присутни су и епитропи, и они га држе под надзором и прете да ће га отерати, ако не суди право. У том случају се жале великом кадији свих острва који је на Хију и који има власт да промени кадију, па да пошље другога. Кадији се плаћа десет од сто по вредности предмета који је пресуђивао.[1]

*
* *

На острву Серифу кадије није било, него је долазио од времена на време као и у Сифанто. Војвода је 1701, кад је на то острво

---

[1] Tournefort, Relation d'un voyage du Levant. Lyon. 1717, I, 180 и д.

долазио Турнфор, био Турчин. Кадија је, као и на Санторин, долазио само од времена на време. На острву Нанфију није Турнфор застао ни Турака ни Латина. На том острву није било ни кадије ни војводе, него су и један и други долазили на острво од времена на време. Године 1700 становници су тога острва плаћали 500 талира на годину одсеком за све дације. Харача се у том острву плаћало по талир и по с главе на главу. Острвом су управљали изабрани епитропи као и на Милу. У Нанфију бирана су двојица, а каткада и само један. Исто је то и у Микони. И тамо су се бирала два епитропа сваке године, и они су се старали о свима пословима острва. Микоњани су, такође, плаћали 5000 талира харача и приреза, који се давао капетан-паши.[1]

На острву Саму Турнфор је 1701 нашао само три турске куће: кадијину, агину и агиног помоћника. Ага се на Саму звао што се по другим острвима звало војвода, т.ј. полицијски управник. Управу је народ водио овако. Осим места Коре, Вати и Карловаси свако село је на острву бирало себи једнога или два управника. У горе поменута пак три места управу су састављала по два попа и по четири грађанина. Попови су били у оно време тако

[1] Tournefort, Relation d' un voyage du Levant. Lyon, 1717. I, 216, 222, 327, 333.

прости, да литургију нису знали читати из књиге, него су је појали на изуст, изучивши на памет. Било је на Саму у тај мах на 200 попова и још више калуђера, а манастира је било седам. Управу острва вршили су сами духовници. Било је још четири женска манастира и на 300 приватних капела. На име харача Сам је плаћао 1290 харачких тескера, сваку по 5 талира, што је износило свега 6450 талира. Аги који је на сваку тескеру ударао свој печат плаћало се још по талир, а и поповима који су се старали о разрезу харача плаћало се такође по нешто. Царина се давала под закуп за 10.000 талира. Све земље Грка грађанина који би умро без мушког наследника, виногради, вртови, воћњаци припадали су аги, али су рођаци имали право првенства куповине, кад се продавало, ако су имали чим да купе. Приреза се плаћало 12000 талира и узиман је десетак од свега без разлике.[1]

На Скиру је кадија такође једини Турчин који је живео на острву. Ако би га заробили гусари, управници су острва дужни били да за њ плате откуп. Сваке године се бирају три управника, и они се старају о реду на острву како знају.[2]

На острву Тасу, југоисточно од Кавале,

[1] Tournefort, Relation d' un voyage, II, 105—107.

[2] Tournefort, Relation, II, 159.

а североисточно од Свете Горе, управу је вршио Турчин војвода са 7—8 људи. С њима може да кињи и мучи острвљане који живе у седам села, али нити је кадар да их заштитити ни да их одбрани ни од крџалија ни од гусара. Села тога ради држе стражаре, који су дужни да их известе у случају опасности. Планина и шума на Тасу једино су уточиште острвљанима. С Таса се извози доста дрва, и приходом од њих плаћају се порези. Султану се морају извести на обалу и ту оставити дрва за грађу, која, понајвише, на обали и иструну. О домаћој управи Кузинери није забележио ништа, али је она, без сумње, била као и на другим острвима.[1]

* * *

На Кипру је била у главноме таква иста управа као и на Хију. Највећи је утицај на послове имао на том острву грчки православни епископ, који је седео у Никосији.

На Митилини, на Лемну и на Станку управљали су турски управници и постављао их је капетан-паша, а доходци се нису предавали капетан-паши но Портиној државној благајници.

Острва Сира, Тин и Андро налазила су се под управом Државне Ковнице, и приход је њихов управо ковници и полаган. Тако

[1] Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, II, 104—105.

бележи Андреоси. Оливје додаје да је Тин најрадљивије и најслободније острво Архипелага. На њему 1794 није било ни Турака ни власти њихових. Народ је себи бирао управнике и судије сваке године, по поштењу и по родољубљу. Пореза се за Турску купила старањем народних старешина по утврђеном реду. Да не би Турци досађивали потраживањем данка, острвљани су се старали да им га сами свагда врло тачно полажу.[1] На Андру Оливје бележи ту разлику, што је тамо полицију вршио турски војвода.[2] Сто година пре тога Турнфор бележи да је на Андру живео турски кадија и да се острво управљало преко својих управника од којих се бирала двојица или један сваке године. Они су заједно с племством управљали острвом.[3]

Сва остала острва полагала су данак капетан-паши. Данак је тај био веома умерен, није од освојења никада мењан и домаће су га старешине распоређивале на народ.[4]

---

[1] Исто то бележи и Choiseul de Gouffier, посланик француски за време око 1770: „Ces insulaires — бележи он — m'ont „paru heureux; éloignés du Despote et ne s'appercevant de leur „servitude qu'un seul jour de l'année, il leur est presque permis „de se croire libre". Voyage pittoresque de la Grèce. Paris, 1782, I, 46.

[2] Olivier A. G., Voyage dans l'Empire Ottoman, I. Paris, 1801, 301—304.

[3] Tournefort, Relation d'un voyage du Levant. Lyon, 1717, II, 37.

[4] Andréossy. Constantinople et le Bosphore de Thrace. Paris. 1828. стр. 52—54.

С других страна знамо, као што је и горе споменуто, како је султан Сулејман на Роду и на осталим Спорадима оставио народу автономна унутрашња права, с погодбом да становништво за турску флоту даје одређен број људи. То би била у главноме она иста повластица која се у Маини, Мореји, на Пинду, Олимпу и у Арбанији давала хришћанским капетанима. Осим тога Спорадска су Острва плаћала Турској одређени данак на годину, и, измиривши то, нису била дужна ништа више плаћати. Унутрашња управа је потпунце остављена острвљанима по обичајима и по предањима од старине. За знак врховне турске власти, али без икаква мешања у унутрашња автономна права, на Род се слао турски паша, који се на тај положај постављао до своје смрти, а по другим би се острвима свуда постављао по један чиновник, који је увек имао да живи у споразуму са земаљском изборном влашћу. Шоазел Гуфије, француски посланик, који је Род походио око 1770, бележи велике патње острвљана нё од недостатка права, већ од злоупотреба турских чиновника. Обичај по ком су се ратне лађе градиле на Роду давао је много повода тим злоупотребама. Надзорник градње бродова трпао би у џеп новце који су слани за то с Порте, а изгонио би за градњу намет од острвљана. Исто тако употребљавао је, противно повластицама, работу за сечу и за до-

влачење грађе. У време походе Шоазел-Гуфија Род је плаћао султану 90000 гроша, од којих је 55000 остајао за плату команданта и за одржање пристаништа и џамија.[1]

Кад су се сталожила и почела умиривати силна комешања после грчког устанка, султан је Махмуд 1835 Спорадским Острвима: Икарији, Патму, Леру и Калимну потврдио на ново *старе повластице*. Пред нама је на грчком језику штампан ферман, у ком је та потврда. Тим се ферманом наређује да поменута острва остану и даље с Родом, као што је то било од старина, да царству плаћају одсеком данак од 50000 гроша на годину, и осим тога да им се ништа више потраживати не може. Ферман оставља, без сумње опет по староме, острвима самим да данак горе поменути међу собом разрезују по справедљивости и по имућности, да га острвљани сами покупе и предаду турском власнику на Роду. Уз то се опет сваком горе поменутом острву обезбеђује самоуправа у унутрашњим пословима, препоручује им се да своје представнике за управу у Роду бирају слободно међу честитим људима, и утврђује да се чиновници с Рода ничим не смеју мешати у унутрашњу управу појединих острва, осим што од њих данак примају. Острвљанима се

[1] Voyage pittoresque de la Grèce. Paris, 1782. I, страна 110—111.

и ферманом од 1835 нарочито тврди право да своје спорове и послове расправљају самостално на скупу својих заступника који се бирају сваке године. Ферман је такав 1835 у једном ексемплару послан турскоме управнику Архипелага, а други је ексемплар, знања и тврђе ради, предан острвљанима, што је записано и у ферману самом. Из бележака Турнфора од 1701 видимо донекле у чем су била унутрашња права која је султан 1835 потврђивао као старе повластице. У поменуто време за острвљане у Икарији Турнфор говори да су сиромаси који се баве горосечом у својој шуми. Међу њима онда нити је било кадије, ни Турчина, а пословима су управљала два њихова управника који су бирани сваке године. Године 1700 они су плаћали 525 талира харача и 130 талира приреза царини у Хију, за коју су цену имали слободу да своја дрва могу слободно носити на продају куда хоће.[1]

Исто је то Турнфор нашао и на Патму. Сваке године су се бирали само један или два управника. Њихова је дужност била да покупе харач, 800 талира, приреза 200 талира и поклоне капетан-паши и чиновницима који долазе да данак приме. Иначе ни на Патму од Турака онда није нико живео.[2]

[1] Tournefort, Relation d'un voyage, II, стр. 99.

[2] Tournefort, Relation d'un voyage, II, стр. 144.

Од Кикладских Острва Архипелага Наксо се такође у почетку XVI века (1537) погодио с Турцима да продужи свој дотадашњи (автономни) начин живљења, а Порти да плаћа сваке године по 5000 дуката данка. Оливје рачуна свеколике дажбине Накса на 40000 франака. У једној старијој географији, штампаној 1813, има белешка о том истом Наксу (Наксији): како је некада био република; како је и под Турцима сачувао слободну управу; како на њему становништво само бира своје управнике; како никакав Турчин не врши никакву власт на острву; како је свак властан од свога имања и како су гоњења на острву веома ретка.[1] Исто то тврди о Наксу и француски академик Оливје, који га је походио с крајем XVIII века. И он је забележио како се Наксиоти управљају по својим законима и обичајима, пошто и управне чиновнике и судије сами слободно бирају. Околности су донеле да се Турци нису ни настањивали на том острву, пошто је удаљено од Азије, а без особите је знатности. Портину врховну власт, надзор полицајни и примање данка врши војвода, постављен од Порте. Поврх тога острво још сноси и ванредне трошкове, када капетан-паша с ратним бродовима дође у пристаниште суседнога острва Паро. Хришћански

[1] Lindner L. Fr. Dr., Gemälde d. europäischen Türkei. Weimar, 1813.

обреди на Патму служе се с највећом слободом, али и с највећом суревњивошћу, пошто је на острву већина православних, а мањина католика. Иначе се Турци нимало не брину о ономе што се збива на острву.[1]

Нио је малено острво међу Кикладима (1794 имало је 3700 душа). Они су за све дажбине (капетан-паши и осталима) плаћали 9000 гроша. Управу острва је водио и данак купио војвода Грк, постављен од Порте. Острвљани су му бирали на општем збору сваке године по шест одборника који су му помагали у управи и у суђењу, кад би му што затребало.[2]

Пошто су Турци Крит од Млечића освојили врло позно и веома крвавим ратом (1669), Крит не само за то, него и као веће острво уведе се у ред правих турских освојења и остане без икаквих автономних повластица, којима су се користила сва остала острва Архипелага. Али је на Криту остао један планински део, горе око виса Иде, који никада није хтео покорити се Турцима. То су планинци из Сфакије, горскога краја јужно од Ретимна и Канеје. Ти се планинци разликују од осталих Грка високим стасом, лепим обликом, слободољубљем, храброшћу,

---

[1] G. A. Olivier, Voyage dans l'Empire Othoman. Paris. 1801, I, стр. 309—310.

[2] Olivier, Voyage, I, 319.

окретношћу и несавладљивом мржњом на Турке. Њих је штитио неприступан положај њихових висова. И под Римљанима, и под Сарацинима, и под Млечићима, па и под Турцима они су сачували своје домаће законе и своје обичаје. Општим збором народним они сваке године бирају своје судије и своје управнике. Кад је турска влада настала, они су се с њом погодили да са горских висова (где леда има у свако доба године) лети доносе лед у Канеју и у Ретимно. Зато су ослобођени од свију дацијa. Немају ага; Турчин никакав не улази у њихов крај, и они су свагда живели како су сами хтели, као горска република. То је тако трајало све до руско-турскога рата 1769—70. Тада пак Сфакиоти устану, као и остали Грци, против Турског Царства. Али кад онда руска војска напусти Мореју, Турци ударе на њих са свом силом. Ма да их покорити нису могли, успели су да их глађу и опсадом нагнају на плаћање данка, као што га плаћају и остали становници Архипелага, и под том погодбом да продуже свој дотадашњи начин живота и управе.[1] Њихов је положај са свим налик на положај арматола око Олимпа и на положај Арбанаса у горама с јужне и са северне стране Дрима.

---

[1] G. A. Olivier, Voyage dans l'Empire Othoman. Paris, 1805. I. 390—405 стр.

10.

На послетку да прегледамо и повластице Влашке и Молдавије (данашње Румуније) које су, нарочито још од 1791, привлачиле на се погледе и жеље српских кнезова из Београдског Пашалука, по томе што се налазило да би се сличним повластицама могле задовољити и српске жеље.

Чудновати положај Влашке и Молдавије такође је не мало допринео да постану и да се одрже оне засебне повластице које су за турске владавине тим земљама у део пале. Од Турске одвојене широким Дунавом, те су две земље, обе православне, високим горама одвојене од западних земаља. А као што се Влашка у политичким борбама затицала међу Аустро-Угарском и међу Турском, тако се и Молдавија налазила међу Аустро-Угарском и уз њу још Пољском (позније Русијом) и међу Турском. Као што је и у Србији угарска и аустријска заштита у пређашња времена носила са собом католичку пропаганду, тако се исто то јављало и у ове две румунске земље. У почетку XV века извршено је с почетком владе Мехмеда I (1414) добровољно признање турске врховне власти од стране војводе Мирче и султана Мехмеда,[1] које се по том чешће и потврђивало и газило, али се,

[1] Hurmuzaki, Fragmente zur Geschichte der Rumänen. Bucuresci, 1878, I, 249. — Xénopol, Histoire des Roumains.

при свем том, једнако држало с обе стране као основ реда и везе међу Турском и Влашком.

Ма да се основни тај уговор и није сачувао, види се из разних других аката да је погодба на горе показани начин заиста била и држала се. Као један од аката који то са стране показују може се узети и писмо Ђурђа Бранковића од 1449, које је Ђурађ писао у Смедереву као повереник за мир. То је оно исто писмо о коме Чед. Мијатовић по Шимеку говори у своме Ђурђу Бранковићу (II, 159 и д.). Из тог се писма[1] види да су и Србија и Влашка и Босна биле Турској платежне автономне земље, с тим да је Србија давала и војнике, а Влашка и Босна то још нису. У истом акту се за Влашку помиње сличан уговор под краљем Жигмундом, што се могло тицати времена око 1431 године. К овоме се може додати мир међу султаном Бајазитом и краљем угарским Владиславом II од 20 августа 1503, где се за Влашку и Молдавију уговара да и у напредак плаћају, дају и врше што је по дотадашњим погодбама било утврђено, само да им се ништа друго не намеће ни повишава, нити да се каквим глобама подвргавати могу. Исто је то поновљено и у уговору међу краљем Лудовиком и султаном Селимом од године 1519[2].

[1] Потпун текст наштампан је у Documente privitire la istoria Romanilor, Bucuresci, 1890, I, 2, стр. 760.

[2] Hurmuzaki, Documente, vol. II, 1. Bucuresci, 1891, стр. 20—29.

Најпосле су 1774 миром Кучук-Кајнарџијским права Влашке и Молдавије ушла у међународну заштиту.

Практика је за познија времена била једини извор за ова права, пошто се ни у каквом тексту нису сачувала. По практици она се исцрпљују овим тачкама:

1. Султан прима за се и за своје наследнике дужност да Влашку брани од сваког непријатеља, задовољавајући се само врховном господарском (сувереном) влашћу над том земљом, а војводе, управници Влашке, дужни су Порти у Цариграду плаћати десет хиљада гроша.

2. У унутрашњу управу Влашке Порта се никако мешати неће, нити ће се допуштати Турцима да у Влашку долазе без оправдане потребе.

3. Сваке године ће чиновник Портин доћи у Влашку да прими данак, а кад пође натраг, пратиће га до Ђурђева на Дунаву чиновник војводин. Ту ће се данак пребројати на ново, и о томе ће се издати друга признаница. С тим престаје одговорност Влашке за тај данак, и Влашка не одговара за оно што се с њим може догодити на даљем путу кроз Турску.

4. Митрополит, владике и бојари бирају војводу, старешину земље. Избор тај потврђује Порта.

5. Влашки ће се народ управљати по својим законима. Војводе ће над својим поданицима имати право смрти и живота. Они ће имати право да објављују војну или закључују мир, и ни за какав свој поступак неће имати да одговарају Порти у Цариграду.

6. Ако би се догодило да се хришћанин, који би се потурчио, у Влашкој настани и врати у веру хришћанску, никаква га турска власт не може потраживати.

7. Влашки поданици који би се настанили у Турском Царству не могу се подвргавати плаћању ни харача, ни главнице, које су дужни плаћати хришћани турски поданици.

8. Ако какав Турчин има спор с којим влашким подаником, његов ће спор расправљати Диван (Савет) Влашке, по влашким законима.

9. Који трговац турски пође у Влашку својим трговачким послом, дужан је објавити влашким властима колико ће се бавити у Влашкој, и кад томе рок прође, дужан је уклонити се.

10. Никакав Турчин не сме из Влашке изводити ни слугу̂, ни слушкиња̂, урођеника влашких, нити ће се где на земљи влашкој моћи подићи џамија турска.

11. Висока Порта прима обавезу да никоме из Влашке никакве фермане не издаје по унутрашњим пословима у Влашкој и да никада ни у Цариград нити у које друго

место Турскога Царства не позива влашкога поданика ни под каквим изговором.

Некадашњи консул енглески у Букурешту Вилкинсон, из којега књиге[1] и вадимо ове тачке, бележи како се тај уговор и тада (1814) у главноме држао као основица везе међу Влашком и међу Турском, само су прве три тачке (о врховном двоpанству, о унутрашњој управи и о долажењу Турака у Влашку, и о данку) и завршетак тачке 5 (о одговорности влашких војвода Порти) биле често од стране Турске на штету Влашке прекорачаване.

У турским уредбама о војсци и у европској литератури о истој помиње се помоћна војска из Влашке у 10.000 и из Молдавије у 10.000 коњаника. Види се да је и то улазило некада у обавезе, ма да се у горе поменутим тачкама не помиње. Ова дужност је, у осталом, припадала старијем времену, када се Турска више служила хришћанима у својој војсци. Као што је познато, тај обичај је у позније доба са свим престао.

Румунски историци тврде такође да се уговор с Турском вршио како кад и како у којим тачкама. Они само додају да су пре-

---

[1] Wilkinson W., Tableau historique, géographique et politique de la Moldavie et de la Walachie. Paris, 1821, 18—21. Вилкинсон је постављен за консула у Букурешту 1814 године. Исто то у делу R. Walsh, Voyage en Turquie. Paris, 1828, стр. 208, — како ми се чини, узето из В. Вилкинсона.

корачења и турско мешање у њихове унутрашње послове изазивани понајвише суревњивошћу самих њихових претендената или партија. Исто се то помиње и за вршење автономије на Архипелашким Острвима. Та рђава практика нарочито се често почела понављати од почетка XVII века, од када су фанариотски Грци интригама у Цариграду почели наваљивати да себи присвоје кнежевске столице у Влашкој и у Молдавији. Они су се обично постављали само на три године, докле утицај Русије није успео да се постављање кнеза продужи на седам година, да би се трзавице умериле. Од тога времена како су се иностранци умешали у послове, румунске странке су се нарочито мало затезале да, без обзира на права своје отаџбине, апелују у своју корист на помоћ Турске и тиме јој саме дају прилику за крњење автономних права. Том слабошћу својих автономних установа Турци су се, у осталом, свагда служили. С њом су они, шта више, и унапред рачунали, кад су где били у прилици да нове автономне повластице одобравају. Истим начином су и права турска на дажбине стално умножавана. Самовољна сила и поткупљивост у Турској су јачи од свих осталих права. Тога ради су и трговац и чиновник у Цариграду, и без рода и без заслугâ, могли рачунати да новцем добаве кнежевске престоле у Букурешту и у Јашу. Неред је опет чинио

да су се порези и дажбине наплаћивали по неколико пута у години. У том је у опште био живот тих автономних уредаба у Турској, лепши на хартији и у причи него у практици.

Молдавија се, такође по погодби, покорила Турској читавих сто година позније од Влашке. Прва погодба међу Молдавијом и Турском мећe се у почстак владе султана Селима I (1512). По хроници Урекијиној било је то још раније, године 1505. Војвода Стефан Добри саветовао је пред своју смрт (1504) свештенству и главним људима да свој опстанак обезбеде погодбом с Турцима, пошто су Турци најсилнији суседи Молдавије. Стефанов син, војвода Богдан, одмах је, у почетку своје владе (1504—1505) послао Турцима свога великог логотета Таута султану са великом свитом и богатим поклонима. Ти су изасланици носили данак. Турци приме изасланике веома усрдно, и од тада се почиње васални положај Молдавије према Турској.[1] Ни молдавску погодбу не знамо по аутентичном акту. Има традиција како је оригинални акат поцепао краљ пољски Јан Собјески, кад је 1686 био са својом војском заузео Јаш. Молдавска погодба у главноме је једнака с оном влашком, о којој смо говорили мало час. Султан је признавао Молда-

[1] Picot E., Chronique de Moldavie par Grégoire Urechi. Paris, 1879, стр. 223—225.

вији потпуно автономну унутрашњу управу и право да слободно себи бира господара. Турци су, са своје стране, примили обавезу да бране целину кнежевине, да се у кнежевини не настањују и да у њој не подижу џамија. Молдавија је, у име признања врховне суверенске власти, примила обавезу да Порти сваке године плаћа 4000 турских дуката или 11000 гроша; да шаље 40 соколова и 40 коња и да даје Турској војну помоћ, када би јој иста затребала.[1]

То су права Влашке и Молдавије, која су, по политичким приликама XVIII века, и услед ратовања међу Русијом и Турском, нашла потврду у руско-турском Кучук-Кајнарџијском Уговору (1774) и у другим познијим међународним актима. Пре тога времена то је била автономија у показаним границама, у извесним тачкама одлучнија и јаснија од свих других автономних повластица у Турској, али исто онако нестална, трошна и изложена случајностима као и све друге автономне повластице у Турској. Може се узети у обзир као олакшица што су изузећа и одступања обично била пролазна и што су се наследна или стална права каткада онако лако враћала као што су се и газила. Од тога правила, општега у Турској за свеколике установе, нису биле изузете ни авто-

[1] Xénopol, Histoire des Roumains, I, стр. 298.

номне повластице. Из тога је и истицала потреба некаквога иностраног јемства и заштите, која се Кучук-Кајнарџијским Миром од 1774 најпре применила на Влашку и на Молдавију.

*
* *

На самом свршетку XVIII века путем руско-турског међународног уговора дате су автономне повластице градовима арбанаскога приморја: Превези, Парги, Воници и Бутринту. Градови се ти находе на арбанаско-епирском приморју наспрам Јонских Острва, и чинили су с њима целину, док су та острва била под млетачком влашћу. Они су, заједно са својом градском облашћу, уживали градско уређење, познато под млетачком владавином. Заједно с Јонским Острвима ови су градови, после уништења Млетачке Републике, аустријско-француским уговором од године 1797 у Кампформију припали Француској. Тим је начином Француска још тада ушла на саму суху земљу Балканског Полуострва. Одмах 1798 поменуте је градове напао и неке од њих поотимао од Француза Али-паша Јањински, чим се међу Француском и Турском, због Бонапартине експедиције у Египат, рат отворио. Кад су по том Русија и Турска заједничком акцијом флоте избиле Француску из Јонских Острва и онде у тај мах основале познату Републику Седам Острва руско-турским уговором од 21 марта 1800,

тим истим се уговором одреди и да се градови Превеза, Парга, Воница и Бутринто, који су дотле били под Млетачком Републиком, уступе Турској, пошто се налазе на самом земљишту Турскога Царства. То се уступање поменутим уговором чинило с извесним погодбама. „Али пошто су становници ових „градова — вели се у 8-ом члану уговора — „сви без разлике хришћани, они ће потпунце „уживати повластице што се тиче вере, у„праве и правосуђа које су дате становни„цима кнежевина̂ Влашке и Молдавије, где „су становници такође хришћани. По томе „ће, разуме се, домаћи обичаји (поменутих „градова), што се тиче грађанскога и кри„вичнога поступка, непокретног имања и на„следства, остати и даље у снази. И у напре„дак ће мусломанима остати забрањено да у „тим градовима купују имања и да се на„стањују, као што се то чини у горепоме„нутим кнежевинама, Влашкој и Молдавији. „Али како ти градови стално припадају Цар„ству Турском, допушта се да у њима Тур„ска може поставити чиновника команданта „који апсолутно мора бити вере мусломанске. „А како многи грађани Републике Седам „Острва имају својих имања у области горе „поменутих градова, Висока Порта узима на „се да одмах још сад одреди чин тога ко„манданта, делокруг му и права и место ста-

„новања, све по договору с Републиком Седам „Острва[1].“

Из овог се чланка чисто виде оне основне црте турскога аутономног облика које ми у овој глави истражујемо. Њим се, у исти мах, набрајају и тврде и стара права Влашке и Молдавије, о којима смо мало час говорили. Међу тим не зна се да ли су горе поменути градови епирскога приморја икада уживали повластице, уступљене им горе поменутим уговором од 1800 године. Узрок је томе био не толико у злој вољи Портиној колико у самовољној непослушности Али-паше Јањинскога, који је на ономе крају Балканскога Полуострва био своје врсте Пасван-оглу.

Из једне записке Прокеш-Остена о историји Парге види се да је своју самоуправу Парга уживала и за византијске и хришћанске владавине до XV века. У почетку XV века Паргиоти се предаду Млецима, еда би спасли своју општинску самоуправу. Али колико су се год пута Млеци заратили с Турском, толико је пута и Парга трпела ратне невоље. Млечићи су позивали Паргиоте да се населе на острву Антипару, али се они нису могли склонити да се растану са својим старим стаништем. У XVI веку Млечићи су утврдили Паргу. После 1814 Али-паша је покушао да заузме Паргу, али се Парга одбранила од Али-паше замоливши за заштиту Енглезе који су зау-

[1] Odobescu, Documente, Suppl. I, vol. II, 211.

зели били Јонска Острва (после 1814). Тек је године 1819 Парга од Енглеза уступљена била Турској[1].

11.

По свему се види да су автономне установе појединих места и племена на Балканском Полуострву нарочито биле развијене на југозападној му страни, од Далмације па до Мореје и од Црне Горе и арбанаских племена па до Свете Горе и јужне Македоније. Да су путници и писци на ове ствари више пажње обраћали, знали бисмо о томе и више, али је, на жалост, мало ко од путника обраћао на овај предмет ону пажњу коју он заслужује.

У околини горе поменутих епирских автономних градова и Пуквиљ помиње неки останак старинских автономних установа у селу Лелову, на север од Превезе, на путу к Јањини. Автономна управа села обележавала се грчком речју *кефалохорион*, што значи *самостално село*. У томе селу или варошици Лелову, по белешци Пуквиља, становници су били сами хришћани; Турци се међу њих насељавали нису. На црквама су се слободно подизали крстови; слободно је било звонити

[1] Prokesch von Osten, Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient, I. Stuttgart, 1836, стр. 36. Горе поменуто се објашњава и чланом 124. Душанова Законика, из којега се види да су градови и пре Турака уживали извесне повластице.

у звона и уживане су и извесне изузетне повластице. Земља је припадала сељацима, и село се управљало само. У време Пуквиљеве походе управник им је био њихов протопоп. И њима се, по општем турском правилу, ипак постављао субаша или мусломански изасланик као неки надзорник.[1]

Читаоци су могли опазити још при нашем говору о повластицама острва Хија, како су на том острву нарочитим повластицама била награђена села острва која су се бавила израдом мастике. Основица награђивања нарочитога труда или нарочитих услуга види се, у осталом, и при установи војника или коморџија, којима су даване нарочите грађанске повластице, и при установи арматола, мартолоса или дербенџија, који су за нарочите грађанске повластице дуговали царству нарочиту војничку службу. Многе повластице Архипелашких Острва везане су за такву полазну тачку — по потреби флотске службе или осталих флотских потреба. На тој истој основици био је обичај да се подижу, ради извесне опште-корисне радиности, повластице појединих градова или читавих предела.

Божур је у својим белешкама о трговини Грчке истакао варош Амбелакију[2] у Тесалији

[1] Pouqueville, Voyage de la Grèce, 2-me édition. Paris, 1826, II, 254.

[2] Амбелакија на десној обали Пенеја, међу Ларисом и морем.

као варош са самоуправним повластицама, даним јој ради прераде памука. „Амбелакија „— бележи Божур — више личи на неку хо„ландску паланку но на село у Турској. Сво„јом радиношћу та варош просипа покрет и „живот над целим околним крајем и иза„зива трговачки обрт међу Грчком и Немач„ком који се рачуна на хиљаде. Насељење „се кроз петнаест година утростручило и ра„чунало се 1798 на четири хиљаде душа. Као „пчеле у кошницама живео је тај свет у сво„јим радионицама. Као год у прастара јелин„ска времена управу у њих врше *протогери* „(старешине), а суде им њихове изабране су„дије. Мусломани из Ларисе два пута су по„кушавали да њихове зидине преотму, али „су их они два пута одбили, заменивши ткачки „чунак пушком[1]."

Исто то је опажено на предгорју којим се залив Воло с источне стране опасује. На томе су предгорју у старије време насељена била 24 грчка села. Ту су се израђивале свилене и вунене капе и огртачи. Старији путници хвале ред и благостање којим су се одликовала та места. Узрок је што су и она,

---

[1] Beaujour, Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797. Paris, 1800, стр. 272 и д. Божур не може да се нахвали задружне основице у фабричној радиности Амбелакије. Зарада је допирала до 60, 80, па и 100 на сто по деоници. Унутрашња неслога, завист и грабљивост разориле су ово угледно место још пре почетка XIX века.

захваљујући повластицама поклоњеним њихову занату, била изузета од обичнога турског нереда. Села та нису убројана ни у царске ни у џамијске земље (ни у хасове ни у вакуфе). Првобитно одобрене им повластице нашле су заштиту у Управе Царских Џамија у Цариграду, и они су били изузети од турских обласних власти. Управу су им вршили њихови општински часници, а врховни надзор је био у једног турског дворског човека који се слао из Цариграда. У местима у којима су боравили ови турски изасланици или представници тражили су општински чиновници да се наслоном на њих опросте оне просте одговорности којој су се вољно подвргавали остали њихови другови, те је отуда излазило по гдегде трвење међу народом и међу општинским чиновницима. Али је опет зато и благостање и задовољство међу тим народом било ванредно. У тим селима је било и Турака, и Урkварт је опазио да у том крају и по том начину управе, с основом потпуне једнакости, мусломани и хришћани живе мирно и сложно. Предео је на страни од путова; редак је странац који би се у њ сврatio, и пошто се плаћа само порез на имање, нема никаква повода ни трвењу, ни свађама.[1]

Исто то, али мало другојачије, налази се на Халкидики, предњем полуострву северно

[1] Urquhart, Turkey and its resources. London, 1833, 59.

од Свете Горе, Лонга и Касандре. На томе су се простору од старих времена обрађивале руде. Ту је с рударима у старије време уговорен и зајемчен њихов начин живота у интересу што бољега дохотка за државу. Поједина рударска средишта или паланке везана су са селима у којима су становали њихови работници. Цео рударски округ доставља царству, т.ј. ковници у Цариграду, уговорену меру сребра — у последње време око 550 литара — а двадесет рударских паланака имале су право да од својих властитих људи образују управу и да у исто време саме управљају са 360 села која су њима била подчињена. У осталом у Халкидики су биле две оваке федерације: једна се звала грчки *хасија* (т.ј. хасови или царске земље), а друга *мадено-хорија*, т.ј. рударска села.

Уредба по којој су рударска села била уређена веома је карактеристична. Руде су имале своје рударске управнике — мадем-емине. По уговору с Портом рударска су села била дужна њима се покоравати. Они су у исти мах били једини Турци који су могли становати у округу. Турска администрација и полиција није се нимало могла мешати у послове становника рударског округа. Што се тиче дажбина, рудари су дужни били давати уговорену количину сребра, а од свега осталог, од војне дажбине спахијама, од харача и осталих данака рудари су били са

свим слободни. Паша и суд из Солуна нису, такође, имали никакве власти у рударским селима.

Унутрашњу своју управу вршила су рударска села по општинском домаћем начину који нам је познат. Општа окружна управа рударских села удешена је била са свим по обрасцу управе светогорских манастира. Дванаест паланака које су држале рударска села под својом руком бирале су за врховну окружну управу свака по једнога посланика. Сваки предмет најпре се расправљао у појединим срезовима, па ако њихову одлуку не би примио тај окружни збор, чланови би се опет враћали сваки у свој срез и онде би се предмет на ново претресао, докле се год не би дотерало до једнодушне одлуке. Да би се обезбедило вршење овога прописа, установило се да никаква одлука не вреди без печата окружног одбора, а печат се састављао из дванаест саставних делова које су држали поједини чланови одбора. Они би те састојке печата давали само кад би се постигао потпун споразум. С тога је печат и био увек спољни знак тога постигнутог споразума.[1]

Кузинери, некадашњи француски консул у Солуну, у својим белешкама о Македонији помиње неке автономне повластице у Њаусти (за-

[1] Urquhart D., Turkey and its resources. London, 1833, стр. 63 и д.

падно од Солуна, по словенски Његушу). Место се то одликује винарством, а покрај истога Кузинери бележи и кујунџијске израде. И у Њаусти је управа била у рукама мештанâ под врховном влашћу солунскога паше. Јурисдикцију је вршио кадија. Управу је вршило осам или десет одборника (архоната). Често је бивало да један старешина приграби сву власт у своје руке. Такав је случај био и кад је Кузинери (пре 1830) долазио у то место. Један је Грк, веома богат, приграбио био у своје руке сву власт у Њаусти. Људи су говорили да тај начин владавине није био неповољан, осим у случајима када би се што морало кȳпити за пашу. У такој прилици новац би скупљао хришћанин старешина, и по обичајима земаљским остајало би много у његовим рукама. Власт архоната у Њаусти није била наследна. Који пут се злоупотреба и грабеж власти свршавала погубљењем или бегством властољупца. Али-паши Јањинскоме, који је хтео Њаусту да заузме, грађани су се противили. Старешина им Василије с грађанима показао је приликом тромесечне опсаде велику храброст. Пошто му из Солуна не хтеше послати помоћи, бојећи се освете Али-пашине, Василије и његови храбри другови изиђу једне мрачне ноћи из Њаусте, и протуку се кроз Али-пашину војску. Василијеву жену, сина и кћер војска зароби и одведе у Јањину. Пошто их Василије никако није могао избавити

ни откупом ни помоћу других људи, отиде, у један светогорски манастир, покалуђери се, и тамо је и полудео.[1]

За Солун за крај XVIII века забележио је, на прилику, Божур да је он тада имао три општине једну уз другу, по верама. Турском Солунском Општином управљало је, на прилику, веће шесторице ајана (старешина) који су се бирали између најмоћнијих бегова. Кад се што знатније расправља, позивани су на збор и по један или два старца од сваке орте јањичара (а Турци су скоро сви у то време били у јањичарима). Бег који господари овим већем господарио је и Солуном, и паша је пред њим био гола сенка. Грчком Солунском Општином управљали су, као и свуда по Турској, *проести* или прваци грчки, а у Јеврејској Солунској Општини управљао је савет равина, над којима се као глава налазио какам-баша с влашћу ванредно великом. Какам-баша се готово увек находио под неком страном заштитом. Над Јеврејима је он био као краљ. А путем изборнога суда својих свештеника, о ком ћемо даље на свом месту говорити, и Грци и Јевреји су се скоро са свим извлачили испод суђења турских власти. Недостатак извршне силе и грчке су и јеврејске свештеничке судије накнађале анатемом и клетвом, која је тада, на крају

---

[1] Cousinéry, Voyage dans la Macédoine. Paris, 1831, I, 73.

XVIII века, још ванредно силно деловала.[1] Кузинери бележи како је у Серезу митрополит председавао састанцима општине који су се држали у митрополијској нарочитој дворани.[2] А и ми знамо да су се у Призрену састанци Српске Православне Општине Призренске држали, и држе се ваљда и данас, у митрополији. Вера се, дакле, на Балканском Полуострву свуда испреплетала с јавним и општинским пословима својих верних.

——

С овим примерима неће бити ни из далека исцрпени спомени о разним останцима старијих автономних установа у Турском Царству. Ми их као такве увршћујемо овде на углед, место многих који су пропали не оставивши иза себе никаквога трага. Преображавање Турске XIX века у европском духу уништило је коначно много и многе муниципалне останке средњих векова који су на Балканском Полуострву с пуном силом ушли били и у XIX век.

12.

Међу свима автономним установима Турскога Царства највећа је и најзначајнија ав-

[1] Beaujour F., Tableau du commerce de la Grèce, I. Paris, 1800, стр. 48—51.

[2] Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, I. Paris, 1831, стр. 161.

тономија Православне Цркве. Својом дубљином и својим на далеко разгранатим жилицама та се автономија начинила права држава у држави. Успех постигнут у Турској том автономијом, кроз сав неред и кроз сву самовољу турску, може се објаснити једино ванредном вештином и гипкошћу грчкога племена.

Кад је 1453 с падом Цариграда Византијско Царство свршило свој мучни живот, султан Махмуд II увидео је да њему после уништења тога царства не остаје ништа друго, него да се измири с грчким народом и да према Православној Грчкој Цркви заузме положај дотадашњега византијског цара. Пошто је падом царства срушено византијско државно уређење, грчки и православни народ у томе царству није се могао нити уништити, нити силом потурчити или помусломанити. Изгледало је још уз то да су у то време православни, и Грци и остали, више били везани за своју цркву него ли за своје дотадашње царство. Јаким својим политичким умом султан је Махмуд с места видео политичко значење измирења с Православном Црквом за цело Балканско Полуострво. С тога се с места одлучи да султан према Православној Цркви просто заузме дотадашњи положај византијских царева и тиме да смири и за се придобије православни народ по свему полуострву. Султан Махмуд је водио бригу о својој потреби, а није ни слутио да је том

истом одлуком огромних последица, одлуком у тадашњим приликама неопходном, учинио све што треба и за одржање грчке народности. Током средњих векова и нарочито по сили религиозног оновременог мишљења и оданости к цркви, а вештином многих првосвештеника, црква се православна у Византијском Царству већ налазила у извесном, веома автономном и независном стању. Што се за хришћанске владе тражило и добијало као јемство за слободу и независност црквених власти наспрам државних, то се сад, за мусломанске владе, претварало у јемство како вере тако и народности наспрам иноплемене и иноверне власти. У независности и у уређењу цркве Грци су нашли приличну накнаду за губитак самосталности државне. Тако је православним турским поданицима, нарочито Грцима, црквено главарство са његовим автономним повластицама ступило на место дотадашње једноверне власти; вера се са свим идентификовала с народношћу и црквена је автономија, тога ради, често долазила у положај државе у држави. Да би се томе поставила потребна у интересу царства мера, султан Махмуд је наредио да се ни патријарх, ни митрополит, ни архиепископ, ни епископ не може рукоположити без султанске потврде и без берата, у ком би се свагда побрајале повластице којима је дотични црквени достојанственик обдарен. За берат се плаћала

знатна такса. Тиме, као и другим средствима, којих је турска самовољна власт имала у изобиљу, избор се црквених главара у ствари држао у рукама султановим и у рукама његових паша и везира, ма да се звало да их бира православно свештенство с народом. Из берата изданог 1789 патријарху Неофиту, који ћемо ниже исцрпсти, види се да се на Порти налазило нарочито црквено одељење *(Пископос-Калеми)* у коме се водио рачун о свему што се могло тицати правâ и дужностӣ црквених старешина, носилаца и представникâ православне црквене автономије.

Не зна се да ли је та права султан Махмуд подарио каквом нарочитом повељом или ферманом. Облик у коме су се она до нас сачувала јесу берати које је Порта за потврду и за увођење у дужност и у одређена права издавала свима патријарсима, митрополитима и епископима којима се та потврда давала. Сваки патријарх, митрополит, архиепископ или епископ морао је добити такав берат на своју личност, и у томе су берату исписана права и повластице које му је Турско Царство давало као врховном старешини Православне Цркве. Тога ради таких берата издано је не мало, и пошто су и мењани, од њих можемо имати по две или више версија. Берат патријарха можемо, на прилику, посматрати у тексту берата изданог 1789 новоизабраном патријарху Неофиту, који је дошао на место збаченог па-

тријарха Прокопија. Превео га је на француски и наштампао Мураџа д'Охсон.[1]

У томе берату Неофитовом у приступу се помиње како се избор патријарха има извршити с непристрасношћу, *по правилима која прописују избор грчкога патријарха*, и да ваља да падне на човека мудра, разумна, ревносна, достојна и поверења Високе Порте и његова чина, *подобна да управља, руководи, чува своје верне* у целоме пространству царства, и како је избор Синода пао на Неофита, митрополита из Ђумулџине, исти се повељом султанском и потврђује. За тим берат избраја шта је Патријаршија Порти дужна била плаћати и за коју потребу за велику цркву цариградску и за тим за Патријаршију Пећску и Охридску, које су обадве нарочитим хатишерифима биле предате на управу Цркви Цариградској. Побројавши све то, берат на основу захтева Светог Синода утврђује Неофита на месту Патријарха Цариградског на местима која од Цариграда зависе (мисли се на Пећску и Охридску Патријаршију) под погодбама под којима је то чињено и с претходницима његовим. На основу тога се заповеда свима вернима Грчке Цркве, од највећег старешине до најмањега, *да се обраћају њему у свему што се тиче ње-*

---

[1] Tableau général de l'Empire Othoman, V. Paris 1824 стр. 120—139.

гове власти (јурисдикције), да пастирскоме достојању његову одају пошту, да га слушају, да му се покоравају. Патријарху берат даје власт на цео живот његов; да се на његово место други не може поставити ни за понуду већег годишњег плаћања; да се може збацити само у случају злоупотребе или невере, с тим да се никада патријарх не може поставити другојачије но по избору Синода и на основу његовог писаног службеног извештаја о томе избору. Исто тако берат наређује да се Порта не може бавити тужбама или жалбама против патријарха другојачије, но на основу једногласне представке Синода, а ко би што имао против патријарха да је упућен да жалбу своју подноси Синоду.

Што се тиче службеног рада патријархова, берат наређује да он врши права везана за место његово, онако као што су му и претходници до сада чинили; да то чини у договору с митрополитима синодским; *да у вршењу своје власти патријарх ужива потпуну слободу и да се нико не може мешати у оно што власти патријарховој припада, осим чланова Синода. Патријарх и Синод* — вели берат — *управљају народом грчким у целом Турском Царству; под њима је управа цркава и манастира, њихово имање, њихови доходци, као што је то и до сада било.* Тога ради, да се манастири не би штетили, и да се не би радило на уштрб интереса пода-

ничких, никакав се зајам манастирски нигде у Царству не може учинити без одобрења и потврде Синода. Потврда ће се та чинити печатом, који ће се чувати у стану Синода.

Берат утврђује право да постављање митрополита, епископа и архиепископâ на упражњена места једино припада патријарху и Синоду, да се избор тих лица има вршити са свим слободно по достојању и подобности; да ће се повеље за та места издавати по уплати прописане таксе само на службен захтев патријарха утврђен синодским печатом.

Берат утврђује патријарху и Синоду пуну власт у свему што се тиче попова, калуђера и калуђерица, да их могу постављати и збацивати како за добро нађу, а нико да нема права да се у то меша каквим било начином. По томе берат наређује да никакве вредности немају тужбе турских обласних старешина против свештенства, нити да је ко други осим патријарха и Синода властан свештеника прогнати или збацити. Ово је право дотле тврдо, да наредбе обласних старешина, без одлуке патријарха или Синода остају без вредности, макар обласне старешине имале у том смислу и ферман Портин, који се, у таком случају, увек мора сматрати као погрешан.

Берат утврђује да митрополити, архиепископи и епископи, па ни остали грчки патријарси (антиохијски, јерусалимски, александријски) не могу остављати свога места, ни ићи

у Цариград без одобрења и допуштења патријарха и Синода; да патријарх и Синод имају пуну дисциплинску власт суђења и кажњења за цело свештенство, од митрополита до ђакона, за злоупотребе или неуредан живот, и да нико нема права чим било спречавати вршење ове власти.

Берат оставља патријарху и онима које он овласти искључиво право у свима пословима који су тичу брака у грчких поданика. Њима се оставља да у тим пословима издају одлуке, и изричу казне по њиховој вери, тицало се то брачних парова или свештеника који би их венчавали. Они имају право да поједине верне своје вере за то, као и за друге погрешке против њихове вере, подвргавају проклетству, одлучењу, а нико од државних достојанственика или службеника нема права да се у те послове меша ни под каквим изговором. Берат потврђује патријарховој власти право да може спречавати самовољно напуштање или терање венчаних жена, двоженство, женидбу или удадбу четврти пут, пошто је то њиховој вери противно. Патријарх има право да у име казне за ове ствари забрани улазак у цркву или сахрану, и никакав се чиновник државни не може у то мешати, нити то спречавати. Исто тако нико нема права да се жени противно правилима своје вере, нити ко сме у томе силом свештеника нагонити да ради неправилно, нити какав

моћан човек сме у те послове мешати се, нити од патријарха или митрополита тражити да свештеника збаци и другим замени.

Берат утврђује право цркава, њихово оправљање у старим размерима и по допуштењу власти, и нико свештенство у томе не може узнемиривати без нарочите царске заповести. Никакав чиновник не сме у тим стварима издавати никакве самовласне наредбе, нити самовласно истраге правити у црквама или у манастирима. Нико не може спречавати патријарха, митрополита или каква било духовника да код куће читају тихим гласом јеванђеље и да употребљавају престо и палицу пастирску и да служе литургију у својим кућама и да наместе кандила и упале свеће, да наместе иконе, пале мирисе и врше што је њиховом вером као служба прописано.

Берат утврђује патријарху пуну имовну власт цркава које припадају патријаршији, с њиховим непокретним имањима, баштама, виноградима, ливадама, млиновима, дућанима итд., панађурима и светим водама и свим што би се цркви давало као завештање или милостиња. За све злоупотребе свештеника у управи имањима патријарх има права да позива на одговор и да казни оне који би били криви.

Берат утврђује патријарху право да може изаслати повseparенике, те купити своје приходе и казнити оне које би у томе нашли криве. Сул-

танске су власти свуда дужне да помогну ове изасланике свима средствима њихове власти. Приходи и плодови с имања патријархових слободни су од сваке дажбине на бродовима, путовима, итд.

Берат утврђује свакоме Грку и Гркињи право да може тестаментом цркви и манастиру оставити до трећине свога имања, своме свештенику или коме хоће, и у таком се спору на суду прима сведочанство Грка.

Берат наређује, да се ни Дивану нити икојем суду турском *не може подносити тужба на патријарха, на митрополита, на архиепископа, епископа и њихове заступнике и људе; да при каквој потреби да се затвори митрополит или какав год свештеник, нико то не сме извршити без наредбе патријархове и да никада нико не сме силом нагонити Грка да ислам прими.*

На послетку берат изриче да осим прописаних дажбина које Патријаршија плаћа султанској каси сваке године, нико не може ништа друго ни под којим изговором од патријарха тражити; да осим тога још петнаесторо из службеног особља патријархова неће плаћати харача ни других такса, *а пошто су исто право имали и патријарси пећски и охридски, онај за седам, а овај други за петнаест особа, и то се право оставља на уживање патријарху, пошто су оне патријаршије с цариградском састављене.* Осим по-

новног утврђивања слободе у вршењу верских дужности и обреда, берат још утврђује право да може држати своје кавазе, и да га ни у томе нико узнемиривати не може.

Пошто у турском језику, продужењем византијске традиције по којој се царство звало *римским*, према постању своме, *рум* (Римљанин) значи и *Грка* и *православног хришћанина*, у горњем изводу сваколика се права тичу свих православних хришћана, без обзира народности.

У опште узимљући, берат се врло умерено служи речима о слободама и о повластицама. У практици, нарочито даље од средишта, и међу незналицама, у областима где су управници самовољно, ослањајући се на песницу, сами и себи и другоме прописивали законе и вршили оно што су хтели, који је случај у Турској био по готово сталан и редован, сва ова права нису ништа вредила. Али у повољнијим приликама, у Цариграду, по острвима и по већим градовима, из тих се права развијало и више него што у њима пише, и терало се до праве автономије судства за већи део грађанских спорова, нешто по овим повластицама, нешто по обичају у Турској да свака вера има и свој суд, нешто пак по правима свуда допуштеног изборног суда. Јер као год што су хришћани остајали у штети, ако се, по незнању, нису умели користити горе наведеним повластицама (слу-

чај веома чест, нарочито у српским земљама), тако су и Турци много пута, по незнању својих вршилаца власти или њиховом поткупљивошћу, допуштали на рачун повластица много више но што је њима у самој ствари уступљено.

Али при свем том што су права овако јасно изложена, из близа нам је познато како је 1757 просто дворском интригом, акцијом самога султана, збачен патријарх Кирило V и како је на његово место постављен патријарх Калиник IV. Кирило V са својим Синодом беше осудио амасијског архиепископа Калиника на прогонство на Синај. Калиник се упне да се одржи помоћу султанке хануме и њених људи, а од Синода и патритријарха се крио по кућама турских пријатеља, где га нико није могао наћи. Дознавши султан за то, а незадовољан понашањем патријарха Кирила, смисли да збаци Кирила, па да на његово место постави тога истог Калиника, који се по турским кућама крио од свога патријарха и од своје црквене власти. Пошто су уговорили цену у новим нарочито кованим дукатима, и пошто је иста положена, путем истог посредника у султанове руке, Кирило буде збачен без знања Порте, под изговором сумње да спрема буну. Калиник се *изабере* на његово место, али је шест месеци касније и он био збачен интригама претходника му Кирила, који је на њ подигао читаву буну. За овакве ствари, у осталом, ко-

лико год одговорности пада на Турке, исто толико су за њих одговорни и хришћани, по дужности да се никакво национално право не сме штетити личнога интереса ради.[1]

Из наведенога се примера види како су се у практици вршила права вери православној тобоже осигурана, ма да овака практика ипак није правило. Осим тога, лукавство се турске административне политике види и у томе што горе наведена права нису Православној Цркви дана ни ферманом ни хатишерифом једанпут за свагда, пошто таквога акта нити ко спомиње, нити га је ко наштампао, него су давана у личноме берату појединих патријараха, митрополита и владика. Пошто се лица често мењају, при свакој је личној промени прилика која се може употребити за смањивање повластицâ. Политичке околности разних времена томе су такође не мало доприносиле. Ми смо горе у опширном изводу навели један патријаршки берат од 1789, истакавши значајније повластице нарочитим словима. У Гласнику IX, стр. 227, пок. Јов. Гавриловић наштампао је, ради простора Пећске Патријаршије, берат од септембра 1855, издан патријарху Кирилу, који је у то време изабран. Кад се спореди тај берат с оним што је горе наведен, јасно се види да се у години 1855

[1] Mémoires du baron Tott sur les Turcs et sur les Tartares. Amsterdamm, 1784, I, 92—101. Тот је и лично био умешан у ту интригу за промену патријарха.

повластице истичу много мање но у берату од 1789. По томе би се до правог текста дошло истом када би се могли покупити и наштампати сви берати издани од 1453 до данас, или барем сви они који су међу собом у чем било различити. Са стране патријаршије се увек пазило на то, и не једанпут је, нарочито у новије време, било спорова поради турске навике да приликом новог издавања берата крње права раније давана.

У Гласнику XI, стр. 181, саопштен је превод хата султана Махмуда, изданог 1731 године патријарху Арсенију, из времена, дакле, доста позног и после прве емиграције пећскога патријарха у Аустрију. Берат је тај у главноме сличан ономе што је 1789 издан патријарху Неофиту, само су му одредбе мање простране и више се тичу самих личних и црквених права. Без сумње је у томе последица онога што је из патријаршије рађено приликом аустријског рата 1690 године. Тога ради би добро било, кад би се могао наћи какав српски патријаршки хат ранији од 1690 године. К овој грађи ваља додати и лепе прилоге које је пок. И. С. Јастребов штампао у својој књизи „Подаци за историју српске цркве. Београд 1879“, стр. 1—27, где се помиње више берата изданих митрополитима и епископима по српским земљама.

На послетку да се на Порти сматрало да је патријарх поглавар православних хришћана

види се и по томе, што се тражило патријархово посредовање у случају немира по хришћанским православним земљама. Такав је случај био 1804, у самом почетку српског устанка, и по том 1806, приликом мисије ћустендилског митрополита Аксентија.

Као што смо горе напоменули, у практици су, нарочито од стране Грка, многа права раширена и преко праве границе повластицâ.

Из општих одредаба византијског права да се свештенство може узимати у изборни суд у грађанским споровима, Грци су начинили обичај, по коме се готово свеколико суђење о грађанским пословима преносило на владике и на свештенство. Владике су вршиле ово судство или саме или с учешћем народних првака. Судећи изван брачних и наследствених спорова поглавито као изборне судије, владике су увек настојавале да се странке међу собом мире. Каткада се по пресудама ових изборних судова апеловало на патријарха или на Свети Синод у Цариграду; каткада се ишло с апелатом к турском суду; каткада су опет странке остављале суђење пред владиком као да га није ни било и ишле су пред кадију, где се суђење почињало са свим с почетка. Владике су и иначе биле у Грка у великом поштовању, нарочито за турског времена, када су оне представљале и верску и народну власт. Грци су имали обичај да се и у својим са свим приватним

и фамилијарним пословима обраћају владикама и свештеницима за савет. Тим се са свим природно објашњава учешће свештенства и у приватним стварима.[1] У Цариграду се ради величине места и крупнијих интереса суд у Патријаршији развио много значајније, и радио је управо као прави суд. Кузинери помиње (за почетак XIX века) у опису Сереске Митрополије велики салон, одређен за састанке општинских одборника, и бележи како је митрополит на тим састанцима вршио дужност председника општине.[2] Познато нам је да је исти обичај владао и у српској општини у Призрену; где је такође држало се право општинара да своје општинске састанке држе у митрополији, и ако је кућа малена. Докле се пак с тим стварима ишло у Цариграду види се и по томе, што су и еснафске уредбе цариградских грчких еснафа потврђиване у Патријаршији. Пред нама је таква потврда уредбе ћурчијâ из Валиде-хана у Цариграду, коју је 1765 потврдио својим печатом патријарх Самуил, и уредбе абаџијâ из Галате, из исте године.[3]

Суђење грађанских спорова код грчких православних црквених судова, уређених од искони само за верске послове, вршило се у почетку само

[1] G. L. Maurer, Das griechische Volk, I, 94—97.

[2] Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, I. Paris, 1831, стр. 161.

[3] И. И. Соколовъ, Константинопольская церковь въ XIX вѣкѣ. С. Пестербугъ, 1904. I. Приложеніе 1 и 2.

међу православним хришћанима. Суд Патријаршије у Цариграду судио је, паравно, грађанске спорове по грађанским законима Византијског Царства, као што су чинили и сви остали православни судови по Турском Царству. Позније су се ови верски судови изједначили с консулским судовима других држава, а на тај православни суд почели су ићи и Јевреји и Турци који би имали што да се жале на Грке. У практици се, дакле, то почео сматрати као суд за Грке. Има једна записка из 1672 године, по којој се види како се тога времена посланик француски жалио Патријаршији на Атињане што су у трговини оштетили капетана брода Брунета (Brunet). Патријарх је француском посланику Ноантелу 3 августа 1672 послао одлучење од цркве за неколике Грке из Атине, као казну за тај посао.[1]

Патријархов суд у Цариграду за пређашњих времена изрицао је пресуде у име патријархово; у ствари је, међу тим, судио одбор духовникâ и световних људи из Цариграда. Под председништвом патријарха тај одбор је држао састанке сваке среде и петка, и ти су се састанци називали диван. Суду су томе подношене чак и неке кривичне ствари. Као други ступањ вишега суђењ. вредио је

[1] Journal d'Antoine Galland, publié par Charles Schefer. Paris, 1881, I, 181.

Свети Синод у Цариграду. На ово суђење у Патријаршији били су налик, али нису тога значења имали, судови покрај појединих владика изван Цариграда. И ако ови национално-црквени судови нису ни из далека били савршени, ма да су судили највише по писаним законима старога царства, они су свагда стајали више судова турских, у којима су обично главну улогу играли хатар и поткуп.[1] У томе и јесте прави узрок, те се тако чврсто и дуго држала автономија тако скроз супротна самодржавној власти Турскога Царства. Из тога је истицало, те се у грчким круговима непрестано држало да је власт турска само пролазна напаст која једном мора ишчезнути. Снагу пак црквено-националнога суђења слабили су сами Грци, када су из самољубља и грабљивости ишли турскоме кадији. Наравно да су се црквено-националном суђењу противиле и кадије, не зато што им се њиме одузимало суђење, него зато што им се њиме одузимала зарада, на коју су при суђењу право имале. Владике су, у осталом, у свима споровима и кривицама били природни заступници својих једноверника код Турака и власти њихових.[2]

Разуме се да су спорове или кривице

[1] Dr. Gustav Geib, Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkiscken Herrschaft. Heidelberg, 1835, стр. 1—16.

[3] Cousinéry, Voyage dans la Macédoine. Paris, 1831, I, 161—2.

самих духовних лица судили патријарх, владике и духовни судови. У дневнику Антонија Галана има из 1672 белешка како се француском посланику Ноантелу жалио архиепископ из Накса, што му је почео претити патријарх и што је претњу започео већ и вршити, наредивши да се удари 40 батина ђакону, зато што су тобоже признавали католичку веру. Патријарх је то одрицао, али се из тога види до чега се могло терати у црквеноме духовном суђењу и у тој црквеној автономији.[1]

Турци су се каткад будили из свога немара; налазило се људи који су опажали да царству ова автономија мора бити од штете. Разни султани, нарочито пак султан Селим I, чинили су кораке да ова права ограниче и сузе. Али су Грци увек налазили пута и средстава да све опет врате на старо, позивајући се на повластице султана Махмуда I. На послетку је обичај постао јачи од свега. У XIX веку, после Кримског Рата, када се почела тобоже уводити позната равноправност и једнакост верâ у Турском Царству, старинска су права сведена у своје праве границе. Ширење путем изборнога суда на цео круг грађанскога права отпало је, а остало је том приликом на ново султанским актом потврђено.[2]

Најзначајније је што је у ове автономне

[1] Journal d'Antoine Galland, publié par Ch. Schaefer. Paris 1881, стр. 178—180.

[2] Види књигу митрополита Нићифора, Правила и закони Православне Цркве. Цариград, 1900.

повластице улазило и народно образовање. По средњевековним појмовима, и данас меродавним у Турској, народно се образовање сматрало такође као део вере. Да је српски народ био образованији и да је био срећан да сачува своју автономну цркву у Турској, и Срби су се овим могли користити. Цариградска се Црква, ма да је носила име Васељенске, увек старала само о Грцима. Вештином и образованошћу грчких вођа, црквених и грађанских, ова се автономија Православне Цркве начинила моћним оруђем јелинизације, која је почела у току XVIII и XIX века да прети и самоме бићу балканских Словена, Румуна и Арбанаса православне вере. Свакоме се православном народу у Турској, ради ових повластица Цариградској Патријаршији, вера идентификовала с народношћу. Пошто су се пак на врху Православне Цркве находили као управници само Грци, они су православље једначили с јелинством, и онде где су се под крилом православља находиле народности нејелинске. Ослобођење Србије и моћна националистичка струја која се током XIX века раширила по свем Балканском Полуострву зауставили су, на послетку, са свим чудновати овај покрет безобзирнога грчког егоизма.

13.

На послетку да бацимо поглед на најстарији и најбоље очуван тип старе визан-

тијске балканске автономије — на автономију светогорску или автономију царских цркава.

Позната су још из старих српских споменика автономна права великих задужбина и манастира који су се по грчки звали *лавре*. Такви су били у Србији манастири Студеница, Жича, Градац, Бања, Грачаница, Високи Дечани, Арханђелов Манастир крај Призрена и Хиландар у Светој Гори. У управном и економном смислу ти су манастири били са свим автономни, и њима није заповедао ни патријарх ни митрополит. Пошто су старешине њихове по својим селима и насељима вршиле и потпуну судску власт, осим неколико кривичних предмета који су припадали краљевској власти, њихова је автономија била потпуна и са свим слична горе поменутим автономијама по горама Балканског Полуострва и по Архипелашким Острвима. Она им је управо прототип. Чланом 27 Душанова Законика наређивало се да се *цркве царске не подлажу под цркве велике* (т.ј. пећску, охридску, цариградску). То је значило, у ондашњем начину исказивања, потврду поменутих автономних права. Старешине тих автономних манастира имале су у Србији нарочито одређено место на саборима државним. То се све још раније било установило у Византијском Царству, и отуд је преношено у Србију. У Светој Гори, на прилику, било је цело горско полуострво насељено искључиво

таквим автономним манастирима. Под врховном заштитом цариградскога цара цело је полуострво Света Гора — Атон — било организовано у потпуно самоуправну калуђерску републику. У тој црквеној републици Патријаршија је вршила само неку врсту врховне надзорне власти. Када пак 1430 Турци заузеше Солун, светогорска се монашка република (у коју женској глави није приступ допуштен био), онако као и Архипелашка Острва, погоди са султаном. Врховна власт султанова признавала се драговољно, султану се утврђивало уредно плаћање данка, с тим да унутрашња управа остане како је дотле била. Да би се то очевидно посведочило, Света Гора пристане да за чување реда прими одред турских војника и турскога кајмакама (намесника), с тим да и они живе тамо сами, без својих жена, по општим прописима светогорског црквеног устава, и да осим њих, као службеника султанских, никакав други Турчин не сме ступити на земљиште Свете Горе. Око половине XVI века бројало се, по оновременим путницима, у Светој Гори на двадесет манастира, рачунајући с једнога на други на сваки по 200—300 калуђера.[1] Али неред који је позније почео хватати мах у Турској упропастио је манастирска имања на Балканском

[1] Villemain, Essai historique sur l'état des Grecs depuis la conquête jusqu'à nos jours. Paris, 1825, стр. 206.

Полуострву, и манастири су, тога ради, ударили назад. У њима је завладала поквареност, и XVII век се бележи као век општега расула у Светој Гори. Подизање фанариота у Цариграду и у Влашкој и Молдавији учинило је, те су светогорски манастири добили нова сигурнија имања, и старањем Патријаршије и ред се у њима васпоставио.[1]

Данас има на Светој Гори двадесет самосталних манастира, којима као својина припада сва земља Свете Горе. Сви су ти манастири *ставропигијски*, т.ј. они су сви под непосредном и изузетном влашћу Васељенског Патријарха и сви, осим Ставроникиите (који је позније подигнут), носе почасно назвање *царских манастира* или цркава, којим се именом у Душанову Законику називају автономне цркве. Прва је последица те установе, да на Светој Гори не заповеда никакав владика, па ни владика јериски, у којега епархију припада земљиште Свете Горе. Ако у чисто црквеном послу неком светогорском манастиру затреба услуга, коју не може нико други сем епископа извршити, као што су, на прилику, рукоположења, Светогорци се могу послужити или услугом епископа јерискога (најближега), или којега било другога, по својој вољи. Двадесет главних светогорских манастира имају под својом влашћу

[1] H. Gelzer. Vom Heiligen Berge. Leipzig, 1904, стр. 25.

више разних зависних црквених станишта. Тако има под разним манастирима 11 разних скитова, 250 ћелија и 150 пустињичких станова. Ћелија је управо најмање црквено станиште, калуђерска кућа, у којој обично живе по три калуђера, од којих је један старешина. То су као неки сељаци калуђери, који обрађују земљу узету од главног манастира у најам. Али сад има ћелија, као што је ћелија св. Јована Златоуста на хиландарској земљи, које броје десетинама калуђера и које су се развиле као прави манастир. Скит је цело село од таких ћелија или колиба. На челу скита налази се један старешина калуђер као управник. Калуђери који овако живе израђују разне свештене ствари и издржавају се тиме као занатом.

Сви главни манастири управљају се по својим средњевековним типицима самостално и автономно, а цео живот манастирски, као што је познато, уређен је тим типицима до последње ситнице. Управа пак целе ове светогорске калуђерске републике врши се из светогорског управног средишта Карејâ, где је и представник турске власти и где је светогорски трг. Управу врши одбор, у коме сваки светогорски манастир има по једног представника и по једнога заменика. У одбору, по томе, има двадесет чланова, али управу врше само четворица, и та четворица врше је по годину дана, тако да се сва двадесе-

торица изреде кроз пет година. Х. Гелцер, из којега узимамо ове појединости, напомиње како је ова светогорска калуђерска република верна прилика старих јелинских савезних држава. Старе јелинске градске општине удруживале би се око неке светиње, као што се овде двадесет манастира удружило око протата на Карејама и савезног управног већа у њему. И као год што су у старо време самостални автономни градови имали себи подчињене градове који нису имали права да своје изасланике шиљу у савезно веће, тако и светогорски манастири имају себи подчињене скитове, који на учешће у главној управи никаква права немају. Стара јелинска градска и савезна управа пашла је у овој светогорској калуђерској републици своје последње уточиште.[1] А ми бисмо додали да управни облици могу и независно један од другога постајати онолико пута, колико им се подесне прилике склопе, те потреби и нарави људској угодити могу.

14.

У Азијској Турској није било другојачије но у Европи, али ми у тамошње стање немамо кад улазити, да нас не би предалеко одвело.

---

[1] H. Gelzer, Vom Heiligen Berge und aus Makedonien. Leipzig, 1904, 32 и д.

По религиозним разлозима мусломанске вере, на тој су страни царства у првом реду Мека и Медина, градови који су увек имали засебан положај. Мека је била под неким шерифом од Мухамедова рода, и од како је Селим I Египат и Сирију саставио с Турским Царством, признавала је од 1517 султаново суверенство. Медина је, опет, увек придавана главноме црном евнуху султанова двора.

Око године 1718 Багдад се такође био одметнуо од султана. Султан се чинио да то не види, бојећи се да му се назив врховнога господства над тим знаменитим градом са свим не изгуби.[1]

Курдска племена у горама средње Мале Азије, у области Чилдиру, дају Турској само војску по погодби, а управљају се својим наследним старешинама. У њих је у обичају и наследна баштина, и земља припада баштиницима а не султану. Има их деветнаест срезова. Та уредба по свему опомиње на арбанаска брдска племена на западној страни Балканскога Полуострва.

На исти начин уређено је и осам курдских племена у области Дијарбекиру. У других једанаест курдских племена у истој области Дијарбекиру старешине нису наследне него се бирају, а војницима које они по погодбама шаљу у султанову војску, даје се плата.

[1] Lady Montague, Lettres. II. Paris. 1805. стр. 107.

Племена Друза и Мутуала која живе на Ливану и на ливанском предгорју имала су такође још од старијих времена автономне повластице и држала су их уз дужност да Порти плаћају годишњи данак. И ове су повластице имале свој основ и своје оправдање поглавито у своме тешко приступноме горском положају.[1]

Исту таку уредбу имала су два курдска племена у области Мосулу.

У области Сивасу, на северној страни средње Мале Азије, има шест срезова туркоманских са сличном организацијом. Они живе под нарочитим чиновником који се зове *ага*.

Старија управа Египта, подељена међу пашом и двадесет и четири мамелучка бега или домаћа господара, такође је била нека врста погодбе међу султаном Селимом и домаћим господарима. Докле је султан био јак да свога пашу снажно подржи, када год би то затребало, ова је погодба још имала смисла. Касније се она претворила у потпуну олигархију домаћих бегова, пошто је средишња власт малаксала. Паша је онда постао гола играчка у рукама домаћих бегова. То је оно исто што се касније понављало којекуда по Европи, а нарочито у Београду међу 1801 и 1804.[2]

---

[1] Mémoires du baron de Tott, IV, 122.

[2] Mémoires du baron de Tott, IV, 96.

У старије време у ред Влашке и Молдавије или Архипелашких Острва ишле су и северне афричке области Алгир, Тунис и Триполис. Али је по даљини њиховој и по мучним везама старијега времена њихова зависност била више по имену него у ствари. Владаоци тих афричких држава, у време велике моћи Турскога Царства, признавали су султанову врховну власт, али му никада ништа нису плаћали.[1] Леди Монтег бележи да је врховно господарство турско над Тунисом коначно утврдио султан Селим II. И она бележи да туниски бег само носи име султанског клетвеника (око 1718), али да у Тунису султанско господство стоји једино по имену. Ретко кад плаћа Тунис свој уречени данак, а својом земљом бег управља онако како сâм хоће.[2] Протекторат турски у Алгиру и Тунису заменио се током времена протекторатом француским, као што се и Египат, мало по мало, прво са свим одцепио од Цариграда, а по том потпао под протекторат енглески. На свима, дакле, крајинама Турскога Царства вршио се, у главноме из домаћих основа, један исти процес ломљења и отпадања.

---

[1] M. d' Ohsson, Tableau, VII, 297. Из тог су извора и остали подаци за које нема нарочитог назначења.

[2] Lady Montague, Lettres, II. Paris, 1805, стр. 106.

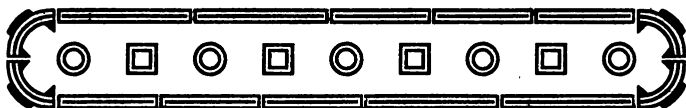

IV

И послаше цару от народа писаније за све уредбе: како не би се мешали Турци, кромје паша и кнезови.

Хаџи-Рувимова записка од 1793.

Српске молбе од 1790—1 и Свиштовски Мир. — Одредбе Свиштовског Мира о хришћанима у Турској. — Мало изгледа да се Аустрија или Турска заузму за автономна права у Београдском Пашалуку. — Конкретни спомени о неким автономним повластицама у Београдском Пашалуку, о хатишерифу од 1793 и искључење јаничара из тога пашалука. — Како су се повластице практиковале у Србији 1791—1801. — Претпоставка да су права дата Портином иницијативом. Записка земунскога мемоара о томе предмету. — Записка В. Ст. Караџића, Л. А. Баталаке и Хаџи-Рувима. — Причање П. Јокића. — Белешке проте М. Ненадовића и Јан. Ђурића, по којима су с повратком турске власти у Србији 1791 српски кнезови подигли у Цариграду питање о автономној уредби архимандрита Стевана. — Хаџи-Рувимови записи о томе. — Помен те радње у писму Карађорђеву султану од 1805. — Поређење програма архимандрита Стевана и повластице које су се у Србији практиковале 1793—1801. — Прави извор автономних реформа у Београдском Пашалуку. — Султан Селим III и његове реформне идеје. — Главни султанови помоћници у томе послу. — Установљење војничке касе. — Ширење војне реформе. — Положај крџалија и њихових вођа после рата. — Буна против реформе. — Сукоб у Београду међу пашом и јаничарима (1793). — Узроци који су издигли Видински Пашалук на чело томе покрету. — Биографија и карактеристика Пасван-оглу. — Нов покушај са Шашит-пашом (1795) у Београду. — Хаџи-Мустафа-

19*

паша и српски кнезови у одбрани реформнога реда. — Први султанов напад на Пасван-огла. — Пасван-оглов политички програм. — Портини неуспеси. — Пасван-оглово привидно покорење и измирење Портино с њиме. — Ново постављење паше у Видину и постављење Пасван-оглово за мухасила у Видину. — Паша остаје без власти и без утицаја, а Пасван-оглу задржава све што је и дотле имао у рукама.

Кад се вратимо на главу прву и у њој промотримо с коликом су се топлином 1787—91 развиле биле српске наде на ослобођење од Турака у вези с оновременом руско-аустријском политиком и кад узмемо на ум колико је огорчење обузело било Србе из Београдскога Пашалука, кад су видели да од свих њихових нада нико ни рачуна не води — само се собом поставља питање: да ли је свеколико то узбуђење и сав тај покрет остао без икакве последице, или је ипак неким родом уродио?

Да је наше познавање извора у стању да нам пружи потребну грађу, ми бисмо овде причу, прекинуту у глави првој, наставили, излажући природним редом последице поменутога узбуђења међу Србима Београдскога Пашалука у 1791 години.

Прво што би било на реду били би преговори Свиштовскога Мира. Горе поменуте српске молбе од 1790 и од 1791 године истакле су биле довољно одређен и смишљен програм за даљи опстанак српскога народа у Београдском Пашалуку и тражиле су од кога су год могле у Аустрији, да би се њихове жеље изнеле пред конгрес и да би се

настојањем Аустрије, којој су се они толико били без резерве предали, унело у текст мира обезбеђење автономних права Србије, те да би се тако поправка положаја народа српског за будуће зајемчила.

Ни текст Свиштовскога Мира ни посебна аустријско-турска погодба о извршењу истога мира не показују ни једном јединим речју да се о томе водио какав год рачун.

Првим чланом Свиштовскога Мира изречена је само општа амнестија за становнике Црне Горе, Босне, Србије, Влашке и Молдавије који су у рату ма шта чинили против Турске, а чланом 10-им нарочито се у интересу сталнијега мира утврђивало *држање реда по границама и кажњавање оних који би грешили* против тога. Каквима се пак средствима мислило вршити то *држање реда* и да ли је о томе још што говорено међу турским и аустријским дипломатима приликом рада о Свиштовском Миру и да ли, може бити, тим речима, нису прикривена ближа турска усмена обећања аустријским и европским дипломатима не дâ се докучити. Преговоре о Свиштовском Миру иприповедао је доста опширно Цинкајзен по аутентичним извештајима берлинске државне и краљевске архиве. У њима се о томе ништа не налази.[1] Други сада познат извор за познавање преговора

[1] Geschichte des Osmanischen Reiches, VI, 635—846.

свиштовских то су писма и мемоари бечкога енглеског посланика сер-Роберта Мјуреја Кита, који је на конгресу у Свиштову заступао Енглеску. Ни у његовим извештајима и писмима, где се свиштовски преговори и живот у Свиштову представљају дан по дан и до малих ситница, нема ни речи нити о каквим молбама српскога народа нити о каквом год особитом наређењу за Београдски Пашалук.[1]

У засебној аустријско-турској конвенцији, која је закључена истога дана када и уговор у Свиштову (4 августа по новом), смештене су само погодбе о границама и о другим ситницама којима се ишло на што боље утврђење уговора.

Кад се добро уочи гледиште аустријско и турско, тешко је и било очекивати какав год већи интерес за зајемчен автономни ред у Београдском Пашалуку којим би се од њега начинила још једна Влашка или Молдавија тако далеко на западу Балканског Полуострва, а на десној обали Дунава.

Турска у опште није никад без невоље и велике силе пристајала да јој се други ко меша у унутрашње послове с њеним поданицима и земљама. Може бити баш зато што су то од њих тражиле по разним разлозима све околне, па и удаљеније силе, и Францу-

[1] Mémoirs and correspondence (official and familiar) of Sir Robert Murray Keith, I, II. London, 1849.

ска, и Млетачка Република, и Аустрија, и Русија, Турци су се на тој тачци бранили свагда веома упорно, и пристајали су на попуштање само када би их ко нагнао. Пошто су на Свиштовском Миру сви други старали се да што оштрије одрже старе границе и да Турску одбране од Аустрије, није било никакве тегобе да се овде Турска потпуно одбрани и да задржи своју потпуну слободу рада у областима које су јој се враћале Свиштовским Миром.

Аустрији опет, као што смо и горе помињали, политички погледи и оцене никако нису допуштали да се у њеном непосредном суседству, на самој десној обали дунавској, ствара нова автономија словенске народности, а православне вере. Од евентуалности које су се могле догодити на том месту Аустрији је ишло у рачун само двоје: или да она ту област заузме и са својим је царством састави, али да та област и даље остане под непосредном турском влашћу са што бољом управом, ради мира на граници и ради трговачких интереса.

По томе су се у тој тачци аустријски и турски интереси прилично подударали.

Али су прилике онога времена биле такве, да се и с турске и с аустријске стране осећало да се мир прави на дуже време и да међу њима скоро неће доћи до сукоба. Бечка политика је осећала да се тако скоро неће

извршити планови цара Јосифа II и царице Катарине и да је измирење које се с Портом врши готово стално. С тога се и приступило нарочитој сепаратној конвенцији, којој је задатак био да расправи сва спорна и гранична питања. С турске се стране желело да се нарочито у граничној области Београдскога Пашалука утврди мир и ред тачно по уговору јачим и енергичнијим начином, те да се тим акцептују нови пријатељски одношаји у које се улази с Аустријом. Ми смо на свом месту споменули како су после Карловачког Мира (1699 године) населили се у Београдском Пашалуку у јачем броју јањичари и како је та војска око 1717 побунила се и убила пашу у Београду, зато што јој није допуштао да границу прелази и да по Аустрији кад год хоће пљачка. Изгледа да се 1791 хтело нарочито избећи поновљење тога стања и таквих догађаја, и с тога се, у вези још и с новим плановима о војној реформи у Цариграду, смислило да се у Београдски Пашалук никако и не враћају непокорни и самовољни јањичари.

Свеколике те околности, као и пробуђени покрет у српском народу створили су у Београдском Пашалуку, чим се мир васпоставио, нешто ново. То није била баш автономна област, али никако није био ни вилајет под непосредном турском управом, као што је то

било после умирења с Аустријом 1699 и 1739 године.

Колико је мало извора из којих можемо изучити стање које је настало у Србији после повратка турске власти услед Свиштовског Мира, ми налазимо ипак два утврђена факта, по којима се види на какав се начин установила власт турска у Србији при васпостављењу после Свиштовскога Мира. Једно је само вршење управе, добро познато по мемоаристима и по памћењу; друго су аутентични помени хатишерифа данога народу у Србији (у Београдском Пашалуку) године 1793; треће је, и најглавније, потпуно искључење јањичара из Београдскога Пашалука.

Из та три аутентична факта само се по себи види: да се по повратку турске власти 1791 у Београдском Пашалуку није никако вратило старо стање, него да се у њему установила извесна врста автономне управе. Борба, која се одмах отпочела, с нарочитом намером да се автономне повластице Београдског Пашалука укину и у њему чисто и просто поврати стање које је било пре 1787, четврти је аутентичан доказ, да је постојао предмет којега ради се борба заврзла.

Испитаћемо ове доказе један по један и прво ћемо узети преда се хатишериф од 1793.

Нити је ко сачувао, нити нам је по тексту како год познат тај хатишериф. Али га врло

јасно и одређено помиње прота М. Ненадовић у својим Мемоарима. „После рата — бележи прота — изваде кнезови 1793 године „хатишериф да у Београдском Пашалуку не „буде читлук-сајбија ни ага, нити њихових „десетака, *него да се даје само спахијско и „царско.*" По том даље кад су се (око 1796) кнезови договарали с Хаџи-Мустафа-пашом о трошку за обрану пашалука помињу Мемоари ово што иде: „Ту се договоре да узму ха„тишериф ког су извадили од Порте (1793 „године) и у коме стоји уписано: да сав Па„шалук Београдски има давати порезе на „20000 глава ожењених по 20 гроша. — Тај „су хатишериф сви кнезови договорно били „дали београдском митрополиту Методију као „глави наше цркве и закона на аманет да „га чува као највеће добро народно."[1]

Већ је по овим споменима јасно да је тога хатишерифа било, да га је чувао митрополит, да су у њему била права народна и међу њима главно о величини порезе. Али има и других спомена, још аутентичнијих и ономе времену ближих. У писму српских старешина које су 3 маја 1804 писали из Остружнице руском посланику у Цариграду[2] помиње се такође хатишериф од 1793 године по утврђеној цифри харача, и по још једној знатној

[1] Мемоари, 19, 44.

[2] Исписи М. М. Вукићевића из петроградских архива.

ствари, по праву обнављања цркава и манастира које је у њему било записано. И ако, дакле, немамо текста, по ове две тачке које се позитивно помињу, видимо у главноме карактер и облик тога султанова акта. У другом једном писму које су 1 маја 1805 из Остружнице Карађорђе и прота М. Ненадовић послали султану они спомињу, како је у ово време (1793) народ из Београдскога Пашалука послао био осамнаест кнезова у Цариград, да траже права, и како их је дванаест (не каже се за што) онде пропало, а како су *ферман* паши у Београд донели њих шесторица које је паша, стоји у том писму, одмах онде погубио[1]. И тим се тако исто тврди радња на правима, а и то да су некаква права дана. На записку пак ову доћи ћемо и опет мало касније.

Покрај ових спомена о хатишерифу од 1793 покушаћемо да му садржину нађемо и другим путем.

Белешке проте М. Ненадовића о управи у Србији од 1791 до 1801, по казивању оца његова и по његову властитом памћењу, поуздан су извор из ког се даду васпоставити повластице које су поменутога времена Срби у Београдском Пашалуку уживали.

Онако исто као у Мореји било је уређено за данак. Да би се данак могао распи-

[1] Исписи М. М. Вукићевића из петроградских архива.

сати и покупити, ваљало је, прво, да се о њему споразумеју паша и кнезови. За све окружне трошкове, као што би био дочек паше или каквога другог Турчина, на кога се много за дочекивање потрошило, или се каква грађа или друго што за оправку градова на округ (нахију) разрезивало, кнезови су (колико их је било у ком округу) имали да рачун покажу турској окружној власти, муселиму и кадији, који би их, с неким одбором угледних Турака, прегледали и потврдили. С тако утврђеним окружним рачунима кнезови су се скупљали о Митрову-дне и о Ђурђеву-дне у Београд к везиру, с по неколико одабраних сеоских кметова из кнежине. Тамо би везир додао свој трошак, што је њему и његовој свити пашалук дужан био давати. И онда би се разрезао порез на кнежине. У попису никада нису биле означене свеколике пореске главе него много мање, по исказу кнезова. Тако прота М. Ненадовић бележи да је на цео Ваљевски Округ уписано било (на све три кнежине) свега 750 пореских глава. То се звала *мешћемска глава* (тј. фиктивна или рачунска). У ствари је било глава много више, и кнезови су после, кад би се разрез на округе и кнежине код паше свршио, враћајући се сваки у своју кнежину, одмах сазивали кнежински порески збор. На тај су збор позивана од свакога села по два по три човека. Збору се знало стално место,

на које су се кнежински зборови увек сазивали. На томе збору би се на кнежину одређени порез разрезивао на села, и то не више по ономе Турцима показаном фиктивном (*мешћемском*, — како каже прота М. Ненадовић) броју глава него по стварном. Пошто је стварних пореских глава увек било више но рачунских, порез се према томе смањивао и испадао је веома умерен, ма да се на њ, по навикама и по народној нарави, увек викало. Тако је ишло с порезом и с царским дацијама осим спахијских, које су се, особитим начином, дуговале спахијама, царевим војницима коњицима који су били размештени на издржавање по народу. Разуме се да су по горе реченом начину покупљену порезу кнезови купили и по том везиру предавали.[1]

Данак је за пашалук хатишерифом био утврђен одређеном цифром. Прота М. Ненадовић бележи да је хатишерифом било утврђено да Београдски Пашалук плаћа на 20.000 глава по 20 гроша на главу, што је износило свега 400.000 гроша на цео пашалук. Томе се додавао окружни и пашински трошак, као што је горе означено.[2] Кнезови су се, као

---

[1] Мемоари, 38—40.

[2] Мемоари, 44. Том су цифром данка српски кнезови били веома задовољни, јер га помињу и у писму писаном 3-ег маја 1804 из Остружнице руском посланику у Цариград. Васкрс државе српске, 2. изд. стр., 12.

представници народа у Београдском Пашалуку, много бринули по том, да се не увеличава ни цифра данка ни број пореских глава, утврђен тим повластицама од 1793 године.

Окрузи и кнежине су, по тим повластицама, сасвим остављене биле домаћој управи кнезова које је народ по обичајима бирао. Кнез је, по обичајима, морао бити урођеник своје кнежине. За мање кривице он је судио и казне извршивао одмах; за веће пак, нарочито ако је требало употребити затвор, слао је у окружно место муселиму и кадији.[1] За сигурност у округу види се да су кнезови о окружном трошку могли држати буљубаше и пандуре у потребном броју, нарочито ако је било немирних људи.[2] Кнезови су, дакле, имали право да се сами брину и средством оружане силе за сигурност сваки у својој кнежини.

Врховну управу и судство у округу Турци су били задржали у својим рукама. У окружним местима, у којима су, понајвише, становале и спахије, боравили су као представници врховне турске власти муселим и ка-

[1] Мемоари, 37.

[2] То се види по опширном причању проте М. Ненадовића, кад су се 1791—2, при промени власти, били силно умножили хајдуци: Мемоари, 246, у чланку „О хајдучким четама пре устанка Карађорђева“. Ту се казује како је у једној хајдучкој чети Карађорђе био рањен у руку. Исти се случај, само с погрешним временом, помиње и у Ј. Ђурића, Гласник IV, стр. 95.

дија. Они су та своја места закупљивали од врховне власти у пашалуку. Али су и они, онако исто као у Мореји, у свачем зависили од самоуправне кнежинске власти и од народа. И кадију и муселима везир је у Београду на молбу Срба увек смењивао. „Кад „се какав муселим или кадија покаже као „велики глобар — бележи прота у Мемоа„рима — кнезови покупе и обуку најречитије „кметове у најсиромашније хаљине, учине „скупштину, приглсе и неке поштене жи„тење Турке, и дођу на мешћему, пак викну „на зулум, напишу прошеније у ком опишу „сав зулум и да га сиротиња не може више „да трпи, и т. д.“ Један од кнезова носио би то везиру, и обично се с места постављао други турски чиновник на место оптуженога. Захваљујући угледу кнеза Алексе Ненадовића код везира у Београду, таквим је начином за 12 година оваке управе у Ваљеву промењено 18 које неправедних кадија које злих муселима.[1]

Осим ове пажње да се исправно врши врховна турска судска и управна власт у округу, кнезови су, сваки за своју кнежину, дужни били и своје људе код турске власти заклањати, да не западну под одговорност ни под казну, и бранити, ако би се догодило да буду окривљени. Што се који кнез више заузимао у том погледу за људе из своје кне-

[1] Мемоари, 38.

жине, толико су му и углед и популарност међу народом јачи били.

Трговина је била са свим слободна. Ко што има да прода, могао је продати коме хоће и по што може.[1]

На послетку, хатишерифом је од 1793 остављена била извесна слобода за цркве и за манастире. „Цркве и манастири стари почну „се оправљати и из нова градити, давши само „500 гроша везиру за изун (допуштење), пак „гради цркву где хоћеш и колику хоћеш.“[2]

Током времена и догађаја, кад су се јањичари дигли против овога реда у Београдском Пашалуку, београдски је везир на тој истој, горе поменутој основици (око 1796) установио у своме пашалуку и народну војску од хришћана, која је војевала под својим старешинама, а под турском врховном управом и заједно с турском војском. Тим су автономне установе Београдскога Пашалука у тај мах допрле до свога врхунца.

Из свега се види да се 1791—3 у Београдском Пашалуку установило било стање по свему најналичније на оно које се находило у Мореји и које је описано горе на свом месту. То су, дакле, у конкретном јасном облику оне реформе што се уведоше после повратка турске власти. Остаје питање

[1] Мемоари, 23.

[2] Мемоари, 23.

да ли су те реформе Турци дали сами по својој иницијативи, са свим драговољно, или услед српских захтева и наваљивања?

Горе смо утврдили да се посредовање Аустрије и других сила на изради ових права не дâ ничим потврдити. Барем нама није пошло за руком да нађемо какав год спомен или траг томе посредовању. Нашло би се разлога да се тај посао објасни намерама и плановима саме Порте, пошто се султан Селим III управо тада бавио мислима о дубоким преображајима у свеколиком Турском Царству.

Земунски мемоар, писан од прилике 1804—5 у Земуну,[1] даје нам нешто података о поводу ових турских реформа у Београдском Пашалуку с повратком турске власти 1791. По том извору реформе се ничим не вежу за Свиштовски Мир и за преговоре о њему, но потпуно истичу из турске иницијативе. По земунском мемоару то се везивало с оним отмичарским и нередовним стањем које се било раније утврдило у Београдском Пашалуку. „Пре последњега нашег рата с Турском, „бележи се у мемоару, било је у Београду „више зликоваца. Најглавнији је међу њима „био дели-Ахмет и Кара-Хасан. Дели-Ахмет „је имао под својом руком читаву војску, око „800—1000 људи и подигао се био у Београду „до толиког угледа, да је чак и цар Јосиф II

[1] О њему видети Ст. Новаковића „Устанак на дахије“, стр. 37 и д.

„радије преговарао с њиме него с пашом. Гу-„бернатори и паше београдске прибегавали „су увек к лукавству, да би ломили и узби-„јали утицај ових људи. Они су увек њи-„хове старешине подбадали једнога против „другог, тако да би се они сваке године са „својим људима међу собом побили. Пало би „у таком сукобу с једне и с друге стране и „по 40 људи. По том би се паша умешао да „их равна, и прекидао би увек на страну онога „који је најјачи. Тим се путем, у осталом, и „управа вилајета непрестано налазила као на „утакмици ових истих људи. А они нису били „ништа друго него прави мучиоци народа и „земље у около. Од хришћана узимали су „просто што су хтели, кажњавали су их и „чинили су им што су хтели, а каткада су „и саме турске спахије под каквим било из-„говором изгонили из њихових имања и за-„узимали их сами. Једном речју, ти су људи „били права беда, јер ако би једнога од тих „вођа и нестало, с места се налазио неко „други да му место заузме, и њега би од-„мах слушали у целом вилајету сви људи „онога пређашњега. А вилајетска управа ни-„када није била довољно јака да хришћан-„ско становништво узме у заштиту од њи-„хових насртаја и отмица.

„Тако су у Београдском Пашалуку ста-„јале ствари пред последњи рат.

„Осим тегоба које хришћани под тур-
„ском управом подносе по самим приликама
„и по законима турске управе и вере, Срби
„хришћани су још поглавито ради горе на-
„ведених неправилних прилика непрестано
„били напуњени одвратношћу и мржњом на
„Турке, и колико смо год пута ми (Аустри-
„јанци) отварали војну на Турке, они су увек
„пристајали уз нас, као што је било и послед-
„њега рата.

„Тога ради је Турски Двор, коме је ово
„све познато, кад је при последњем миру
„повраћена му од нас освојена област, на-
„шао за згодно да при новом заузимању об-
„ласти спречи повратак рђавих Турака у Бе-
„оградски Пашалук. С тога се у Цариграду
„нареди Ебу-Беќир-паши, који је упућен био
„да Београд од нас прими, и који је исти
„онај што је сад (1804) постављен за коми-
„сара (међу Србима и дахијама), да не пу-
„шта у пашалук пређашње београдске Турке
„и у опште да не пушта ни у Београд ни у
„вилајет рђаве Турке, под изговором што су
„они Београд и вилајет упустили, а у Ко-
„рану пише да се не може натраг у земљу
„пуштати Турчин, који би од ње макар по-
„дланицу био упустио непријатељу. Прави је
„пак узрок тој наредби био непослушност тих
„људи вилајетској управи и последице њи-
„ховог насиља међу хришћанским становни-
„штвом. Беќир-паша је удесио да најгорега

„међу тим Турцима Дели-Ахмета, под изго-„вором пријатељског расположења, к себи до-„мами, наредивши да се из заседе убије. Тим „се његова чета растурила.[1]“

Исто тако представља овај посао и В. Ст. Караџић са још неким појединостима. „Пође Беһир-паша — пише Вук — да прими „градове, и дошавши у Ниш, распише по „свим околинама да му онде дођу све спа-„хије које имају села у Србији и желе и у „напредак царев хлеб јести. Кад се на тај „глас скупе све спахије, онда он позове к себи „и Дели-Ахмета, који је прије рата био као „поглавар над башама београдским и убио „Мехмед-бега Али-Заимовића и још четрнаест „спахија, пак му сад уз рат била дана два „туга и команда на Ћуприји, да чува од Не-„маца. Кад Дели-Ахмет дође у Ниш и први „пут изиђе паши са свима својим бимбашама „и буљубашама и многим момцима, паша га „дочека врло лепо, а кад пође други пут „с мање пратње, он намести своје кавазе, те „га убију кад се прими уз басамаке. Како „Дели-Ахмет падне мртав, паша одмах из-„вади и прочати царев ферман, да се ба-„шама није слободно враћати у Србију. По „том се паша крене са спахијама и с оста-„лом својом војском, и дође те прими од Не-„маца Београд и Смедерево, и остали се Турци

[1] Архив Српске Краљ. Академије, бр. 389, fol.

„стану враћати сваки својој кући, а баше „остану по Босни и по другим местима око „Србије.[1]“ Л. А. Баталака је по казивању Младена Миловановића, а нарочито по казивању Јанка Ђурђевића из Коњске (окр. смедеревског) забележио да су и српски кнезови позвани били овом приликом у Ниш на свечани дочек Беќир-паше. Исти је Јанко Ђурђевић и сâм био у Нишу међу тим кнезовима.[2]

Да се ово све што је описано догодило 1791 у јесен види се из записâ. Хаџи-Рувим је записао како је 10 августа 1791 у Београду објављено да се аустријски поданици спремају за излазак и да је паша стигао у Београд 4 новембра. Други запис говори да је Београд предан натраг Турцима 12 октобра 1791.[3] Што у тим записима Хаџи-Рувим бележи: „Держаше Белиград Немци целу го- „дину, ден от дне ево немецко, ево турецко“, тиче се времена од примирја у Рајхенбаху јула 1790 до мира у Свиштову 1791. У то су време Аустријанци заиста покушавали да Београд како год задрже. С тога горња белешка сведочи и то, како је писац био добро извештен о политици свога времена.

Остаје тамно када су дароване и у живот уведене автономне повластице за српски

[1] Грађа I, стр. 3—4.

[2] Л. А. Баталака, Историја српског устанка, 59.

[3] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, Београд, 1903, 286—293.

народ Београдскога Пашалука које смо горе описали по причама и практици њиховој и по споменима о хатишерифу од 1793 године. Јесу ли и те ствари у исто време турском иницијативом дане српском народу одмах 1791 године у јесен, или је око њих имало још пословања од стране српских кнезова? Има ослонца и за један и за други начин извршења, али то питање такође остаје под неизвесношћу према данашњем стању изворâ на које смо упућени.

На тој појединости о постању оних српских повластица које су се, како изгледа, најсјајније развиле под Хаџи-Мустафа-пашом 1795—1801 Вук Ст. Караџић се скоро никако не задржава. Из његова причања се не види да ли се нови београдски паша просто ограничио на обустављење јањичарских насиља и на оштро васпостављање турскога правног реда, по ком се уз познате обласне трошкове плаћало само спахијско и царско, па да даље није ништа предузимао осим обичкога старања да се правица уредно извршује и ред марљиво чува. На то излази и горе поменути земунски мемоар. И он се не зауставља ни на каквим нарочитим повластицама него само бележи начелну цариградску одлуку да се у Београдском Пашалуку потпуно васпостави правни турски ред, и да се исти обезбеди од свију самовољних повреда и препада, како би се хришћани задовољили

и како би им се тим начином одузео сваки повод и узрок да тегле за Аустријом или да изазивају повод новоме рату или новоме мешању Аустрије. У земунскоме се мемоару поглавито истиче тај мотив реформе у Београдском Пашалуку. Мисао је та сама по себи зрела и правилна, и пошто се у то време, под султаном Селимом III, и о осталим стварима на Порти правилно мислило, није чудо што је тако правилно схваћен и овај посао. Исто тако као Вук. Ст. Караџић и земунски мемоар приповедао је о томе и Петар Јокић, познати буљубаша Карађорђев. Он је говорио како је тада „паша прочитао *царски ферман* „којим се објављује да се према Србима неће „терати никаква пизма (освета) и да ће они „свуда бити равни с Турцима. За ово време „смо — говорио је П. Јокић мислећи на време „од 1791—1801 — живели управо врло до„бро: што је царско, плаћало се, па смо по„сле били мирни.“[1]

Међу тим, има и других бележака у којима се реформа тога времена опширније схвата, и којима се исцрпније објашњава оно што видимо да је онога времена у истини било остварено.

Тако први прота Матија Ненадовић за ово време бележи како су кнезови из Београдског Пашалука *„извадили хатишериф да*

[1] Споменик IX, 7.

„у Београдском Пашалуку не буде читлук-„сајбијâ ни агâ (господара) *нити њихових „десетака него да се даје само спахијско и „царско.*[1]" Јанићије Ђурић у своме мемоару наводи како је Бећир-паша јањичаре изагнао из Србије *на молбу српских кнезова*, кад је, по закључењу мира, примио Београд од Немаца.[2] С тим би се слагало оно што Л. Баталака бележи да су и српски кнезови Бећир-пашу у Нишу дочекали, кад би се могло претпоставити да је такву једну меру, као што је изагнање јањичара, могао Бећир-паша сâм одлучити, и кад би она могућна била без претходне султанове одлуке из Цариграда. Природно је да је та мера потпуно одговарала жељама српских кнезова, а још је природније да се жеље српских кнезова нису ограничавале само на то, нарочито ако се опазило да у Цариграду влада расположење према таквим жељама колико толико повољно. Агитација за автономне реформе, отворена архимандритом Стеваном Јовановићем и осталима, одмах после примирја у Рајхенбаху, није се могла угасити са свим без икаква послетка. Природно је било да су Срби и после васпостављења турске власти помишљали да олакшице и осигурања себи у Турској израде другим пу-

[1] Мемоари, 19.

[2] Гласник IV, 100.

тем, кад их Аустрија није задовољила Свиштовским Миром, као што су они желели и молили је. Из те радње најприродније се могао развити и хатишериф од 1793, и оне олакшице автономнога облика које смо горе по белешкама проте М. Ненадовића нацртали. И радња је у том смислу заиста постојала, само што ми о њој знамо веома мало, да не кажемо да не знамо готово ништа.

Осим горе споменутих бележака по мемоарима, радњу ту бележи у сувременом запису од 1793 сâм Хаџи-Рувим, један од главних људи онога времена. У томе запису се читају знамените речи: *„И послаше цару „от народа писаније за све уредбе, како да „не би се мешали Турци у царске послове, „кроме паша и кнезови.* И у тому лету би се „Вранцуз со Немцем.“ Последња реченица упућује нас на рат започет међу Аустријом и Француском 1792, и продужен 1793 и даље. Пре тога у истом запису говори Хаџи-Рувим о васпостављању турске власти у Београдскоме Пашалуку после Свиштовскога Мира овим речима: „И бист јављено на знање всем „котори купци у Београду, да своје движиме „твари износе из Белиграда. То би 10-ог авгу- „ста, *а до 14-ог числа септембра дођу Турци „у Београд, и судије, кадије, муселими у всако „место...* **И читлуке упразнише јењичаром ко- „нечно.** *И трећи паша дође из Цариграда, и*

„донесе неке адалеше (правице) *везане шврдо „аки паучином.“* [1]

Пошто се ово бележи пре онога првога (о народној прозби за самоуправне повластице, могло би се мислити да су у почетку с укидањем јањичарских читлука дата и та права (*адалеши*, — како бележи Хаџи-Рувим), па да је народ оним што му је тада учињено био незадовољан. Али тако било није. И Хаџи-Рувим заједно са свима другим изворима тврди да је забрана Београдског Пашалука јањичарима извршена одмах с васпостављењем турске власти у пашалуку, дакле још у јесен 1791. У Цариграду се мислило да је то довољно и није се мислило ни на што друго. Али сад долази на ред агитација, поведена архимандритом Стеваном за автономне повластице. Очевидно се она с васпостављењем турске власти наставила молбама окружних и среских кнезова код паше у Београду и код Порте у Цариграду. Да тако треба разумети нешто нејасан Хаџи-Рувимов запис потврђују нам други, не мање аутентични спомени, ма да су и они врло крњи и врло недовољни за нашу данашњу радозналост.

У писму које су 1 маја 1805 из Остружнице по депутатима послали султану Карађорђе и прота М. Ненадовић, они спомињу

---

[1] Rad, I, 186. препис Ђ. Даничића. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, 292—293.

како је у ово време (око 1792) осамнаест кнезова из Београдског Пашалука дошло у Цариград да траже права, како их је дванаест (не каже се за што) онде пропало, и како су *ферман* паши у Београд донели њих шесторица које је паша, примивши ферман, одмах онде погубио.[1] Пошто о свему томе ништа с друге стране не знамо, остају нејасни и даље прибележени догађаји, за које су Карађорђе и прота М. Ненадовић очевидно претпостављали да су султану познати. Али се извесна акција кнезова за повластице, као и објашњење хатишерифа од 1793 и противљење Портино да прими цео програм реформама који су кнезови могли тражити, и потврђује и објашњава горе поменутим записима и поменом у акту Карађорђевом. Неповерење које Хаџи-Рувим изриче повластицама које су Турци били дали у складу је с оним што помињу Карађорђе и прота М. Ненадовић и значи да је хатишериф од 1793 издат под притиском оновремених прилика, али да њим нису били потпуно задовољени захтеви српских кнезова. Шта је пак хатишерифом учињено и дато, види се по напред наведеним повластицама које су од 1793 до 1801 у

[1] Препис овога знатног писма нашао је међу јашким актима г. М. М. Вукићевић. У препису је записано да се ово догодило пре *тридесет година*. Очевидно се преписивач преварио, те место *тринаест* ставио *тридесет*. Цифра 13 одбијена од 1805 даје годину 1792, на коју нам се и с друге стране указује и у којој се то и могло догодити.

практици биле. Ма да то нико изреком не спомиње, ми не сумњамо да је у томе пред нама она иста радња коју су 1790 засновали троношки архимандрит Стеван Јовановић и његови другови. У недостатку других података ми још можемо упоредити програм архимандрита Стевана и автономних повластица које су у Београдском Пашалуку биле у практици 1793—1801, те тако докучити шта је српским кнезовима 1792—3 у Цариграду учињено, а шта им је отказано и одбијено.

Кад се у тачке сведе програм архимандрита Стевана од 1790, њим се тражило да се Србима одобри:

1. данак одсеком;

2. уговором мира једанпут за свагда утврђена цифра данка;

3. купљење данка преко народних старешина и непосредно предавање турској власти;

4. народна унутрашња управа и суд;

5. изборни врховни земаљски старешина (комендат);

6. утврђење ових повластица уговорним актом аустријско-турским.

Од овога последњега су нарочито, као што смо горе назначили, бежали и Аустрија и Турска. Турска је пак бежала и од осталих тачака којима се автономија ближе карактерисала. Али пошто је Турска имала многих обзира да задовољи хришћане у Београдском Пашалуку, на аустријској граници, она

је неке од горе наведених тачака примила, а неке одбацила. Примила је, на име, тачку 1 и 2 (о данку одсеком), тачку 3 (о народном купљењу истога данка), и у неколико мешовито и под турском контролом и тачку 4 о управи и суду; остало је пак све одбацила. При свем том Београдски је Пашалук добио, ако не повластице сличне онима што су их имале Влашка и Молдавија, а оно повластице као што их је имала Мореја. То су, по практици, главне тачке хатишерифа од 1793. Кад се с тим веже забрана Београдског Пашалука јањичарима, онда се не може двоумити да је старањем српских главних људи од 1790—1793 не малим трудом и жртвама ударен темељ автономији Србије, темељ којему је 1804 устанак Карађорђев са последицама својим значење далеко раширио.

Међу тим, сви ови догађаји, искључење јањичара, васпостављање законитог имовинског реда у Београдском Пашалуку и олакшице дане Србима у њему путем автономних повластица турскога типа нису покрет ни самобитан, ни самосталан. Оно што су чинили у њему Срби вуче корен од горе поменутог руско-аустријског рата с Турцима, а оно што су чинили Турци, објашњава се реформном радњом коју је одмах после рата султан Селим отворио у Цариграду. Све што се чинило у Београдском Пашалуку од 1791 у напредак само је последица или деоница

поменуте цариградске радње. С тога и нама ваља погледати тамо, ако хоћемо да потпуно разумемо оно што се чинило после 1791 у Београдском Пашалуку.

Султан Селим III, који је ступио на престо још за време рата, 26 марта (6 априла) 1789 имао је само 28 година кад је владу примио. Селим је син султана Мустафе III (1757—1774), првога турског владаоца који је увидео да је Турска озбиљно ударила назад и да јој је још остало: или да се реформише и излечи од злоупотреба, или да пропадне. Млади султан је не само знао за ове спасоносне мисли оца свога, него се и поносио њима. По својим личним особинама султан Селим припада у ред одличнијих турских султана, ма да среће имао није. Даровит, уман и прилично спреман за свој тешки положај, Селим је одмах хтео да се стави на чело својој војсци, али су га искренији саветници од тога уздржали. Он је, међу тим, пошао путем бољих својих претходника и силније него и један од њих, пошто је већ и последње време било, схватио је неопходну потребу реформе у царству и у администрацији у опште, а нарочито и пре свега у војсци. Кад му је било јављено да је због рата (1789) каса празна, задржао је што му је најнеопходније, па је послао у ковницу посуђе златно и сребрно из двора, изазвавши својим примером то исто и од осталих вели-

каша, те је тако помогао царству. У то је време шеих-ул-ислам забранио ношење и употребу драгоцених предмета.[1]

Идеја реформе није била са свим нова у Турској. На њу су мислили поједини одлични људи још после аустријских ратова, нарочито с почетком XVIII века. Први јачи исказ реформовању турске војске дао је око 1727 граф А. Бонвал, Француз од веома одлична рода, али по нарави грдни пустолов.[2] А. Бонвал је једним мемоаром око 1727, који се много читао и преписивао међу одличним Турцима, представио снагу и добре особине европске војне организације наспрам тадашњега војничкога расула и нереда у Турској. У то време се допустило Бонвалу, те је, као за пробу, вежбао војнике, еда би турски великаши могли видети на примеру и у пракtици све добре стране европскога војничкога реда. То је било око 1790 године, и једном је А. Бонвал имао на 12—15000 извежбаних војника, пешака и коњика. Тада се први пут покушало и с уношењем бајонета у турско наоружање.[3] Бонвал је из тих покушаја изнео

[1] M. Belin. Essai sur l'histoire économique de la Turquie. 275.

[2] Леди Монтег видела га је 1716 у Бечу, уз кнеза Евђенија Савојског. Онда јој је, показујући књиге о војни у библиотеци кнеза Евђенија, изрекао досетку да су те књиге везане кожом спахија и јањичара. После се с кнезом Е. Савојским око нечега споречкао, и то га је одвело у Турску. Сви се слажу хвалећи велико јунаштво тога човека.

[3] M. Belin. Essai sur l'histoire économique de la Turquie. стр. 225, по турским белешкама, спомиње да је Бонвал орга-

уверење да су Турци веома добро градиво за вежбану војску. Али су глупост, суревњивост, неповерење и претпостављање личних интереса потребама и интересима царства отели мах над овим корисним почетком; он је напуштен, и опет се продуживало по старом.[1]

Рат с Русијом од 1769 истакао је на ново потребу војне реформе на дневни ред.

Тада је отац Селима III, султан Мустафа III (1757—1774) показао и ока и духа за ове послове. У то је време (око 1770), после боја на Чесми (1770) код Смирне, барон Тот (Маџар пореклом) пошао: прво, да организује обрану Дарданела, на случај да би се руска флота упутила к Цариграду, а по том се у Цариграду бацио на оснивање тополивнице, реформу артилерије, школску војничку наставу итд.[2] Али ни та реформа нити је имала продужења ни сталности. Сви су бољи људи добро разумевали њену корист, али се још нико не беше нашао да сломи простачки отпор који су реформи истицали незнање и глупост у масама старих интережџија који су од пређашњег војничког реда начинили свој извор прихода и личних злоупотреба.

низовао три компаније тобџија (300 људи) 1734—35 године. И за овај је посао одређен нарочит приход и одређено му одмах и нарочито рачуноводство.

[1] Mémoires du comte de Bonneval. Paris, 1806, II, 274 и д.

[2] Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, I--II. Amsterdam, 1784. Књига ванредно интересна и пуна садржине.

Чим је ступио на престо султан Селим III, главна му је мисао постала да он реформу изврши. У тој намери он је првих недеља своје владе држао више великих већа, на којима се са главним људима царства договарао како треба да се царство спасе од несрећа ратних и излечи од великих недуга његових. Оновремени пруски посланик писао је о њему „да свој народ далеко надмаша „радљивошћу и даровитошћу и да изгледа „да ће му бити реформатор“, додајући одмах како „треба много година да се реформише царство које се већ целих сто година „налази у распадању.[1]“ Али је Селим, очевидно, био спреман на све тегобе, и од њих се није нимало поплашио. Он је у тај посао одмах ушао, раширивши дотадашњи Диван у неку врсту Државнога Савета и законодавног тела. Тим је, у главноме, сужена како дотадашња власт султана тако и великога везира. Дирало се у једну од најзначајнијих и најосновнијих традиција турскога народа. И ма да је то било оправдано и умесно по теорији, имало је пуно незгода у практици. Да је остала стара управна система, свеколика стегнута у једну руку, војничка би се реформа извела с много мање тегоба и запрека. Овако је реформом и поделом власти на самом врху у томе најглавнијем послу

[1] Zinkeisen VI, 722 и VII, 320.

сама извршна снага ослабела. Учешће већег броја људи у Дивану провукло је међу искрене поборнике и посленике реформе не мало присталица старога реда и стања, који су посао само ометали, а у исто му време и злонамерним саопштењима у противнички стан разне сметње, па чак и отпор припремали.

Уз султана су Селима одмах стали неколики одлични турски државници, дубоко уверени о неопходној потреби војне реформе. Међу њима су били: капетан-паша Хусеин, пријатељ из младости и најпоузданији саветник султанов, муфтија Вели-заде-ефендија, исто тако везан са султаном пријатељством из младости, и старац Махмуд-Челеби-ефендија, који је пет султана служио и у поштеној служби оседео. И ако најстарији, он је најдубље био убеђен о потреби војне реформе. Два пута је Махмуд-Челеби-ефендија у ратовању допадао рускога ропства. Принуђен тако да дуже живи у Русији, он се користио приликом да се дубље упозна с војним руским уредбама и да изучи све користи које су оне донеле руској војсци. Махмуд-Челебија је смислио да се војна реформа не може извршити пре но што би се за њу образовала нарочита каса и засебни њој самој намењени приходи. Кад су (одмах после мира 1792) изашли закони о новој каси и о њеним на-

рочитим нриходима,[1] султан повери Махмуд-Челебији како управу те касе тако и управу свих градова, свију нових војних установа и нове војске. У току овог реформног рада, још за време војне, 1790 предузет је строг преглед државних добара, зијамета и тимара (спахилука), уступљених на издржање коњичке (спахијске) војске. Онима за које се посведочило да нису вршили своје дужности, спахилуци су с места одузимани, а приход је упућиван ново-установљеној војној каси. Исто се то чинило и са спахилуцима који би иначе били упражњени.

Исте 1792 године започне се и европски ексерцир с малом четом од стотине аустријских и руских одметника. Покушало се да се на ексерцир склоне млађи одабрани јањичари, али се није могло успети. Изазове се, међу тим, грдна вика у Цариграду. Али се Челеби-ефендија од ње не поплаши. Изговарајући се на руске планове да заузму парче земље на северној страни Босфора, као језик међу Црним Морем и Босфором, Челеби-ефендија стане ту дизати касарне и стане учити

[1] О новим данцима на вино, ракију, шљиве, итд. говори један запис Хаџи-Рувимов из истога времена. Љуб. Стојановић, Стари српски записи, II, 293. Упореди што је горе о томе забележено. Вишци прихода, нарочито од државних добара, такође су тој каси упућени. Године 1806 та је каса имала прихода преко 75 милиона гроша. Намет на вино и ракију — зицрије — био је уведен још под Муратом III (1574—1596). Belin, Essais, стр. 279.

војску ексерциру и правити пушке с бајонетом, по европском начину. На скоро је ту образована војска у борби с разбојницима (крџалијама) по Тракији, којима јањичари ништа нису могли да учине, и у борби с Французима у Сирији показала у практици шта може, и тога ради је из дана у дан растао број привржениකâ нове реформе.

Војна реформа се у почетку звала *низами-џедид* (нови ред). Године 1804 Челеби-ефендија је издао обрану те реформе у брошири, подељеној на осам чланака, бранећи је од свих напада и износећи веома јасно и речито разлоге који су га одлучили да султану такву реформу предложи. Он истиче како турски државници живе не извештавајући се о ономе што се ради на страни и како ниједан неће да проведе ни два дана изван своје отаџбине. Из тога је узрока турским државницима непознато све што се чини или догађа у иностранству. Ту Челеби-ефендија приповеда како је два пута био у ропству у Русији; често помиње руско-турски рат 1769—1774; набраја многе примере нереда и пустошности јањичарске и изводи да нова реформа није ништа друго до обнова војне реформе султана Сулејмана, који је такође у оно време имао да се бори с оновременим противницима реформе, и то с великом оштрином. Махмуд-Челеби-ефенди сâм каже како му је тада било 87 година, и по томе што приповеда како

се у Русији извештавао о узроку ондашње руске надмоћности и што помиње да је истој узрок реформа Петра Великога, — види се да је он питање дубоко појмио и да је о потреби реформе искрено био убеђен. Он по том показује прстом на прве успехе нове војске у борби с Французима 1798 на Сен-Жан-д'Акру и 1802 у борби с крџалијама по Румелији. Да Махмуд-Челебија није био човек без умешности да размишља показује што он истиче и поделу Пољске као разлог да Турска мора реформисати своју војску, ако није рада да пропадне и подлегне својој пресуди. Карактеристично је што Махмуд-Челеби-ефендија иностране владаоце зове српском речју *крал* (које се у Турака говори) за разлику од султана, а што царицу Катарину Велику зове *краља*.[1]

Реформа којом је руководио Махмуд Челеби-ефендија раширила се одмах, нарочито на артиљерију, у којој је још од барона Тота (1770) било добрих почетака, који су се по том запустили. За инжињерију се отворила школа, у коју је султан Селим често инкогнито долазио, соколећи ученике и награђујући их богато. Врло знатне су поправке извршене у флоти, где се одликовао капетан-паша, при-

[1] Француски превод ове веома занимљиве расправе Махмуд Челеби-ефендије штампан је у књизи B. Burkuncone, Tableau historique, géographique et politique de la Moldavie. Paris, 1821, стр. 265.

јатељ султанов. Нарочита су правила издана о градовима и утврђењима у Босфору и на изласку из Црнога Мора. На фабрикацију барута, која је, такође, била веома запуштена, обраћена је пажња, и извршене су знатне поправке. Реформа је напредовала нарочито по томе, што су је биле усвојиле и почеле извршивати и неке паше у унутрашњости. Султан Селим је то учинио по савету свога пријатеља муфтије. Од великог је значаја што су реформу прихватили Абдурахман или Кадипаша у Караманији и Мустафа Барјактар у Рушчуку. Тако је њено корење растурено било на две три стране, и зато га није било лако ишчупати.

Силне су, међу тим, биле препреке, с којима се идеји реформе ваљало у коштац ухватити. Главна се препрека налазила непрестано у отпору јањичара, који су одмах видели да се реформом иде на то да се њихов ред уништи или подјарми и да се самовољствима и нереду њиховом на пут стане. Друга је препрека била што је ново стање тражило и нових жртава и нових пореза. Трећа је препрека била, што се извршење реформе, ствар у свему хитна, почело још за време рата и непосредно после војне, пре него што су се последице војне са свим очистиле и смириле.

У овоме последњем показала се нарочито на нашим странама највећа сметња увођењу

реформе. Уз рат је с Аустријом и с Русијом било доста најамних трупа, Арбанаса, крџалија и других брђана (који, због неродности своје земље, војевање управо сматрају као занат), понајвише мусломана, али је међу њима било доста и хришћана. Кад се рат у току 1791 и 1792 у почетку (Јашким Миром) са свим свршио, многе чете ове најамничке војске не хтедну се разлазити и враћати кућама, него већином остану на окупу под својим старешинама. И како им је царство престало плаћати најам, стану издржање набављати отмицом или тражити најма код пашâ који би хтели или имали потребу да их употребе. Цариградске оновремене белешке зову ову подивљалу, распуштену најамничку војску просто *даглијама*, т.ј. брђанима. Тако их зове и мемоар који је Махмуд Челеби-ефендија писао о реформи. У нас им је уобичајено име *крџалијâ* по пределу *Крџали* у Родопским Планинама, одакле их је, како изгледа, много било.[1] Вук Ст. Караџић је оставио о њима забавну белешку у Рјечнику под том речју. И Вук и цариградске белешке сагласно наводе како су ови разбојници као права војска, која је каткада бројала и коју хиљаду људи и увек имала изврсне вође, нападали на вароши и читаве пределе, палили их, робили и уцењивали. Пре но што би цар-

[1] О њима се говори у одсеку пред овим, где се објашњава и име и постање њихово.

ска војска дошла да онај крај брани, они би се уклонили у планине. По традицијама у Бугарској, где су крџалије највише злостављале свет, П. Р. Славејков бележи да су њихови напади на поједина места, која су често уништавали до последњега камена, започели већ 1792—1793, дакле одмах после рата. Најжешћи су били 1796—97, када се већ Пасван-оглу истакао као њихов главар. „Кад узмеш од Визе код Цариграда и од „Црног Мора па до Струме и Вардара и од „Сливна у Балкан и преко Балкана до Ду„нава и до Видина и Ниша, крџалије нису „оставиле готово ниједног града да га нису „опколиле или напале, уцениле, опљачкале „или попалиле. Нападале су места на главном „друму Дренопоље — Цариград, и то: Баба„Ески, Луле-Бургас, Визу, Крк-килисе. Око „Балкана нападале су Јамбол, Сливен, Јени„Загру, Ески-Загру, Чирпан, итд. Има записка „како су 1801 сагореле село Тетевен у за„падним Балканима, спаливши и цркву и „исекавши многе људе, жене и децу.“[1]

Опалост, поквареност и непоузданост јањичара најбоље се показала у сукобима с овим крџалијама. Нигде њима јањичари нису могли да досаде, а често су и сами прелазили на крџалијску страну. То је и био узрок, те су се крџалије отеле и осилиле, уверивши се да

[1] Периодическо Списание, 1882, II, 138—150, XIV. София, 1885, стр. 183 и д.

им већ у Турском Царству нико ништа не може и да могу чинити што год хоће, ослањајући се на своје јунаштво. С тога се од њихова страха дрхтало свуда, па и у самом Дренопољу и у Цариграду. И Порта је била на муци како да овоме чуду на крај стане, пошто су њихове вође, осим осталога, радиле и поткупљивањем старешинâ у највећој мери и имале су својих људи и у Цариграду, до самога двора.[1] Један од првих успеха низама који су уређивали султан Селим и Махмуд Челеби-ефендија показао се негде у Румелији против крџалија, као што је записао сâм Махмуд Челеби-ефендија.

При оваком општем стању у Европској Турској може се мислити како је ишло, кад је још међу musломанским становништвом пукао глас да султан укида јањичаре, васпоставља законити имовински ред (што се почело у Београдском Пашалуку) и да уводи нову порезу на вино, ракију, воће, овце и козе, итд. (што се почело наплаћивати 1792). Већина је већ и по општем, у Турака обичном старовољском расположењу била свему противна. Нови данци само су утврдили и увеличали то расположење. На месту је било све што за буну треба, па чак је на ногама, под оружјем и под вођима, налазила се и готова оружана сила. Требало је само да се

[1] Zinkeisen, VII, 223—338.

нађе довољно угледан човек који би се свему томе ставио на чело, па да се отпочне и организована бунтовна борба против султанових планова.

Као што је султан своју борбу с јањичарима почео у Београдском Пашалуку, тако се најпре ту показао и отпор с њихове стране. По пређашњем реду, јањичари су чували градове, нарочито по границама, и зато им се давала плаћа. Пошто се Београдски Пашалук са свим затворио јањичарима, и градска им се служба услед тога отказа, они се томе нису хтели без речи да покоре. Хаџи-Рувим у своме горе поменутом запису наводи како је због новога данка било много гоњења. Из других земаља знамо како су у лето 1793 јањичари под некаквим Хаџи-Бишћом ударили на Београд и како их је Топал-паша (надимак Бећир-пашин) разбио. Други запис говори како су јањичари тада ударали на Београд три пута, зато што им је султан укинуо башалуке (тј. што им је затворио Београдски Пашалук и изагнао их из неправедно преотетих имања), како су алај-бега (спахијског старешину) и мулу београдскога у кули Небојши уморили сумпором и осталим смрадом и димом. Бележи се да је то било 30 јула 1793. Француски путник Оливје бележи како је заиста паша у Београду први био нападнут од јањичара који су били искључени из тог пашалука, али како је њихов на-

пад био рђаво организован, и паша га је лако савладао, задобивши вође покрета. Исти извор бележи да је отпора било и по другим градовима по Србији, пошто су, по староме турском обичају, јањичари чували нарочито пограничне градове, али да је свуда узбуна јањичарска савладана.[1] Не види се јасно како је текао овај сукоб, пошто нам појединости са свим недостају, али се види да је султанска власт остала јача и да јањичари за тада у Београдском Пашалуку нису могли да поврате што им је новим уредбама 1791—92 одузето.[2]

То је, у осталом, био први њихов покушај, коме је и место рђаво било изабрано. Али на томе остало није. Још онде, где се говори како су у Нишу 1791 после убиства њиховог поглавице Дели-Ахмета београдски јањичари од новог београдског везира били разбијени, бележи се, у исти мах, и како су се они склонили у околне пашалуке, нарочито пак у Видински Пашалук. Видински Пашалук који се једном страном наслањао на Влашку, на Аустрију и на Дунав, а другом је, планинском страном својом, излазио у непосредну близину средишњега београдско-цариградскога пута, начинио се, како изгледа,

[1] G. A. Olivier, Voyage dans l'Empire Othoman, I. Paris, 1801, стр. 114.

[2] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, 291.

одмах с почетка најзгодније по положају место за анархично-конзервативни наслон крџалијама, јањичарима и свему осталоме сметлишту њихова реда и нарави. Пошто је, изгледа, крџалијâ или даглијâ, о којима смо мало час говорили, највише било на тој страни, пошто је и рат најдуже трајао на доњем Дунаву, ту се и могло с организованом опозицијом очекивати неког већег успеха. Ту, у том згодно положеном, од Цариграда добро заклоњеном углу, нашао се и човек који је имао све што треба да постане коловођа свеколикој опозицији која се по целом Турском Царству многобројно подигла на реформе султана Селима. Тај човек је био Осман Пасван-оглу, један од најамничких команданата последње војне. Његово јунаштво, његова ванредна срећа и војничка вештина, његова бистрина и политичка умешност и увиђавност прославили га беху на далеко и на широко. Појава његова пред бунтовницима и анархистичним пустоловима, какви су били и јањичари, и крџалије, и добровољци или најамници из прошлога рата, везала се за час са свима главним покретима Турске против реформних идеја султана Селима III. И колико је маси турскога војничкога света (који је јамачно био уз јањичаре) одвратна била мисао о европским реформама и о дисциплини, толики су се о Осману Пасван-оглу

или Пасманџији разносиле читаве басне и јуначке скаске широм света мусломанског.

Једни држе да је Пасван-оглу био син некаква одлична јањичара из Видина и да му је велики везир Коџа-Јусуф-паша (поборник војне реформе) оца погубио због буне или непослушности пред рат (1788—92), одузевши му имање.[1] То тврди и Меријаж, на којега извештај највише држимо, додајући да је случај погубљења био у живој памети још и после рата и да је, доиста, био један од узрока који су изазвали одмах с почетка мира независно држање Пасван-оглово. Пасван-оглу је имао потребу да се покаже страшан, да би се начинио неприкосновен.[2] Л. А. Баталака наводи како је деда Пасван-оглов у Видину био *пасванш*, т.ј. трговачки ноћни чувар, и то ће бити најближе истини, јер се сведочи презименом. Његов лекар казивао је 1798, за живота његова, да су му стари били јањичари у Видину.[3] Пуквиљ је, за живота и у време највеће славе Османове, забележио како је он порекла босанског, из Тузле, од потурчењака који још нису били претргли све везе ни са старом вером. У немирним временима у којима је живео, још деда Осма-

[1] Schlechta-Wssehrd, Die Revolution in Constantinopel, Wien. 1885, стр. 45; — Gervinus G. G., Geschichte des neunzehnt. Jahrh. Leipzig, 1861, V, 44; — Olivier, Voyage, I, 112.

[2] A. J. Odobescu, Documente, Suppl. I vol., стр. 513.

[3] Ив. Павловић, Споменик II, 107.

нов — бележи Пуквиљ — пусти се у самовољачко четовање, и свој живот сврши на коцу у Приштини. Син му Омар, отац Османов, одликовао се у ратовима против Аустрије толико, да су му као награду дали у спахилук два села близу Видина. На том спахилуку Омар почне живети господарски. Момци и музика свечано би га пратили, кад би куд излазио, тако да се видински везир тим господством налазио увређен. Везир је рад био да се Омар протера из Видина, а он је одговарао да нико нема права да га узнемирава, да он ради што хоће и да се не боји никога. Борба између њега и везира није се никако могла стишати, и он, најпосле, буде погубљен по осуди улемâ, што је једном, у љутини, и самога Бога и пророка хулио. Други доводе ово погубљење у везу са суревњивошћу самога везира. Било овако или онако, Осман Пасван-оглу, потоњи паша и син погубљенога, утече из Видина у Дукађин, у Арбанију, и ту се бавио до пред рат 1788—91. Тада доведе на војну своју чету Арбанаса, и с њом се у војни по Влашкој, у околини Видина и Тимока, ванредно одликовао, тако да му као награда буде повраћен један део очевине у околини Видина, и он се опет настани у Видину.[1] Али то њега не излечи од

[1] Pouqueville, Voyage de la Grèce, édition 2. Paris, 1826, III, 169 и д., а за њим Zinkeisen VII, 230 и Јиречек у Историји Бугарске. Исто тврди и Merijаж, с тим да је по кретању

онога што је, како се види, имао већ у крви. Кад се после рата међу војницима најамницима, с којима је и он војевао, покажу анархичне и отмичарске мисли и расположење да насиљем живе о трошку других и да обрну леђа свакоме реду и послушности, кад се, с друге стране, из Цариграда, стане ширити супротна мисао о васпостављању најтврђег реда и у војсци и у држави и кад се још, тога ради, почну уводити и нови данци, што је на Балканском Полуострву немилије но игде на свету, Пасван-оглу, частољубив и жељан славе, а с главом даровитом, с места смисли да се он стави на чело томе покрету. Пошто је нова опозиција одмах с почетка била веома многобројна, Пасван-оглу с места постане идол свију старо-турских и анархичних људи у Турском Царству, од босанских граница до Цариграда, и к њему се, у Видину, стану одмах прибирати многобројни једномисленици.

Частољубиви карактер Пасван-оглов нашао је у томе жуђено задовољство. Био је то човек који је тада имао већ преко 30 година. Стаса је био средњег, лица дугуљаста, страховито мршав и подложан пљувању крви, неповерљив страховито. Мати му је јело собом готовила. Лекар му је један 1795 утекао,

---

војске, дошавши у току рата у аријер-гарду, затекао се на крају рата у Видинском Пашалуку. A. J. Odobescu, Documente, Suppl. I, vol. II, 513.

што га је гонио да до пола сâм испије или прогута сваки лек који би му био приготовио. Имао је силно уздање у себе сама и говорио је да жели да буде други Бонапарта, јер се Бонапартина слава онда проносила кроз сав свет. Уз то је био веома праведљив, лично веома храбар, са знањима и погледима ширим но у осталих другара његових. Живо се старао да порез не досади никоме, да мање плаћају сиромаси, али и да богаташи уживају потпуну безбедност. За најмање обеспокојавање својих поданика казнио би смрћу. Није марио ни с ким да се договара, и послове је своје обично сâм вршио. У сваком је послу био окретан, брз и неуморан. Том је особином поглавито односио победе и одржавао надмоћност над Портом, која се у сваком свом раду кретала с неисказаном спорошћу. У приликама, које су у Турској настале с освитком реформа и после рата с Аустријом и Русијом, овим се особинама Пасван-оглу страшно издигао. Лични му је ауторитет порастао тако, да се могао равнати само са султаном. Не само у области подчињеној њему непосредно него свуда уоколо осећао се тај његов ауторитет. Испод руке је заповедао и самим султановим пашама, и слушали су га и они. Својим поданицима није досађивао војеном службом, јер су му сви војници били најамни добровољци,

а ред је држао веома чврсто и у народу и у војсци.[1]

У вери није био фанатик, као што се на веру није много гледало ни у војсци његовој. Један француски консулски извештај помиње православнога владику међу ретким повереницима који су познати из његове службе. Други један француски путник нарочито помиње како је Пасван-оглу био добро расположен спрам православних и како говори да њих хоће са свим и у свем да изједначи с мусломанима, те да у својој држави у ствари изврши начела слободе и правде. Тако је барем говорио. Базрђан-баша му је био Недељко Поповић, без сумње Србин православни. Један од страних извештаја зове тога Недељка доктором и бележи за њ да је од страних језика говорио немачки. Истога је Недељка с неким ученим Грком Пасван-оглу 1801 слао у Беч и у Париз. Задатак је те мисије био да се Пасван-оглу и формално утврди у положају који је фактички био заузео у Видинском и у околним пашалуцима.[2]

У личној особини неповерљивости, која је у Пасван-оглу јако била развијена, клица је извесним ограничењима у његовој поли-

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 107, 108, 110.

[2] Olivier, Voyage dans l'Empire Othoman, I, 115; — Ив. Павловић, Споменик II, 107, 121 и д.

тичкој радљивости. Његов је ауторитет био толики, да је с малом војском у извесним моментима од 1796 до 1801 могао узети Цариград и онде извршити шта би му воља било, као што је касније заиста тако урадио његов сусед, везир из Рушчука, Мустафа Барјактар. Али у Пасван-огла није било смелости да се много одмиче од Видина, нити је мислио на покушаје у већем стилу. И ако није био без великих намера, Пасван-оглу се некако увек старао да их извршује преко других, и радије је чекао да му послови сами на крило падну. С тога је неповерљивост и обазривост његова политичког темперамента каткад била сувишна, па је у толико више спречавала јаче и одсудније задатке, о којима је Пасван-оглу размишљао, не смејући се, међу тим, поуздати ни да их покуша ни да их изврши.

Први почетци Пасван-оглове радње бележе се у години 1794. Тада он другојачије и с успехом почне да извршује у Видину оно што је у лето 1793 покушао јањичарски вођа Хаџи-Бишћо у Београду. Око Божића 1794 Пасван-оглу је имао већ у својим рукама видински град, истеравши из њега како султанског везира тако и спахијске поглаваре и султанске присталице Генч-агу и Хамамџиоглу, људе од реда и реформе. Њих два скупе војску од Турака и Арбанаса, да га саломе

и да своју власт поврате, али без успеха.[1] Чим се Пасван-оглу докопа видинског града, он га одмах очисти, ров око града рашири, воду у ров пусти, оправи где је шта требало и од града начини право острво. У овим пословима он се служио и хришћанима, и оновремени дипломатски извештаји помињу како су му ове фортификационе послове око Видина радили и некакви Французи и Пољаци.

Пошто су Турци, освојивши Балканско Полуострво и Малу Азију, у свему готово наставили стари ред који је у тим земљама пре њих био, заменивши само хришћанске власти својима, а хришћански ред редом муслиманским, тако су се под њиховом влашћу наставиле и старе сепаратистичне борбе разних частољубиваца којима је тако пуна историја Балканског Полуострва. И турска је историја у Европи пуна којекаквих одметничких историја, нарочито од XVIII века, када се опадање раширило. У Порте је била извесна тактика за оваке случаје. Кад би се утврдило да се некоме не може ништа силом, онда би се власт повукла назад и оставила времену да оно њенога противника нагризе или сруши. И тим су се путем обично свршавале све одметничке историје у Турској.

[1] Живот Софронија Врачанскога у Периодич. Списание; Браила, 1872, V—VI, стр. 65. Хронолошке белешке Софронијеве не слажу се потпуно с белешкама оновремених дипломатских писама, али се разликују само у малој ствари.

Пасван-оглов план шибао је, такође, далеко више. Оскудни извештаји о ситницама не допуштају нам да ред догађаја тачно утврдимо, али је очевидно да је у плановима Пасван-огловим било да тада неким начином заузме опет и Београдски Пашалук, и да сруши нови ред у њему, који је људима његових расположења веома сметао.

Премештајем Бећир-паше, првога везира који је од Аустријанаца примио Београдски Пашалук, то се везирско место упразнило. На место Бећир-паше постављен буде у Београд за везира неки Шашит-паша. То је могло бити негде у почетку 1795 године. Може бити да је то премештање извршено и навлаш од анти-реформне партије, којој је нови ред у Београдском Пашалуку сметао. Пошто је Пасван-оглу већ држао Видин (од Божића 1794, по Софронију Врачанском), и пошто се видински паша променио, Пасван-оглу и његове присталице покушају да поврате Београдски Пашалук јањичарима по староме. Одмах се покаже да је и нови београдски везир Шашит-паша од њихових људи. Прота М. Ненадовић бележи како је о Митрову-дне 1795 године Шашит-паша, нови везир београдски, објавио кнезовима како је султан помиловао јањичаре и допустио им да буду као што су и били, тј. да на ново заузму отмицом захваћене земље и да народ опет почне и њима плаћати и работати, као што се чинило

пре аустријског рата. Кнезови Београдскога Пашалука успротиве се и стану тражити начина да ово спрече и да одрже стање установљено наредбама Бећир-пашиним од 1791--3, после изласка аустријске војске. Како се у тај мах већ био одметнуо Пасван-оглу у Видину и како је одмах јасно било да се непоузданим држањем новога везира у Београду спрема победа истога правца и у Београду; како Порти никако није било до тога да упусти тако знатну граничну тачку као што је Београд и да допусти да јој на том баш месту клизне јуче, тако рећи, заснована реформа, и пошто су и многи угледни Турци били противни овоме превртању, нађе се главни надзорник грађевина у Београду Хаџи-Мустафа Шиникли-оглу, родом из Пловдива, који је тада у доњем граду у Београду касарне оправљао, и научи Србе како треба бранити се од ове напасти, ставивши се управо он сâм на чело томе покрету. Мустафа је, без сумње, добро знао где је и како сплетена та јањичарска интрига. По његовоме савету напише се жалба султану и испотписује се многобројним потписима по Србији, тако да после петнаест дана Шашит-паша буде збачен, а исти Хаџи-Мустафа Шиникли-оглу на његово место за везира београдског постављен.

Међу тим, јањичари су се били разишли по Србији, да на ново заузимају земље и да

купе своје дажбине. Поглавар овога покрета Кара-Смаил, који је за собом непрестано водио по 30—40 момака јањичара, стане отворено пркосити новоме везиру Хаџи-Мустафапаши, надајући су да ће тим демонстрацијама одржати ново наметништво, а себи задобити место јањичар-аге у Београду. Обезбедивши себе и утврдивши се у граду, Хаџи-Мустафапаши пођe за руком, те се згодно опрости овога пустолова, а с њим сломи и цео покрет. Он потпусти некога Турчина, те Кара-Смаила кроз прозор једне куће из пушке убије кад је из хамама излазио. Његова дружина тада сва прсне и којекуда се разбегне, а они што су се у села били разишли, чим чују да им је старешина погинуо, сви побегну у Видин к Пасван-оглу, од којега су по својој прилици овамо и упућени били.[1] Београдски ови немири у вези са султановом већ започетом борбом против Пасван-огла у Видину помињу се у извештајима француског посланства у Цариграду од 25 октобра и 2 новембра 1795. У тим се извештајима помиње како се бунтовник Пасван-оглу у Видину држи против опсадне војске од 25—30 хиљада људи.[2] Могло је бити опсадне војске и више на број, али у њој није било ни оне управе, ни оне оданости, ни оног јединства

[1] Мемоари проте М. Ненадовића, стр. 19—22. Исто и у Л. А. Баталаке, Ист. срп. устанка, 11, по казивању Турака.

[2] Ив. Павловић, Споменик II, 105.

којим се одликовао овај бунтовнички вођ у сваком послу свом. Нижи турски свет, нарочито у војсци, није ишао у војну на њега ни с каквом вољом, пошто је свак њему био одан и у његове је мисли веровао.

Пошто се видело да се с Пасван-оглом ништа не може учинити силом, Порта је прибегла другоме средству, попуштању. Забележено је како су крџалије и даглије, удруживши се с јањичарима против султанове реформе, издале око 1796 некакав манифест, у коме су изјављивали како су они највернији поданици султанови и како им је сва брига само како ће се султанова слава увеличати. За доглавне султанове министре стоји ту да су крвници и противници, јер султана излажу мржњи, нарочито новим тешким данцима којима се срца правоверних одвраћају. Главна је њихова жеља, стајало је у томе манифесту, да израде укидање тих данака. И с тога су свима и свакоме у окрузима где су они били јачи заповедали да унапредак плаћају касама досадашње данке, а претили су да ће мачем и огњем искоренити све оне који их не би слушали.[1] Пошто је Пасван-оглу био прави поглавар ових људи, у томе су, наравно, биле и његове мисли. Други извештаји бележе како је и Пасван-оглу говорио да је веран

---

[1] Zinkeisen, VII, 223—224, по пруским дипломатским извештајима из Цариграда и по другим аутентичним изворима.

султану, како је султан само обманут рђавим саветницима, како је све што он чини само у праву корист султанову, по истинитој оданости и по дужностима најбољега правоверника. Шта је, међу тим, Пасван-оглу управо хтео, види се из неких тачака у једном францускомконсулском извештају из Букурешта, у коме је прави политички програм тога покрета, састављен на истој основној идеји оданости к султанској власти и к старинском ауторитету султановом. Бележи се да су те мисли при крају 1797 послане у Цариград као последње погодбе Пасван-оглове за умирење.

Пасван-оглу је, по томе, тражио:

1. Да се султану врати по староме његова врховна власт;

2. Да се укине Диван (савет), који га држи под туторством;

3. Да се предаду њему или да се посеку три главна члана тога Дивана;

4. Да се умање познати данци, веома теретни за народ;

5. Да се чување градова искључиво повери јањичарима, као што је то и до сад било;

6. Да њему, Пасван-оглу, султан дâ пашинско достојанство са три репа и да му се допусти да може држати под својом командом војску, као што је то учињено паши скадарском и другима.[1]

---

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 109.

Из онога што смо ми до сад излагали о реформи, о реформним законима и о отпору који је реформа изазвала међу јањичарима и међу простим народом, разговетно је да је овај програм срачунат супрот ономе што се радило од 1792 из Цариграда. Султан је, у корист напретка царства, сâм установио Диван и раширио му власт: Пасван-оглу тражи стару неограничену власт султанову. Султан је установио извесне данке, да би набавио средства за неопходну реформу војске и поправку војених потреба, оружја и т. д.: Пасван-оглу је томе противан за љубав вике с улица. Султан је затворио гранични Београдски Пашалук служби јањичарској и одузео им у том пашалуку и чување најглавнијих у царству, граничних градова: Пасван-оглу, онако исто као и београдски бунтовници јањичари од 1793, тражи да се чување градова опет повери јањичарима, као што је то било у старо време.

Енергија, вештина и дар којима је Пасван-оглу служио овој по себи самој осуђеној ствари заслуживали су свакојако бољу употребу. На жалост, тачније, напредније, родољубивује и истинитије мисли и оцене султана Селима нису имале послужникâ ни из далека тако врсних и поузданих, као што је био њихов противник Пасван-оглу. У свима сукобима побеђивао је Пасван-оглу, а губили су команданти Портини; уз то је свак слу-

шао Пасван-огла и гледао куд је он, да би и са̂м ономе тежио што хоће Пасван-оглу, ма да су и тежње и мисли његове биле погрешне. То све и брига о властитом достојанству њеном нагна Порту да прибегне договарању и попуштању. Кад се једанпут до тога дошло, онда је као златан мост послужио онај говор Пасван-оглов којим се у оданости султану и његовој власти истиче изнад свакога. Није немогућно да је тај део својих захтева и исповести Пасван-оглу и са̂м пуштао, с рачунимом да му у згодном тренутку за какав прелаз послуже, јер је он умео и да предвиђа и да рачуна с догађајима будућности.

У почетку 1796 јавља, доиста, француско посланство из Цариграда министарству у Париз, како су главни људи из Видина поднели Порти молбу да се управа пашалука повери Пасван-оглу, пошто је, помињало се тобоже у том акту, Пасван-оглу са̂м пристао сада да изврши реформу старих војничких установа по потреби данашњега времена и по жељи султановој.[1] Ми не знамо како је управо написано, ни како је гласило писмо видинских главних људи који су се тим актом Порти обраћали, али се тако с Порте *објављивало*, еда би се како год, без унижења за достојанство Портино и султаново, рат око Видина

[1] A. J. Odobescu, Docum. Suppl. I, vol. II. Bucareste, 1885, стр. 137. Извештај је од 25 јан. 1796 године.

могао прекинути и мир на том крају васпоставити.

Мора бити да су тако доносили и Пасван-оглови рачуни, јер се на таквим, од прилике, основима у почетку 1796 заиста дошло до помирења. С крајем јануара 1796 француско је посланство јављало из Цариграда у Париз како се *град Видин покорио.*[1] Као што смо горе напоменули, у Дивану се налазила добро заступљена и странка старотурска, која је згодним начинима увек наваљивала да се распра међу Пасван-оглом и Портом наравна попуштањем и погодбом. Административна и војничка умешност самога Пасван-огла нагонили су праву државну и реформну странку у Цариграду да на ово пристане, пошто је испадало да само тај пут остаје на расположењу Порти да своје достојанство очува. Имало је увек начина и да се Пасван-оглу поручи да и он пружи прилику за помирење. То је значај горе речене молбе видинских главних људи да се управа вилајета понуди Пасван-оглу. Сâм Пасван-оглу поручи да ће се умирити и покорити, ако се пристане да у његову вилајету све остане по староме. Он је, без сумње, рачунао да ће га султан одмах поставити за пашу. Султан, међу тим, пошаље другога пашу, да посведочи враћање своје власти у Видину, а

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 105.

Пасван-огла постави за *мухасила* (тј. закупника државних додатака) у пашалуку, да би се и њему што учинило. То постављење је било вешто смишљено, јер је у дужности мухасила припадало и куплење оних истих нових данака за реформовану војску, против којих се Пасван-оглу и побунио. Међу тим, за тада све остане на томе. Нови паша са султановим ферманом дође у Видин, и дочека се по обичајима и по пропису за таке прилике. Пасван-оглу, међу тим, ништа не упусти из својих руку, и паша, без војске и без средстава, остане гола сенка у Видину. Као што су позније други радили у Београду, Пасван-оглу је у име паше и даље управљао и војском и градом и округом као и до тада.[1]

Тако се свршио тај први сукоб међу цариградском влашћу и страховитим видинским бунтовником. С тим заједно, пошто бунтовници ни у Београду нису успели, у Србији се на ново, трудом Хаџи-Мустафа-паше, васпоставило и утврдило стање које је 1791—3 створио Бећир-паша, и које су јањичари већ два пута 1793 и 1795 безуспешно нападали. С тим је и српска нова автономна управа претурила и другу турску кризу, и остајало је под крилом будућности питање о њеном одржању и напредовању.

---

[1] Olivier, Voyage dans l'Empire Othoman. Paris, 1801, I, 116; — Schlechta-Wssehrd, die Revolution in Constantinople, стр. 4—5, по турском историку Џевдед-паши.

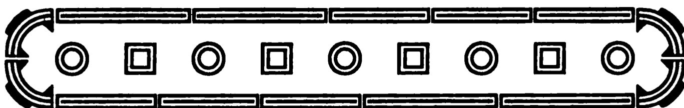

V

Разлози из којих је Београдски Пашалук ваљало чувати од Пасван-огла. — Хаџи-Мустафа-пашин положај у Београду. — Српски одзиви о Хаџи-Мустафа-пашиној владавини. — Порези за одбрану од Пасван-огла и јањичара. — Установа народне војске у Београдском Пашалуку 1797. — Нова акција Пасван-оглова. — Напад на Нишки Пашалук. — Поход к Варни и Црноме Мору. — Узеће Никопоља. — Напади на Врацу. — Узеће Севлијева и Пазарџика. — Неуспеси код Варне. — Напад (1797 у јесен) на Београдски Пашалук. — Борба са српским четама око Јагодине и Ћуприје. — Друга Пасван-оглова колона заузела београдску варош. — Српске чете ослобођавају Београд и потискују Пасван-оглову војску к Видину (1797—8). — Пасван-оглова радња за француску протекцију. — Портина акција против Пасван-огла у лето 1798. — Отказ цариградских јањичара да војују на Пасван-огла. — Збачење влашкога кнеза Ипсилантија. — Пасван-оглу се затвара у Видину. — Хусеин-пашин неуспех под Видином. — Али-паша Јањински под Видином и његово држање. — Прекид опсаде Видина и рат Портин с Француском.—Измирење с Пасван-оглом на крају 1798 за Видински Пашалук. — Београдски Пашалук, од 1791 затворен јањичарима, отвара им се овим измирењем на ново. — Убиство Ранка Лазаревића у Шапцу у пролеће 1800 године и оштро држање Хаџи-Мустафа-пашино насрам тога догађаја. — Пасван-оглова нова акција и прохтеви да преврне ред ствари у Цариграду и реформу султана Селима III. — Нова акција против Хаџи-Мустафа-паше у Београду. — Пасван-оглове везе са султанским претендентом Џингис-Мехмед-Гирајем из Крима у 1801. — Султан Селим 1801 обнавља војну против Пасван-огла. — Руска понуда да Порти помогне

против Пасван-огла. — Напад на Хаџи-Мустафа-пашу у Београду. — Јаничарско-дахијска влада у Београду. — Пасван-оглови кораци код Француске. — Измирење Француске и Турске 1802. — Гашење видинске буне услед тога. — Портина нова тактика спрам видинског одметника. — Мола-паша и његова предаја султану 1812 год.

Принуђена да попушта у Видинском Пашалуку, као што смо видели, Порта је у толико више имала рачуна да чува стање које се било створило у Београду, захваљујући присебности, оданости и енергији тадашњега везира Хаџи-Мустафа-паше. Порта је, осим обичних обзира, имала за то и нарочитих разлога. Београд и Београдски Пашалук находили су се на главноме путу из Цариграда у Европу. Ако би Београд пао у руке бунтовнику Пасван-оглу, тим би се не само на главноме путу одвојио Цариград од Европе, него би дошла у опасност и сва Босна, у којој је Пасван-оглу имао не мало присталица. Онда се приповедало и да је породица Пасванова родом из Тузле у Босни, што ће бити само последица велике његове популарности међу Бошњацима. Веза с Аустријом, на коју је Порта рада била да обрати најбољу пажњу и најбољу вољу, дошла би такође у питање губитком Београда. Пасван-оглу је тада истина имао нешто мало границе и према Аустрији на Дунаву, од влашке границе па на више до границе Видинског Пашалука (који је онда хватао и Крајину и Кључ и још неке крајеве садашње источне Србије). Али на случај да

он завлада Београдским Пашалуком и Босном (што је било врло лако могућно), од Пасванове би се нове државе могла у рукама Аустрије (или Француске) начинити нова врло опасна политичка полуга против Порте. Од ње би се могла начинити и преграда између Турске и Европе на тој страни. С тога су, тако рећи, главни интереси царства упућивали да се свима средствима, управо по што по то, држи Београдски Пашалук против те нове опасности за царство, која је искрсла у енергичноме и вештом бунтовнику у Видину.

То је био политички положај по коме се 1796 морао управљати нови београдски везир Хаџи-Мустафа-паша.

У Београдском Пашалуку је уопште мусломана било мало, само по варошима и по градовима. Огромна већина, свеколико сеоско становништво пашалука, били су православни Срби. И оно мало мусломана, нарочито мусломани београдски, били су непоуздани људи. Из спахијскога реда, не одвећ многобројног, било је нешто присталица редовног стања и законитости. Већина је мусломана из пашалука, као и из свега осталог Турског Царства, очевидно теглила странци Пасван-огловој, што је Пасван-оглу врло добро знао. С тога Хаџи-Мустафа-паша, ако је хтео да изврши задатак Портин, да одржи у Београдском Пашалуку стање створено 1791—3, није имао за такав задатак других средстава

него или да набави непоуздану оружану силу musломанску или да се наслони на православне Србе. Пошто је оно прво са свим недостајало на Порти, Хаџи-Мустафа-паши је једино средство било да се баци на ово друго.

Из тога су узрока сви оновремени српски одзиви о владавини Хаџи-Мустафа-пашиној онако повољни. Петар Јокић је казивао како је под овим пашом „било са свим мирно, „и како је он прочитао царски ферман којим „се објављује да се према Србима неће терати никаква пизма и да ће они свуда бити „равни с Турцима. За ово време смо живели „управо врло добро. Што је царско, плаћало „се, па смо после били мирни.“[1] Вук Стеф. Караџић говори како је „Хаџи-Мустафа-паша „Србе тако пазио и чувао, да га и данашњи „дан жале и спомињу и кажу да је он био „*српска мајка.* Он је све народне послове „био оставио на обор-кнезове, с којима је живео у особитом пријатељству, и за свашто „се с њима разговарао и договарао, а Турчин „Србина није смио погледати по пријеко, јер „је он за једног Србина по неколико Турака „давио.[2]“ Тврдећи то исто, прота М. Ненадовић додаје како је „народ тада био у најбољему спокојству“, како је „трговина била „слободна.“ „Цркве и манастири стари —

[1] Причање Петра Јокића, С. К. А. Споменик XIV, стр. 7. Белешке М. Ђ. Милићевића.

[2] Грађа I, стр. 4.

„завршује прота М. Ненадовић — почну се „оправљати и из нова градити давши само „500 гроша везиру за изун (дозвољење), пак „гради цркву где хоћеш и колику хоћеш."[1] Истога времена је Хаџи-Рувим записао како је Хаџи-Мустафа-паша допустио „слободу црквама", те се „многе обновише и уздигоше, „старе поновише и где нису ни биле на„чинише."[2]

Међу тим, унапред се мислило да је примирење с Пасван-оглом половно и привремено. Пасван-оглу је сâм знао да га Порта обећањима просто вара, докле јој не изађе за руком да га каквим год начином саломи или уклони с овога света. Порта је опет непрестано се спремала да има чим предусрести нове нападе Пасван-оглове који су се очекивали на сигурно.

И Хаџи-Мустафа-паша је био међу онима који су имали налог да се спремају или да нападну или да се бране од Пасван-огла. За тај посао је требало трошка, а пашалуку су дате биле повластице што се тиче пореза и дажбина. У мемоарима проте М. Ненадовића прича се опширно радња Хаџи-Мустафа-пашина у Београдском Пашалуку по овом послу. Паша је позвао нахијске кнезове да им предложи веће порезе за одбрану пашалука.

---

[1] Мемоари, 23.

[2] Гласник XXI, 22; Љ. Стојановић, Записи II, 320.

Предлог пашин је био у супротности с хатишерифом од 1793 године, у ком је, по записци проте М. Ненадовића, утврђено било да Београдски Пашалук плаћа свега на 20000 глава по 20 гроша, свега, дакле, 400000 гроша порезе. Разлог је био да се треба бранити од напада Пасван-оглових. Кад су се кнезови почели противити повишењу порезе, Хаџи-Мустафа-паша је одговорио да њему онда не остаје ништа друго до да се помири с Пасван-оглом, и онда би он имао само да брани цареве градове и да наплаћује данак чисто по хатишерифу. О народним пословима (тј. о автономној кнежинској управи) не би имао шта више да се брине. Прота М. Ненадовић прича да су тада кнезови предложили Хаџи-Мустафа-паши да му помогну самим војевањем и војском место плаћања и повишавања данка, јербо је њима тако лакше, и да је Хаџи-Мустафа-паша на то веома радо пристао. Тако је одмах начињен распоред колико ће која кнежина паши давати потпуно опремних војника, паша је на то пристао, и одмах је издата наредба да је сваком изабраном војнику слободно оружати се.[1] Тако се, по догађајима одмах прве године Хаџи-Мустафа-пашине

[1] Мемоари, 43—49. Прота М. Ненадовић везује овај посао с погибијом кнеза Ранка из Свилеухе у Шапцу и с бегством шабачких јањичара Беге Новљанина и Ћурт-оглије, што је било 1800 године, али позније помиње борбу на Београду, на Пожаревцу и на Ћуприји, што је било 1797. У ово раније време, ми мислимо, да се догађало што се горе описује.

владе, установи у Београдском Пашалуку и војена служба или народна војска, којом се знатно попуне и утврде раније установљене автономне установе у пашалуку.

У 1797 и Пасван-оглу се насити мира с Портом и смисли да тек тада почне ширити своју област. Видећи да га Порта неће да постави за пашу од три репа, као што је при крају 1795 обећавала, он негде у току 1797 истера онога пашу видинскога којега му је Порта била послала и којега је и он био признао, ма да му никакву власт није био предао и ма да га је држао као лутка.[1] А он крене војску и чете на ново у све околне пашалуке. Његове четобаше су му саветовале да удари на Влашку и Молдавију. Али је он добро знао да су Влашка и Молдавија под руском заштитом по уговору и да би та радња могла навући руску интервенцију. Пасван-оглу је увек пазио да своју радњу ограничи на праве турске области и избегавао је да своје послове замрси с пословима великих држава које су се за Турску интересовале.

С тога он удари на околне турске области. Тада је ударио и на Нишки Пашалук. У француским дипломатским извештајима јавља се још 27 фебруара 1797 из Анконе из Италије да је Пасван-оглу узео Ниш. По причању

---

[1] Olivier, Voyage dans l'Empire Othoman. Paris, 1801, стр. 117.

се, међу тим, зна да Пасван-оглу није могао да узме Ниша. М. Ђ. Милићевић је забележио народно причање како су чете Пасван-оглове кренуле биле на Ниш и напале га, заузевши раније све источне стране Нишкога Пашалука. Не имајући топова, Пасван-оглове крџалије нису могле ништа ни граду Нишу ни његовој посади. У селу Малчи, недалеко од Ниша, на североисточној страни, напали су на Србе који су се били склонили у цркву, и много су им штете учинили, пуцајући на народ и нејач кроз проваљени кров црквени.[1]

Ако је ова експедиција у Нишки Пашалук била у почетку 1797 или у пролеће,[2] друге су Пасван-оглове чете правиле велике напретке источно од Нишког Пашалука, пут Варне и Црнога Мора. Оне су на тој страни изненада заузеле Никопољ на Дунаву и стале претити Ђурђеву, пославши нарочиту војску од 5000 људи, само да би му се вратиле драгоцености и новци с којима се тамо био склонио турски заповедник Никопоља. И на Врацу, град у Старој Планини, нападали су Пасван-оглови људи, али је нису могли узети.[3] Срећније су биле Пасван-оглове четобаше пред гдекојим местима на истоку. Севлијево и Ба-

[1] Краљевина Србија, 35—36.

[2] По горе наведеној француској белешци из Анконе, у Ив. Павловића, Споменик II, 106; у Zinkeisen-a VII, 234, по пруским цариградским дипломатским извештајима.

[3] Белешке Софронија Врачанског, Периодич. Списание. Браила, 1872. V--VII, стр. 68.

зарџик пали су им у руке. Из Браиле и Силистрије говорило се да су Пасван-оглу слате депутације с изјавама да му та места стоје на расположењу. Око половине лета толико се по цариградским каванама и по састанцима говорило о Пасван-оглу и о његовој слави, да су с Порте многе каване затворене и дављени су неки који се у томе нису хтели покорити.[1] На Рушчук су такође нападали Пасван-оглови људи. Оновремени француски писац Оливије, који је боравио у Цариграду у тесној вези с француским посланством, бележи да су Пасван-оглови људи били узели Хирсову, Силистрију и Расову (у њега Оршаву погрешком), али да су пасван-огловске четобаше имале и недаћа, пошто је и Порта на супрот радила све што је могла. Осим неуспеха на Нишу и на Враци, које ми знамо из наших извора, Оливије помиње како је султанова војска негде код Варне нагнала Пасван-оглова четобашу Серекшол-оглу да се повуче у Варну, где су и он и његови четници били на комаде исечени. Серекшол-оглова и осталих старешина главе послане су као трофеји у Цариград.[2]

Пред јесен 1797 Пасван-оглу крене две војске и против Београдског Пашалука. Једна удари од Зајечара к Морави, под вођењем То-

---

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 107.

[2] Olivier, Voyage dans l'Empire Othoman, I, 119.

сун-аге, узме Ћуприју и пређе Мораву. Али га српске чете на Јагодини уставе и узбију натраг, пошто се мусломанска Хаџи-Мустафа-пашина војска тукла слабије и безвољно. У бојевима с овим видинским нападачима на Ћуприји су се највише одликовали кнез Петар из Ресаве и Стеван Јаковљевић из Левча, онај исти који се после у више прилика одликовао за Карађорђева ратовања. Друга видинска војска удари на Пожаревац, ту разбије и српску и турску војску, одмах за тим узме и Смедерево, па чак и београдску варош. Оливије бележи како су гласови о овим успесима Пасван-оглових чета на Београду Цариград у бригу бацали.[1] Хаџи-Мустафа-паша се затвори у београдски град, и после неког времена, прикупивши у град сву ваљевску српску војску, потисне видинску војску из Београда, и истера је са свим из граница свога пашалука. То је било већ у зиму, с крајем 1797 и с почетком 1798 године. Српски војници су под Илијом Бирчанином вратили се с видинске границе својим кућама истом за Ускрс 1798, а по причању проте М. Ненадовића види се да су Моравци под командом кнеза Петра из Ресаве већ у почетку 1798 истерали видинску војску из Ћуприје и потисли је преко планине к видинској граници.[2]

[1] Voyage dans l'Empire Othoman, I, 119.

[2] В. Ст. Караџић, Грађа I, 4—5; прота М. Ненадовић, Мемоари 43—54; Јан. Ђурић, у Гласнику IV, 102—105; Причање Петра Јокића, С. К. А. Споменик XIV, 7.

Пред оваким општим нападом од стране Пасван-огла ни на Порти се није могло дуже оклевати.

Изгледало је да је Пасван-оглу смислио да одцепи цео северни крај Балканског Полуострва, али му посао, ипак, поред свеколиког блеска гдекојих војничких успеха, није потпуно ишао за руком и није имао оне организације која је за тако велики план неопходна. Како Пасван-оглу није запуштао ни дипломатију, и како су његове симпатије биле за Француску и за њенога јунака Бонапарту, он се у новембру и декембру 1797 преко консула у Букурешту обраћао с молбом Француском Посланству у Цариграду да га измири с Портом, нудећи за тај посао средства у 300.000 гроша. Његове су погодбе, по свој прилици још од 1795, биле исте. Захтевао је, на име, да се постави за пашу од три репа, највеће достојанство у Турској. Француски посланик Dubauet доиста је покушавао да види каква су расположења на Порти. Министар иностраних дела на Порти одбио је категорично и разговор о томе, поменувши сва попуштања и свеколико гледање кроз прсте од стране султанове према бунтовнику и одметнику. Министар је још додао да се Порта одлучила да једанпут сврши с тим противником државе и вере мусломанске.[1] И доиста

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 110.

Порта стане дизати све што је имала под руком још зими, у почетку 1798, против бунтовника, као против какве велике силе. За команданта свеколике експедиције против Пасван-оглу постављен буде капетан-паша, Кучук-Хусеин-паша, љубимац султана Селима, највећи пријатељ реформе и реорганизатор турске флоте. Међу тим, са спремањем није баш тако лако ишло. Француски академик Оливије бележи како је Порта у декембру 1797 позвала главне јањичарске старешине, да би видела би ли они били готови да пођу на Пасван-огла. Они су одговорили како војници отворено изјављују да не би могли дићи оружја против мусломанâ, који њихова властита права бране од гажења и нападања и спречавају да се у правоверном царству уводе обичаји неверникâ и противникâ пророка Мухамеда.[1] С тога су цариградски јањичари остављени на миру, али се у толико живље спремала друга војска, нарочита из Мале Азије, и спремале су се и оружале топовима шајке за нападање Видина с Дунава.

С пролећем 1798 и то се све свршавало и напад се на Видин спремао. Главни командант, адмирал Хусеин-паша, који никаква рата водио није, него се примио команде и пошао на ову војску управо само као повереник султанов, кренуо је последњу војску

[1] Voyage dans l'Empire Othoman, I, 120.

из Цариграда и свечано се опростио са султаном 10 априла 1798 по новом.[1] Сад се, дакле, имало да сломи на лево или на десно с Пасван-оглом. Пошто се сумњало на кнеза Влашке Ипсилантија да помаже испод руке Пасван-оглу, Хусеин-паша, који је имао најшира пуномоћства, збаци га, и на његово место постави Ханџерлију, свога драгомана, човека частољубива, грабљива и подмитљива, с којим се у Букурешту баш ништа није добило, јер је тај положај изложен био и Пасван-оглу и свима другим неприликама.

Многи су мислили да је у овом тренутку требало да Пасван-оглу смело пође напред са свима својим четама к Цариграду, и да није било нимало немогућно да он тада Цариград узме и царству продиктује што је он хтео. Али је Пасван-оглу за такву улогу био сувише обазрив и сувише неповерљив. Пада у очи како се он у свима својим вратоломним предузећима није мицао из Видина, свагда се служећи другима. Тако и сад, место да он изађе пред Хусеин-пашу негде к Цариграду, он се у почетку 1798 повуче из свију места изван Видина, која је био заузео, па сву снагу и одбрану усредсреди у Видину, а ту се добро спреми за сваку случајност опсаде. Место да пође на сусрет, Па-

[1] Olivier, Voyage, I, 109.

сван-оглу почне с повлачењем и стане спремати Видин.

Међу тим, опсадна војска није била на висини положаја, ма да је имала на расположењу снагу свеколикога царства. Главни је узрок био у крајњој невештини самога Хусеин-паше, главнога команданта. Он није умео да да̂ ни јединства ни моћи силној војсци која се скупила под Видином, и Пасван-оглу се држао тврдо са својом релативно малом, али потпуно добро спремљеном, плаћеном и командованом војском, у којој је владала и најчвршћа дисциплина и највеће јединство власти. Ово последње је нарочито оскудевало у султановој војсци, која се већ с почетком маја 1798 била искупила пред Видином. Кад се сва војска искупила и опсела Видин, Хусеин-паша поручи Пасван-оглу да се преда, јер толикој сили одолети не може, пошто ће, ако би затребало, још толико доћи против њега. Пасван-оглу прими посланика Хусеин-пашина на највишој отвореној диванани свога двора, одакле је дурбином разматрао војску султанову. „Кажи „твом господару — одговори Пасван-оглу — „да сам и ја могао имати сто хиљада војске, „да га с њоме дочекам, али сам волео да га „разбијем само са десет хиљада!“ С толиком је охолом увереношћу одговарао овај одметник. А заиста је, затварајући се у Видин и

састављајући свој план одбране, многу своју војску кућама распустио.

И борба је у истини пошла одмах с почетка несрећно по Хусеина. По извештајима из Букурешта, Пасван-оглу је 11/22 маја 1798 разбио Хусеин-пашу, освојивши му храну и муницију, побивши му многе људе и многе заробивши. Исто тако је разбио и Али-пашу и одагнао га с позиције на другој страни Дунава, узео му топове из којих је Видин почео тући и растурио му мост преко Дунава. Једном Хусеин-паша смисли да учини општи јуриш на Видин и да отме острво у Дунаву наспрам града. Напад је Хусеин-пашин свуда био одбијен. Острво у Дунаву било је тако вешто утврђено, да му војска Хусеин-пашина није могла ништа учинити. И Пасван-оглу је имао ратних лађа уз град. И нешто њима, нешто артиљеријском ватром из Видина, нешто пак топовима с утврђења на острву тако је вешто бранио острво наспрам града и град сâм, да је Хусеин-паша и тада био одбијен с грдном штетом. Из опсаде је Хусеин-паша поручивао у Букурешт кнезу да распита нема ли тамо који генерал-штабни официр француски који би се могао употребити за опсадне послове. Уз осталу несрећу по Хусеин-пашу, лето се те године десило кишовито, а Видин је свуд уокруг опкољен барама, тако да је и то отежавало напад. И храна је војсци долазила, тога ради и ради осталог турског нереда,

веома неуредно. Кнез влашки у Букурешту био је у грдној неприлици ради захтева Хусеин-пашиних, који му је слао курире без престанка, тражећи и што се могло и што се није могло тражити. У два маха је започињан општи напад, оба пута без успеха. Лето се већ почне измицати, а војска Хусеин-пашина умањивати, нешто болестима, нешто бежањем, а нешто погибијом и рањавањем у бојевима. Најпосле Хусеин-паша нареди и трећи јуриш у три колоне, од којих је једном мислио командовати он сâм. Другим двема нареди како ће по ноћи заузети места са којих су имале да јуришају. Али у зору одређенога за општи јуриш дана ове се колоне сукобе међу собом, држећи једна другу за Пасван-оглове чете, и побију се и оштете страховито, па наставе бој из љутње и огорчености и пошто се погрешка опазила, и то тако страховито, да је трећа колона морала трчати да их развађа. Ова несрећа на тако одсудан и знатан дан тако огорчи и растроји опсадну војску, да по том већ није била ни за што. Многи се почну и сами разилазити. Хусеин-паша увиди да му не остаје ништа друго до да опсаду прекине, а расправу с Пасван-оглом да остави за другу прилику. Ово се догодило негде у почетку септембра. Из тога времена има једна француска записка како је Пасван-оглу напао Хусеин-пашу тако жестоко, да у мало што није и њега сама за-

робио, а топове му је све отео. После свега тога, Пасван-оглу изиђе из Видина, покупи наново војску што ју је у почетку опсаде био распустио, и стане опет заузимати и под своју власт подчињавати земље које је пред почетак опсаде сâм био напустио.[1] Вук Стеф. Караџић забележио је, по причању сувременика, да се Пасван-оглу у овој прилици користио и суревњивошћу султанових команданата, поручујући свакоме да би се он радо предао њему лично, али да то не сме да учини од онога до њега, јер му је тај, тобоже, највећи лични непријатељ. У оновременим извештајима записано је и више, како се неки од румелијских паша упустио с Пасван-оглом у преговоре и да је к њему прешао са 4000 људи. Услед тога је и с Порте била послана наредба да се тај паша погуби.[2] Тај се исти паша и позније у своме вилајету опет спомиње као Портин бунтовник.

С друге стране знамо да је међу нападачима под Видином био са својом војском и Али-паша од Јањине. Али-паша је тада и сâм био у везама с Бонапартиним Французима. Познато је како су 1797, после пада Млетака, Французи по Кампоформијском Миру били заузели Јонска Острва и четири слободна града на арбанаској обали: Превезу, Паргу,

[1] Olivier, Voyage, I, 123—125; Ив. Павловић, Споменик II, 112 и д.
[2] Ив. Павловић, Споменик II, 114.

Бутринто и Воницу, дотле такође под млетачком заштитом или врховним господством. Све је то било или опасано земљама Али-пашиним, или са свим наспрам њих. Осим тога је Али-паша добро знао да је и Пасван-оглу у неким везама с Француском, а знао је и како Француска у непосредној близини његових земаља намешта своју революционарну пропаганду и своју војску и како је на прагу да се завади с Турском. Са свим се може веровати да је Али-паша 1798 под Видином радио овлаш и без воље, и да је победу желео пре Пасван-оглу но Хусеин-паши. Али чим се, доиста, завргла војна у Египту и чим француска флота пострада од Нелсона под Абукиром, Али-паша је Видин оставио међу првима, вративши се са својом војском кући.[1]

Све ово показује да је завада Француске с Турском због Бонапартина напада на Египат јако утицала на Хусеин-пашине операције под Видином. И тај утицај чинио је, без сумње, не мање од несреће Хусеин-пашиних команданата на бојним пољима под Видином. По свима извештајима се напад на Видин свршио у јесен 1798. Већ 6-ог октобра 1798 по новом француско посланство јавља да ће се Пасван-оглу држати у Видину целе зиме, пошто је

---

[1] E. Rodocanachi, Bonaparte et les îles joniennes 1797—1816. Paris, 1899, стр. 98 и д.

разбио Хусеин-пашу. Другим извештајем од 2-ог новембра јавља се да је опсада дигнута и да су се паше од Босне и од Београда вратиле својим кућама. Међу тим, Порта је чинила не само то него још више. Не могавши Пасван-огла саломити силом, она је ушла с њим у преговоре и почела му попуштати, ако и лукаво, јер се старала да посао с Видином скине с врата каквим било начином. У почетку 1799 Хусеин-паша се налазио у Букурешту, и на основици из раније познатих Пасван-огловпх захтева преговори су с њиме били већ завршени. Не знамо, по изворима који су сад пред нама, ни како су текли ни када су свршени проговори с Пасван-оглом. У једном извештају 9/20 јануара 1799 о њима се говори као о свршеној ствари. У истом се извештају бележи како је Хусеин-паша 8/19 јануара стигао у Букурешт, и како се ту старао о мерама којима би се Пасван-оглу спречио да по староме не заузима под своју руку земље изван праве области Видинскога Пашалука. За саму видинску област мислило се да се за тај мах мора оставити својој судбини. Сâм Пасван-оглу опет имао се непрестано старати да њега како год на превари и каквим лукавством не смакне Порта.[1] Полупане лонце плати главом пре-

[1] A. J. Odobescu, Documente, Suppl. l, vol. II, стр. 195, 198, 200, 202.

ђашњи Хусеин-пашин драгоман, кнез влашки Ханџерлија, који је у неприлици, међу две ватре, међу Пасван-оглом и Хусеин-пашом, и међу трећом, автономним правима и повластицама којима му се власт ограничавала, био на грдној муци. Свака је страна од њега тражила све што јој треба и што јој на ум падне. Хусеин-паша је једанпут тражио од кнеза 12000 кола волујских запрегнутих са по 12 волова и у спроводу по двојице људи, и уз то читаву масу животних потреба за војску.[1] С тога је после султански нарочити изасланик погубио кнеза усред Букурешта у његовом властитом двору.[2] Глава му је донета у Цариград у фебруару 1799 године.[3]

И ако Порта није напустила својих планова против Пасван-огла, у овај мах, она му се поклонила и по његовој га жељи признала за пашу и напустила му, готово као независну област, Видински Пашалук. Тај свршетак, уз то још отежан ратом с Француском, био је најнеугоднији за послове у Београдском Пашалуку и за држање Хаџи-Мустафа-пашино. Међу концесијама датим Пасван-оглу најтежа је била концесија о укидању забране да јањичари могу служити у Београдском Пашалуку. То се сматрало у он-

---

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 115, француски консулски извештај од 9/21 јуна 1798.

[2] Xénopol, Histoire des Roumains, II, 257.

[3] Olivier, Voyage I, 125.

дашњим приликама као мера којом се слаби моћ Пасван-оглова, јер су се јањичари Београдског Пашалука сви били око њега окупили. С тога негде у току 1799 изађе наредба да је муфтија (врховна судска и религиозна музломанска власт) у Цариграду нашао за право и да цар јањичарима Београдског Пашалука допушта да се могу слободно вратити на своју очевину.[1] И тако се јањичари, по томе ферману, врате у Србију и поведу са собом још два пута онолико којекаквих пријатеља и познаника, момака и беспосличара, како је забележио Вук Стеф. Караџић. Ма да се тиме са свим рушила основица оне кнежинске автономије која је била установљена 1793 године, опет се хтело да се и она сачува и објављивало се да све остаје по дотадашњем. Сами јањичари покажу се у почетку мирни и сагласни с тим наредбама. И они у почетку стану живети мирно и поштено, и многи се, како Вук бележи, код паше удворе, те и службе добију. Данас знамо да је потоњи дахија Кучук-Али-ага у почетку марта 1800 поменут као муселим крагујевачки.[2]

Међу тим се ипак убрзо покаже да се јањичари не слажу и не могу задовољити са стањем створеним у Београдском Пашалуку у време њихова искључења. Уз часни пост

[1] В. Ст. Караџић, Грађа I, 5.

[2] Љ. Стојановић, Записи II, 317.

1800 године јањичарски поглавари из Шапца Бего Новљанин и Ћурт-оглија убију из пушака у по подне у Шапцу тамнавскога кнеза Ранка Лазаревића, човека веома знатна и виђена, брата потоњега славнога шабачкога војводе Луке Лазаревића. Сви се остали кнезови одмах узбуне, и Алекса Ненадовић, кнез ваљевски, енергично се пожали на ово насиље Хаџи-Мустафа-паши, који му одмах поручи да ће он учинити што му је дужност и да се ништа не брину. И заиста Хаџи-Мустафа-паша пошље на Шабац 600 сејмена[1] и два топа. Бего Новљанин и Ћурт-оглија са својим друштвом затворе се у шабачки град; сејмени стану бити град из пушака и из топова, и запале куле на њему, те Бего и Ћурт-оглија у Босну Савом побегну, а град се преда војсци Хаџи-Мустафа-пашиној. Тада је одмах 27 Турака, присталица јањичарских, за ову узбуну и насиље јавно погубљено, и јањичари се, после овог покушаја, и опет за неко време ућуте, увидевши да у Београдском Пашалуку не могу ништа учинити пре но што би се Хаџи-Мустафа-паше сама ослободили.[2] Паша је опет тако оштро и тако енергично расправио тај случај, да им покаже примером, чисто турски, како треба да под његовом управом живе у Београдском Пашалуку. Изгледало је да су

[1] Проте М. Ненадовића Мемоари, 43.

[2] Вук Ст. Караџић, Грађа, I, 6; проте М. Ненадовића Мемоари, 41—43; Љ. Стојановић, Записи, II, 316.

тиме повластице кнежинске аутономије задобиле й опет једну сјајну потврду. Али је то у ствари имало само варљив значај.

Међу тим, Пасван-оглу је и сад као и пре само одмарао се и спремао, да целу игру на ново започне. Што француска пословица говори за апетит да се јелом само заоштрава, може се потпуно применити за Пасван-оглово частољубље. И оно је расло с његовим успесима, ма да су ови последњи били само негативни. Пре 1798 он се задовољавао достојанством паше од три репа, највишим, али не тако ретким достојанством у Турској. Сад му се прохтев отворио на целу Турску и на сâм Цариград. Он је хватао везе с другим незадовољницима и частољубивцима, као што је био Али-паша од Јањине, и желео је да се докопа власти беглербега румелијског, паше над свима пашама у Европској Турској, којим је мислио завладати готово целом Европском Турском.[1] Има једно писмо француско од 14/26 декембра 1799, којим се не мало објашњава ново кретање Пасван-оглово и нови напон његових частољубивих планова. Види се да је тада, пошто је Наполеон гурнуо био у Египат, Француска помишљала да узбуни Мореју и Грчку и да се стави у везу с Пасван-оглом. У јесен 1799, кад се међу Француском и Турском рат отворио, изашиљан је неки Рошуп

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 120.

(Rauchoup) у Видин, да сазна шта управо хоће Пасван-оглу, да ли он не нишани и на сами престо у Цариграду, као и да ли позади њега у потаји није Русија. Изасланик је тај послао у Париз извештај којим је јавио, да је намера Пасван-оглова: да уништи цариградски Диван дванаесторице, којим се ограничавала стара традиционална власт султана и великог везира; да се јањичарима поврате одузета им права, и да се униште нове порезе, установљене по европским обрасцима. То значи да је Пасван-оглу желео оно што су желеле турске староволе, тј. уништење реформе, макар да је реформа била још једино средство којим се могло спасти Турско Царство. На алтернативу, која је била неопходна: да ли да се одржи нетакнута традиција или да пропадне царство, султан Селим је и речју и делом одговарао: да се ломе традиције, само да се царство одржи. Са свим противно томе, најјачи шеф његових противника, Пасван-оглу, одговарао је, само да би сачувао популарност пред гомилом: да се по што по то одрже у целости традиције, мислећи да се тако може одржати и царство, пошто је, тобоже, истим средствима и стечено. Јасна је ствар да је био правилан једино султанов одговор, макар да се на исти много викало. Велике судбоносне одлуке у преломима живота народног често су недоступне гомили и често се морају извршити силом. Пасван-оглу је могао

и сâм и схватити и знати оно што је султан смишљао. Али се то није слагало с улогом агитатора, на коју је Пасван-огла вукла прекомерна славољубивост његова. С тога је његов сукоб са султаном из дана у дан растао и распаљивао се.

Борба године 1798 око Видина, у којој је султан дигао све што је могао, да Пасван-огла сломи, показала је Пасван-оглу јасно да између њега и султана Селима никаква измирења бити не може, макар да је после војевања некакво измирење уговорено. Али ако султан Селим није могао изгубити из очију мисао да Пасван-огла каквим било начином сломи, ни Пасван-оглу није заборављао да у султану Селиму има непомирљива непријатеља. Поменутом француском изасланику Рошупу Пасван-оглу је у јесен 1799 открио, да би рад био да збаци султана Селима III и да на султански престо подигне сина пређашњег султана Абдул-Хамида, за којега се у белешци помиње да је прави лутак.[1]

Нема сумње да су ове мисли, које су забављале личну политику Пасван-оглову, почеле зрети 1801 и изазивати нове јањичарске покрете, који су и опет најпре почели избијати у Београдском Пашалуку. У опште је Београдски Пашалук у свима Пасван-огловим комбинацијама играо веома видну улогу. И

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 119.

мисли о промени султана у Цариграду добиле су други облик, поводом околности о којима ћемо одмах говорити.

Пошто је Русија 1774 коначно заузела Крим, саставивши га са својим царством, пређашња кримска султанска династија пресели се у Турску, где је још раније добила била земље међу Варном и Дунавом. Пасван-оглу се упозна и здружи с једним чланом те султанске породице, султаном Џингис-Мехмед-Герајем. Кримска султанска породица и раније је претендовала на султански престо у Цариграду, а и спорова је о томе пређе бивало.[1] Најновији, горе поменути претенденат Џингис-Мехмед-Гирај раније је живео у Русији, на двору царице Катарине II, где се одлично васпитао и обучио. Био је храбар, имао је извесна знања и био је привикнут уљудним начинима живота. Пасван-оглу је — по познијем француском извештају — и раније помишљао да од њега прави султана. Али докле је био у животу цар Павао I, Џингис-Мехмед-Герај сâм није пристајао на те планове, зато што је био у личним везама с царем Павлом и што је очекивао да цариградски престо заузме путем руске помоћи. Његовим се посредовањем цар Павао служио, да Пасван-огла уздржава, нарочито што се тиче

[1] Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1784, 286 и д.

нападања на Влашку и Молдавију, или да га потискује напред, ако би му то у чем годило. Али пошто Павао I (12/24 марта 1801) живот изгуби, Џингис-Мехмед-Гераj попусти предлозима Пасван-огловим, и дође у Видин, где се у 1801 находио. Ту су му чињене све почасти и сва пажња.[1]

Из свега је тога јасно да је у овој другој фази Пасван-оглове борбе против султана Селима јаче пробијала антидинастична мисао, која се у првој фази мање показивала. Уз то је избијала на површину и мисао о независности, која обично прати оваке јунаке силнога темперамента, кад их успех опије. Свест о ономе што је могућно и немогућно у њих ни онако није велика, и пошто је, већ по образовању које се у извесним приликама могло добити, знање њихово ограничено, ласкавци и властита таштина лако заносе жеље у свет немогућности. Да је и Пасван-оглу по који пут помишљао на независност сведок су новци, динари, с његовим потписом, ковани негде у аустријским ковницама. Новци су се ти звали *пазванчета*.[2] Свима овим Пасван-огловим рачунима стајали су насупрот рачуни Портини. Њихова је особина била да су комбиновали само с оним што је могућно и да су више полагали на

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 124.

[2] Г. С. Раковскій, Горскій пѫтникъ. Н. Садъ, 1857, стр. 280.

време и на стрпљење. С тога су се они обично и остваривали начином каквим било.

Чим се разишла опасност од француског напада у 1798, и на Порти се с те стране могло без бриге погледати у будућност, пошто се Турска обезбедила савезом с Русијом и Енглеском (1798) и пошто је француска власт уклоњена с Јонских Острва, из непосредне близине Балканскога Полуострва, одмах се на ново почело мислити на ломљење Пасван-огла. Пасван-оглово плеткарење са Џингис-Мехмед-Герајем није ни у Цариграду могло остати неопажено. У једном Хаџи-Рувимовом запису од 1801 бележи се како је 1801 била међусобна војна међу Турцима; како су се Турци Видинци успротивили своме цару и како је тога ради било много проливање крви међу њима.[1] Софроније Врачански бележи како је 1801 по трећи пут подигнута против Пасван-огла не само царска војска него и околне паше. У овој војни се на Пасван-огловој страни одликовао позније у српској војни чувени и познати Гушанац Алија.[2] Што Махмуд Челеби-ефендија помиње како се нова низамска војска одликовала у рату против крџалија у Румелији, и како их је узбијала, ма да су дотле они свима одолевали, тицаће се такође овога војевања Пор-

[1] Гласник XXI, 21. — Љ. Стојановић, Записи II, 321.

[2] Периодич. Списание, V—VI. Браила, 1872, стр. 74.

тина против Пасван-огла и његових присталица, ма да те борбе Челеби-ефендија меће у 1802 годину.[1]

Међу осталима је на ову војну против Пасван-огла позван био и Хаџи-Мустафа-паша из Београда. Он на ту војну пошље свога сина Дервиш-бега с војском турском и српском. Г. М. М. Вукићевић је у неком акту у петроградској архиви Министарства Иностраних Дела нашао белешку како је Пасван-оглу Дервиш-бега почео био да за се обрлаћа и да је у томе без мала био успео. Иначе смо за сад готово без икаквих ближих бележака о ратовању с Пасван-оглом 1801 године. Једно оновремено писмо из Букурешта бележи како је Порта, научена искуством из ратовања с Пасван-оглом 1798, у овај мах избегавала јурише и нападе, него да је узела другу тактику, стезање и ломљење из далека и пресецање хране. Тако је влашком кнезу закраћено да по некаквом старом уговору Видину храну за новце даје. Гледало се да се с те стране пресеку и други довози Пасван-оглови, по којима је из Влашке добављао све што му је требало. То је Пасван-огла у лето 1802 нагнало да спали Крајево и да поруби сву Малу Влашку. Кнез Мих. Суцо је из Букурешта утекао, али ни Пасван-оглу није смео

[1] W. Wilkinson, Tableau historique de la Moldavie et de la Walachie. Paris, 1821, стр. 321.

на тој страни далеко ићи, бојећи се да не навуче аустријску или руску интервенцију.

Наши извори не показују да је овог ратовања Пасван-оглу, као оно 1797, нападао и на Београдски Пашалук. Место тога су у Београду самом велику акцију развили његови људи. Има једна записка ђенерала Себастијанија из тога времена (јесен 1801) из Цариграда, по којој се види да Пасван-оглу није тада ни Нишки Пашалук нападао. Види се само да су неред и забуна свуда владали.[1] Русији није било право што неред у Видинском Пашалуку сваки час ремети мир и безбедност у Влашкој и у Молдавији. Пред зиму 1801, пошто је Пасван-оглу био раширио своју власт и на Београдски Пашалук, из Петрограда је Порти нуђена помоћ, да би се Пасван-оглу савладао. Али је ту понуду Порта одбила, јер би се — одговорено је из Царирада — „султан изложио највећим опасно„стима, ако би се хришћанском војском по„служио, макар и против буптовних Турака.“[2] У томе се у једно види и то, како се Порта сада никако није хтела да послужи начином којим се служила 1798 при експедицији Хусеин-пашиној. Узет је, у овај мах, стари турски метод трпљења и очекивања, и он је,

---

[1] Ив. Павловић, Споменик II, 126.

[2] Zinkeisen, VII, 240, по извештају пруског посланика од 10 новембра 1801 (по новом).

доиста, и помогао боље но крхање од 1798 године.

Што Хаџи-Мустафа-паша није хтео ни на коме да остави Београд, него је остао да га сâм чува, имао је добрих и основаних разлога. Јер чим се главна му војска из Београда кренула пут источне границе, јањичари Београдскога Пашалука употребе прилику, те почну своју одавно смишљену акцију против Хаџи-Мустафа-паше, знајући да је он у граду Београду остао с мало војске. Једном (негде у лето 1801) они заиста дигну против њега београдску варош и узму је у своје руке. Хаџи-Мустафа се са својим сејменима затвори у горњи град, и одмах поручи сину Дервиш-бегу под Видин да се с војском враћа кући. „Но и бунтовници — прича Вук Ст. Ка-„раџић — чујући да Дервиш-бег иде с вој-„ском, и знајући да ће уза њ устати сав на-„род за свога доброга пашу и њих све по-„бити, навале да што прије завладају и градом. „И таман кад Дервиш-бег дође у Гроцку на „конак, они, договоривши се с једним буљу-„башом од пашиних сејмена, некаквим под-„земним јазом, куд се помије сипају, уђу „ноћу у град и, ухвативши пашу жива, одмах „му реку: „Ако си рад да останеш жив, сад „пиши књигу твоме сину, да Србе распусти, „нека иду сваки својој кући, а с осталом вој-„ском нека иде из пашалука Биоградскога, „ако ли то не учини, ми ћемо те одмах по-

„губити.“ Паша сиромах, у њиховим рукама, „а опет желећи и надајући се не би ли му „се живот који дан продужио, није могао „друго ништа чинити него напише сину књигу „да му он сад не може већ ништа друго по- „моћи, него ако је рад да му отац који дан „дуже поживи, нека Србе распусти, а с оста- „лом војском нека се уклони из пашалука „Биоградскога. Примивши Дервиш-бег ову „књигу, одмах српску војску распусти, а с ос- „талом се врати натраг и оде у Ниш. Баше „одрже неко вријеме пашу као сужња међу „собом, па га онда погубе,[1] и огласе њихов „башалук на ново, па онда спахије и остале „Турке који нијесу хтјели с њима пристати, „побију и истјерају из пашалука, и њих че- „творица: Фочић Мехмед-ага, Кучук-Алија, „Аганлија и Мула-Јусуф, који су као погла- „вари те буне били, назову се *дахије*, и сав „Београдски пашалук раздијеле између себе „на четири исета (дêла), и сваки опет своју „четвртину подијели својим каба-дахијама и „осталим којекаквим мањим чиновницима.“[2]

[1] Јов. Хаџић, Уст. србскій подъ Црнымъ Ђорђемъ. Н. Сад, 1862, стр. 9, бележи да је Хаџи-Мустафа-паша убијен 27 децембра 1801. Л. А. Баталака, Ист. срп. устанка, стр. 27, погрешно узима да је то било 1799 године. Писмо проте Мих. Пејића из Земуна митрополиту Ст. Стратимировићу од 16 дек. 1801 тврди да је Хаџи-Мустафа-паша убијен 15 декембра 1801. Хаџић има исти дан, само по новом календару.

[2] Вук. Стеф. Караџић, Грађа I, 7; проте М. Ненадовића Мемоари, 54—57; Мемоари Јан. Ђурића, Гласник IV, 103—105.

Наши извори бележе само смрт Хаџи-Мустафа-пашину. У једном француском извештају од пре 10 октобра 1801 помиње се да Пасван-оглу *заповеда Београдом и пашом командантом тога града.*[1] У овом београдском преврату од 1801 у корист јањичара има три фазе: узеће вароши Београда, узеће града Београда и — смрт Хаџи-Мустафа-паше. По том француском извештају очевидно је да су се прва и друга фаза догодиле још пре јесени, најпозније пак у септембру 1801 године.

У осталом, не само у Турској него ни у Београду ово није први пример. Леди Монтег бележи из 1717 како су Турци после 1699 утврдили Београд и напунили га најхрабријим јањичарима. Над њима је био сераскер-баша. Требало би — додаје Леди Монтег „да то „значи ђенерала, али сераскер-баша не заповеда јањичарима већ они њему. Војска нема „никакве дисциплине; она се налази као у „некој вечитој самовољној побуни.“ Пре 1717 јањичари су се бунили на пашу што их није пуштао да иду у пљачку на аустријску страну. Увртели су били себи у главу да им се то забрањује тога ради што се паша дао поткупити од Аустријанаца, и то још јаве писмом султану. Пошто им одговор не дође онако брзо како су они желели, побуне се и одвуку пашу пред муфтију и кадију, тражећи да му

---

[2] Ив. Павловић, Споменик II, 123.

они суде. Један га је од тужилаца питао како је смео да штити невернике; други га је питао зашто је од њих примао новац. По том су навалили на њ ножевима, и не чекајући да људи од закона пресуду изреку. За тренутак су му задали хиљаду рана. Паша који је за њим дошао — завршује леди Монтег — не само да није ништа чинио против криваца у таквом убиству свога претходника, него се правио да хвали кривце као јунаке. Он често дели новаца јањичарима и допушта им и да иду у пљачку у Аустрију и да пале куће сиромасима Србима.[1] За време око 1772 приповеда барон де Тот како су јањичарске старешине и јањичар-ага у Солуну тако завладали Солунским Пашалуком, да је паша постао тамо проста сенка и лутка у рукама њиховим. Неколико се паша у Солуну изменило, и то је стање непрестано трајало, а Порта нити је умела, нити је имала чим да то прекрати. „Јањичар-ага, старешине које „под његовим заповестима раде и сваки ја„њичар посебице самовољни су тирани, које „Порта штеди, којих се њен паша боји и од „којих цела област страхује.“[2] Тако су се тобожњи стални гарнизони у Турској због недостатка дисциплине њиховом самовољом испретварали у господаре градова који су им на

[1] Lady Montague, Lettres. Paris, 1805, I, 149—153.

[2] Mémoires du baron de Tott, IV, 173.

чување поверени. То стање, тако често у Турској, установило се настојавањем Пасван-огла и његових присталица у јесен 1801 и у Београду.

Види се да је и Пасван-оглу сувише високо ценио овај свој успех у Београду. Знајући да је Француска у рату с Портом, а по свој прилици мало што више, ван те просте чињенице, и знајући из политике, Пасван-оглу пошље у Париз два своја изасланика, некога Грка Полиси-Конду и Недељка Поповића, свога базрђан-башу. За Грка се бележи да је у Бечу био професор грчке и латинске књижевности и да је знао италијански, а за Недељка се пише да је знао немачки, да је каткад издавао се и за пашина доктора и да је Пасван-оглу вршио и посао министра финансије у његовој области. Промећући се као трговци који иду у Липско на панађур, они дођу до Париза и онде 26 октобра (7 нов.) 1801 с потписом Недељка Поповића поднесу од стране Пасван-огла француском министру иностраних дела акат у коме Француској предлажу:

1. Помоћ свима средствима за све промене које би влада француска желела постићи или извршити у Турској.

2. Војну помоћ за напад, отворено и у договору с војском француском на Турску, све докле се не би извршило што жели влада француска. Сва погодба од стране Пасван-оглове за ову услугу била би, да му се остави

на расположење једна област у којој би он и пријатељ му султан Џингис-Мехмед-Гереј могли живети на миру под заштитом француских закона.

3. Ако ли би влада француска желела да Турска остане оваква каква је, Пасван-оглу се ставља на расположење и за то, и обриче да ће обуставити непријатељство против Порте, остављајући влади француској на расположење да се, како она зна, користи на Порти том знаменитом уступком. У том случају, због трговачких користи које Француска може имати у Бугарској, Влашкој, Србији и Тракији, Пасван-оглу тражи само да му влада француска израде опроштај код Порте, ништа не казујући шта је он нудио Републици.

4. Пасван-оглу ставља Републици Француској на расположење своје услуге, у чем би год она нашла да јој он може послужити, изузимајући једино оно што би било противно вери турској.[1]

На то се 1801 у јесен свела сваколика политика Пасван-оглова!

Високоумље и уображеност Пасван-оглова виде се у првом делу предлога, где он Француској нуди услуге. Из те понуде, поред свега њеног самопоуздања, провирује најамнички вођ који нуди своју чету у најам за војевање

[1] Odobescu. Documente. Suppl. I. vol. II, 217; — Ив. Павловић, Споменик II, 121.

Бонапарти који му се као војвода свидео. На том је ниво-у и политичка оцена, положена у основицу те понуде. Политички оновремени положај био је далеко, предалеко од онога што су мислили Пасван-оглу и његови политички саветници у Видину. Други део, вечно мусломанско гравитовање к султану, само је против-положена крајност онога што се предлаже и претпоставља у првом делу. Пасван-оглу и његови саветници полазили су с гледишта како је Француска у рату с Турском. Прави рат, међу тим, то није био, и рат је с Турском Французима тога времена био веома с неруке, противан њиховим давнашњим туркофилским традицијама, и још више трговачким интересима, на којима су се оне традиције и оснивале. Рат је искочио поради Бонапартиног напада на Египат, корака који је био наперен у ствари нѐ против Турске него против Енглеске. Баш у тај мах кад је Пасван-оглу опремао своје изасланике у Париз, турско-француски спор се био упутио к своме мирном свршетку.

Као год што је Пруска 1790 посредовала за мир међу Турском и Аустријом, те тиме спречила, и без особите штете за Турску завршила велики рат, започет 1787, коме је задаћа била да разори Турску у Европи, тако и сад пруска интервенција уравни пут помирењу међу Француском и Турском, које се 1798 завадише због Бонапартине експедиције

у Египат. Пошто је рат, као што рекосмо, с неруке био и Турској и Француској, није било никакве тешкоће да се изради помирење, кад се само посредник нашао. И доиста, прелиминари се мира потпишу већ 27 септембра (9 октобра) 1801 у Паризу. Наполеон је још 11/23 септембра 1801 послао у Цариград свога изасланика Себастијанија (оног истог којега је 1806 послао за посланика), који се, због буне у Београду у септембру те године против Хаџи-Мустафа-паше, морао упутити Цариграду преко Букурешта.

Посао мира у Цариграду напредовао је веома добро, пошто је Себастијани био за тај посао ванредно добро изабран. Дефинитивни мир је потписан 14/26 јуна 1802, и њиме се међу Француском и Турском васпостављало старо вековно пријатељство. Изасланици Пасван-оглови у Паризу остали су у положају свих људи који не знају за што су онде дошли, а Пасван-оглу, да је умео, могао је видети како снага његова ни из далека није била оно што је он уображавао, јер јој нико други на свету није давао цену тога његова уображења. Његова слава и величина почињала се и свршавала међу крџалијама и другим анархичним четницима. Лишена праве, реалне основице, његова снага није могла, осим тренутних локалних успеха, постићи никаквога трајнијег и видљивијег свршетка.

Међу тим, види се да је турско-францу-

ски мир имао на Пасван-огла утицај који се по знатности његовој могао предвиђати. Има једна белешка француског отправника послова из Цариграда, од 10 јуна (29 маја) 1802, где се министарству у Паризу јавља како се Портин министар иностраних дела жалио да му је Аустријско Посланство јавило како је Пасван-оглу питао команданта Тамишвара: би ли му се допустило да се у томе граду склони, ако би му дошло до какве невоље.[1] С тим је у вези и што је Пасван-оглу године 1803 у лето, приликом кад се пруски посланик Кнобелсдорф бавио у Букурешту, слао људе к истоме и молио га да га измири са султаном.[2] Исти француски преговарач мира Себастијани дао је веома карактеристичну оцену Пасван-огла: „Пасван-оглу нити уме „ратовати, ни мировати; збуњени су му и „планови и средства.“[3]

Тако цео посао с Видинским Пашалуком угаси се сâм у овоме миру од 1802 међу Француском и Турском. Као да се хтела нарочито пружити још једна потврда староме правилу, да се у Турској држе само буне које имају какав год наслон на страни. Не страхујући више ни од какве катастрофе, пошто се видело да Пасван-оглу није толико предузимљив, колико је, једног времена, могао бити да је умео (око 1798), Порта упо-

[1] Odobescu, Documente, Suppl. I, vol. II, 221.
[2] Zinkeisen, Gesch. d. osm. Reiches, VII, 250—251.
[3] Ив. Павловић, Споменик II, 126.

треби и спрам Видина и спрам Београда стару своју тактику, пуштајући своје противнике да се иступње, и чекајући да њен задатак, васпостављање реда, сврши неко други. У Београду је, после мало више од две године, учинио то српски устанак. У Видину се није више сметало Пасван-оглу да у том граду и у пашалуку још коју годину бесни по своjему. Последице српскога устанка, које Порти нису нимало ишле у рачун, опростиле су је и Пасван-огла. Он је умро у самом почетку 1807 од неке ране или пришта за који се у нас прича да му је искочио услед веома несрећног боја на Џивџибари, у почетку 1806 године.

Пасван-огла је заменио у Видину његов заступник Мола-паша, који је узео и удовицу Пасван-оглову и јединога сина који је иза њега остао, хотећи тиме да покаже да он задржава и наслеђује и цео програм Пасван-оглов. Али је то била само реч. Програм је Пасван-оглов био у његовој бујној личности, па је с њоме и пропао. Пошто се у то време отворила војна и са Србима и с Русима, и Мола-паша је војевао, и нико га дирао није. Он је једно време (1808) и посредовао да се Срби с Портом измире. И војевање и овај посао стављају га у ред људи који Порту слушају. За своје признање за пашу, пошто се и он био са̂м, без избора и наименовања султанова, запашио, радио је у Цариграду

такође преко Француза. Али султан је Махмуд непрестано држао на уму да изврши победу своје власти у Видину и да Мола-пашу дигне из Видина. И то се извршило 1812 године споразумом и пристанком Мола-пашиним. Успевши да у Видину неким ферманима изазове расцеп и одузевши тим начином моћ Мола-пашином ауторитету, султан Махмуд га је склонио да напусти Видин, давши му реч да му допушта, без икакве штете, са свим својим благом и женама, да се настани у Скутарима код Цариграда, спрам самога Ески-Сараја. Султан је одржао своју реч, и Мола-паша је на том месту умр̏о од куге 1812 године.[1] Кад је за то чуо Али-паша од Јањине, назвао је Мола-пашу евнухом и рекао је да је дао и пашалук и главу. Ово последње није било истина, јер је Мола-паша умр̏о природном смрћу; оно прво опет није било ни толико истина, пошто је пашинство и Пасван-оглово и Мола-пашино у Видину било самозвано и отмичарско.

Тако се свршила Пасван-оглова буntовна и самовољна владавина у Видину. Нереди пак које је та владавина изазвала у Београду имали су много дубљег корена и много замашнијих последица.

---

[1] Andréossy, Constantinople et le Bosphore de Thrace. Paris, 1828, стр. XXVI и стр 61.

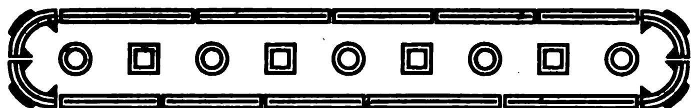

VI

Разлике међу Београдским и Видинским Пашалуком. — Видински Пашалук постао средиште јањичарске буне. — Портино држање спрам узурпатора у Београду. — Јањичарске дахије изјавиле покорност Порти и заискале новога пашу. — Јањичари у Београдскоме Пашалуку враћају ред од 1699—1788. Отпор спахија и Срба. — Веза српскога првог устанка с овом борбом. — Једнакост српског политичког програма од 1793 с оним од 1804. — Поређење оба та програма и главних тачака њихових. — Отказ Аустрије да прими јемство за ову погодбу међу Турцима и међу Србима. — Српски кораци у томе смислу код Русије. — Захтеви од 1805 у смислу потпуне автономије. — Веза с Русима и обрти у српској политици услед тога.

Сви ови видински догађаји са свим су други значај и друге последице имали у суседноме Београдском Пашалуку. Разлика је долазила од различите претходне историје и од различитих општих прилика у једноме и у другом пашалуку.

После аустријско-руског рата и мира у Свиштову 1791, нашло се у Цариграду за умесно да се Београдски Пашалук, као гранични с Аустријом и насељен поглавито хришћа-

нима, скоро сав ослобођен у рату устаоштвом самих урођеника, а Свиштовским Миром остављен Порти, не враћа у стари јањичарски ред, као што је у њему био пре рата. Услед тога је одлучено да се Београдски Пашалук сада, при повратку у турску власт, уреди друкојачије, на основу правилне примене турскога државног и имовинског права с неким повластицама за хришћане, а с потпуним искључењем јањичарске службе у њему. То се чинило не само из обзира према хришћанима који су живели у томе пашалуку, него поглавито из обзира према Аустрији, и што се сматрала та прилика повраћања турске власти у једну већ изгубљену област као подесна да се у тој области отвори борба против јањичара, те да се области почну једном враћати под стари државни и законити ред од јањичарског насиља и нереда. Повластице у тој прилици дане хришћанима споредна су ствар; главно је било што се радило у корист самога Турског Царства. И то се све с васпостављањем турске власти у Београдском Пашалуку 1791—92 заиста извршило. Три покушаја јањичарска да се овај нови ред преврне и замени старим, у 1793, у 1795 и у 1800, угушена су силом. Искључење и забрана јањичарске службе у Београдском Пашалуку, заливено у три пута крвљу самих јањичара, начинило се већ тим истим догађајима као основица српских повластица које су чиниле такође један део тога новог

реда у Београдском Пашалуку. Осим тога стање је то трајало пуних десет година, од 1791 до 1801. Кад се томе додаду раније три ратне године, у којима су хришћани живели под хришћанском влашћу, излазило је да је за хришћане стање повластицâ и изузетне слободе продужило са пуних тринаест година. То је стање на које се имао свалити у Београдском Пашалуку повратак старога јањичарског реда и старе турске самовоље, која се враћала с победом Пасван-оглових људи у Београду.

Видински Пашалук се находио у са свим другом положају. Аустријска окупација ни војска нису га се ни дотакле. Стари давнашњи ред у њему није ремећен никако. У скоро после повратка мира у Видинском је Пашалуку Пасван-оглу увео свој старо-турски ред. Он је, у осталом, своје људе држао у стези, и народ је бранио од самовоље. Ко се год њему пожалио, није остао без помоћи. На послетку, хришћански народ Видинскога Пашалука није имао прилике да окуси нити нову какву слободу или повластице, нити страну хришћанску власт. Навикнут на оно у чем се из раније застао, народ је тога пашалука у толико мирније сносио своју судбину, у колико му је то и оштрина и праведљивост самога Пасван-огла јако олакшавала. Видински Пашалук не само да није никада остао без јањичара, него се у њему начинило

право средиште њихове снаге и уточиште оних које би гонила нова цариградска реформна акција.

А кад је видинска револуционарна јањичарска акција успела да саломи покушај новог реда који се био започео у Београду, повративши и ту старо стање, пред Портом су тада остала два пута: или да силом разбије и угуши овај насилни преврат њених властитих реформних покушаја, или да и према њему узме метод лукавог повлађивања и привидног пристајања, којим се од краја 1798 стално почела служити према видинском одметнику Пасван-оглу.

Прилике су биле, доиста, такве, да се оним првим начином није могло рачунати ни на какав успех, пошто би се спор, самим собом, одмах раширио и на Пасван-огла, којега су људи у Београду учинили све што је учињено. И пошто су ти разлози одређивали Порту да заузме пасивно држање спрам Видина, они су Порти били меродавни да исто пасивно држање просто примени и на Београд. Другојачије се није могло. Бунтовни јањичарски победници у Београду брзо су дознали какав је ветар у Цариграду и како им се спрам њега треба држати. Пошто су они имали у рукама све што су желели, на празне се формалности лакше било склонити њима него Порти, пошто је ова последња сваку уступку

новим београдским господарима плаћала својим властитим достојанством.

По томе правцу огласи се, дакле, за јаднога Хаџи-Мустафа-пашу да су га јањичари зато убили што је био неверник и што је волео Србе него Турке.[1] Дахије се представе као браниоци султана и Порте и, изјавивши покорност, они замоле у Цариграду да им се на место Хаџи-Мустафа-паше постави други паша. При означеном правцу и у оним приликама то је било све што је Порта тражила, па да опрости. Порта, заиста, наименује Ага-Хасан-пашу[2] за београдскога везира. Био је то човек у годинама, којему већ ни старост није допуштала да ради,[3] и он је само носио име паше, остављајући сву власт и све послове Пасван-огловим партизанима и чинећи се невешт свему што би требало радити за обрану реда и нових реформних идеја. Као што је горе назначено, дахије заузму пашалук по својој вољи; по селима испостављају субаше (надзорнике), од свих турских службеника најгоре и најомрзнутије. У свему врате у Београдском Пашалуку стање које се находило пре 1788, и тиме изврше реакцију или

[1] В. С. Караџић, Грађа, I, 7.

[2] Л. А. Баталака бележи како се *ага-паша* звао онај јањичар-ага који би постао паша. По томе се и у овом постављењу некадашњег јањичар-аге за везира у Београду види глађење и попуштање Портино. Ист. српск. уст., 15.

[3] С. Милутиновић, Сербианка, II, 76, 89.

револуцију у назад свега онога што се од повратка турске власти 1791 било по хришћане боље установило.

Али Порти је у Цариграду могло поднети да се чини невешта свему што се у Београду свршило последњих месеца 1801. Она се могла правити да то није видела, и могла је чекати друго време, када би њој згодније било да тај посао расправи. Имао је, међу тим, у самом пашалуку неко коме то тако није могло поднети. То су биле спахије и они Турци који су подржавали Хаџи-Мустафа-пашу, или су радили с њиме, и то су били од свију најмногобројнији хришћани, Срби, на које се као на своју жртву и као на узрок дотадашње патње и лишавања одмах окоми победна јањичарска гомила, гладна и жедна хришћанских мука. Срби су чинили управо целокупно сеоско становништво пашалука. Они нису хтели, а и да су хтели нису могли, да приме ћутке оно што им се свалило на грбину.

Борба се, тако рећи, поставила и започела првога дана међу Србима и јањичарима. Што би требало да Порта чини, Срби су бранили законити ред; јањичари пак, заједно с влашћу која је представљала и Порту, нападали су из дана у дан зајемчена права хришћанима, а султанска власт нити је хтела, нити имала чим да та зајемчена права у заштиту узме. Борба та предмет је историје

првога српског устанка, и ми у њу улазити нећемо.

Што нам је још овде на реду, то је узрочна веза међу турским реформним покретом од 1791—1801 у Београдском Вилајету и међу српским покретом којим је Карађорђе 1804 изазвао васкрс државе српске.

Политички догађаји су као горски висови. Како се с кога места гледају, онакав и изглед добијају.

С једног места виде се само горски врхови, сваки за се и као без међусобне везе, као да сваки сâм о себи стоји. Или први заклања оне остале који му предходе, те и не слутите да их има. Истом кад место промените, или се одмакнете, или се на узвишеније место успнете, ви видите у целини горски повој којим су повезани висови један с другим и видите њихово поступно следовање на више или на ниже.

У политичком кретању српскога васкрсавања така се веза нарочито види у програмима и у политичким захтевима. Сами догађаји често изгледају потпуно одвојени; програми пак показују сродство и јединство покрета о коме ми говоримо.

Ми смо горе нацртали како је аустријско-руски неуспешан рат 1787—91 још у 1790 нагнао Србе у Београдском Пашалуку да за свој даљи опстанак у Турској траже автономна јемства. Кад се поменути рат почињао,

свак је мислио да ће српске земље с десне стране Саве и Дунава ући у Аустрију по аустријско-руском споразуму међу царицом Катарином и царем Јосифом II. Чим се видело да рат не може довести томе свршетку и да ће Београдски Пашалук морати и даље остати под Турском, тражене су познате автономне олакшице по начину Влашке и Молдавије. И предмет и земљиште борбе овим су се из корена мењали, противно како турским тако и аустријским интересима. И кад су српски кнезови од Турака добили неки облик автономије, ипак бољи од обичнога административног стања у Турској, исти се опет није могао одржати у општем нереду који је у последњој десетини XVIII и у првој XIX века дрмусао Турско Царство. Из тога се у првој десетини XIX века разгорела она општа борба међу Србима и Турцима за право ослобођење српско. У томе покрету помоћ се наново тражила и од Аустрије и од Русије. Па велика српска борба за ослобођење на први поглед изгледа без везе с оним горе поменутим покретом за автономију из 1790—93. Везе, међу тим, има, макар да су политички догађаји одвојени и положајем и временом. Мисао је политичка у програму; акција је политичка у догађајима. Континуитет мисли живи без обзира на акцију и на догађаје који зависе од стварне могућности. Политичка мисао је често као огањ који живи у пепелу. Изгледа каткад да

је тај огањ потпуно угашен; он је, међу тим, жив и свакога се часа може разгорети у отворен пламен.

Да би се ово посведочило примером, изнећемо упоредо програме српских захтева од 1790 (још за време рата) и њихово непотпуно потврђење од стране Порте хатишерифом од 1793 и српски први програм од 1804, поднесен 28 априла / 10 маја 1804 у Земуну ђенералу Ценејну и представницима београдских Турака и по том (у јуну) Портином изасланику Бећир-паши, а и раније послан у Цариград. У навођењу српских повластица од 1793 служићемо се програмом из окружнице представника српског свештенства од године 1791 и оним параграфисањем српских повластица од 1793, које је напред у тексту, по најпоузданијим изворима, извршено. Над тачкама из повластица и програма од 1793 стављаћемо годину хатишерифа 1793, а над овима другим годину 1804. За њих нам је извор једини сада познат текст, штампан у прилозима првога целокупног издања мемоара Проте М. Ненадовића:[1]

	1793	1804
I	Данак одсеком, по хатишерифу од 1793.	Данак одсеком, по хатишерифу од 1793.

[1] Издање Љ. П. Ненадовића. Београд, 1867, стр. 288.

1793	1804
II Поставка да се цифра данка, утврђена хатишерифом, не мења.	*Не помиње се, али се подразумева по самом хатишерифу и по осталим законима турским.*
III Народни кнезови разрезују и купе данак и предају га непосредно паши.	Погледај у члан IV.
IV Народна унутрашња управа у кнежинама и општинама и народни суд. Одобрено само с врховном управом и судством у турским рукама.	Кнезови као кнежинске старешине разрезују и купе порез по селима и саветници су кадијама по окружним местима.
V *Изборни врховни старешина земаљски.* (Овај захтев Порта није одобрила).	Врховни кнез изабран од народа као народни представник код везира.
VI Слобода трговине. (Да свак може продати коме хоће и по што може и да нема на то никаквих дажбина).	Слобода трговине. (Да свак може продати коме хоће и по што може и да на то нема никаквих дажбина).
VII Слобода хришћанске вере (нарочито у оправљању старих и подизању нових цркава).	Слобода хришћанске вере по хатишерифу од 1793.
VIII *Народна хришћанска војска за одбрану пашалука* (уведена 1797).	

1793	1804
—	Признају се кадије (тачком V), али се иште да нико не може бити кажњен ни ухапшен без претходне осуде на то.
—	Уредба кнезова по кнежинама и положај врховнога кнеза у пашалуку (чл. IV и V) одређују се јасније у томе што се тражи да сав посао свој с народом паша београдски врши преко врховног кнеза и, обратно, да се од стране народа код паше све врши преко њега. Паша да не може својега никаквог повереника ни извидника у народ послати докле прво не јави врховном кнезу. Врховни кнез прибира од кнезова и народа сакупљену порезу и предаје је паши.
—	Установа драгомана на Порти, као што га има Мореја.
IX Инострана гарантија у уговору мира аустријско-турском (из 1790).	Инострана (аустријска) гарантија тражена је усмено.

Могло би се казати да захтеви од 1804 имају опширније и одређеније разрађену тачку о уредби кнезова по кнежинама. То је плод

кнежинске аутономије која се после 1791 у Београдском Пашалуку практиковала. Али, пошто се у захтевима од 1791 изреком помињу као пример Влашка и Молдавија (којих су права тада била гарантована руско-турским уговорима), а у захтевима од 1804 помиње се као пример не Влашка и Молдавија него Мореја (о уредбама је морејским напред опширно говорено), пре би се могло рећи да су захтеви од 1804 слабији и мање одређени од оних из 1791, које ми, у осталом, веома недовољно познајемо. Томе је доказ и признавање кадија у тачки V, а с кадијама су скоро нераздвојни били и муселими (управници и извршници), ма да се не помињу. Узрок је томе опет у практици кнежинске аутономије од 1791—1801, којом су судство и управа у средишњим местима на тај начин били уређени. Повластице кнежинске аутономије од 1791—1801 показују се као нека средина међу програмом од 1790 и оним који је истакнут 1804. Према ономе што се у Београдском Пашалуку међу 1791 и 1801 у ствари вршило програм је од 1804 био напредак. У ствари се тим програмом од 1804 тражило оно што је тражено пре 1791, и програм ове последње године није ни раширен ни увеличан. Што се програм од 1804 позива на Мореју, ми у опште налазимо као назадак. То позивање је ушло или из пера редактора програма или по мисли и помену некога од

људи с којима су договори вођени. Али су се Срби брзо вратили опет на захтев стране гарантије и нису га никад сметали с ума. Турци су пак свагда марљиво настојавали да се он у српске програме не уноси. Горко искуство научило је било Србе да ту тачку програма дубоко цене.

Кад све једно на друго сведемо, изаћи ће да је први политички устанички програм из 1804 у главноме само потраживање и исправка оних политичких установа које су се у Београдском Пашалуку практиковале 1791—1801, а које су јањичарским превратом Пасван-оглових присталица 1801 или уништене или на нулу сведене, пошто су махом неизвршне постале. Ми знамо да је устанак у почетку дигнут против Пасван-оглових пријатеља и да се он, тек после, својим сјајним успесима и осталим повољним околностима доста брзо претворио у српски устанак за ослобођење. Према томе је и први програм устанка из 1804 отворено тражио нешто поправљене Бећир-пашине установе кнежинске автономије од 1791—93. Исправке су црпене из потреба што су их диктовали најновији наступи турскога дивљаштва и нереда. Главна исправка је 1804 тражила јемство аустријско, учвршћење кнежинске власти и избор врховнога кнеза који би народу хришћанском био што је паша Порти и мусломанима.

И на Порти су у Цариграду схватили те

прве захтеве из 1804 као жељу да се поврати у потпуности стање кнежинске автономије коју је 1791—3 увео Беһир-паша. Ово се најбоље види по томе што је Порта, кад се одлучила да пошље свога нарочитог комисара у Београдски Пашалук, изабрала баш тога истог Беһир-пашу који је и 1791—93 довео у ред Београдски Пашалук. Види се да је он позније био премештен у Босну. Пошто су на Порти схватили да Срби траже мајским захтевима од 1804 кнежинску автономију, установљену 1791—93 старањем Беһир-пашиним, они су Беһир-пашу и одредили у Београд, да тамо као главни комисар поврати ред, њему добро познат. На то се именовање истога лица с Порте мало пажње обраһало, а у њему има и потврда у каквом је смислу Порта схватила српске захтеве од 1804 и начелна одлука докле је она вољна да иде у питању српске автономије.

Али ни време ни расположење 1804 године нису више ничим наличили на оно из 1791—3.

Турци нису били вољни да више дају; они, на прилику, никако нису били вољни да допусте страно јемство. Србима, опет, по самом оном што се догађало у Београдском Пашалуку и у околини међу 1791 и 1804, није било могуһно задовољити се без тога. Исто горко искуство пооштрило је у захтевима српским од 1804 повластицу кнежинске авто-

номије која је била у практици после 1791. То већ Турцима није ишло у рачун. Они су ради били да тај део остане у границама које им је Бећир-паша после 1791 установио био. А теже је од свега било са страним — аустријским — јемством које су Срби 1804 тражили. То нити су хтели Аустријанци ни Турци. Разлог је Аустријанаца био више у њиховој бојазни. Држећи у тадашњим политичким приликама много на правилан и што искренији политички положај према Турској, Аустријанци никако нису пристајали да приме јемство код Порте за оно што би Порта дала и потврдила Србима у Београдском Пашалуку. Други њихов разлог био је, очевидно, у томе што они нису ради били да помажу оснивању и утврђивању автономије у Београдском Пашалуку, држећи да би автономија са својим навикама само сметала евентуалном инкорпорирању тога пашалука у будућности ближој или даљој.

Из тих је разлога мисија Бећир-пашина, приређена у лето 1804 с великом свечаношћу, остала без последица, пошто он није имао чим да одржи свој ауторитет према Гушанцу Алији и Турцима у Београду. Српски устаници, оставши без задовољења и код Аустрије и код Порте, послали су депутацију у Петроград, где су нашли и савета и заштите. То су, види се, изгубили из рачуна и у Бечу и у Цариграду.

Кад се из Петрограда вратила прва српска депутација, формуловани су на скупштини у Пећанима нови српски захтеви у априлу 1805, по искуству прве године војевања и борбе и по петроградским саветима. Пећански захтеви од 1805 показују јак напредак на путу автономије. Они показују јасно исказане облике потпуне автономије. Пећанским се захтевима укида већ и паша у Београду и тражи као једини представник турске врховне власти у Београду само мухасил, финансијски чиновник. Цела се унутрашња управа тим програмом ставља у руке кнезовима. За пашалук се тражи да у њему никако не станују Турци, ни спахије ни јањичари, и обећава се само новчана накнада за оно што они по турским законима и обичајима примају. Остали основи из 1804 у главноме су и у захтевима од 1805 задржани.

Даљи развој овога питања не припада већ опсегу ове књиге но опсегу српскога првога устанка. С тога се и ми на овом заустављамо.

КЉУЧ

ИСПРАВКЕ

На	стр,	8	врста	7	оздо	место	II;	треба	II:
„	„	18	„	12	озго	„	*а* владалац	„	**и** владалац
„	„	25	„	17	„	„	Харцеговина	„	Херцеговина
„	„	37	„	13	„	„	извееним	„	извесним
„	„	53	„	9	„	„	Турцн	„	Турци
„	„	65	„	14	„	„	учинила,	„	учинила
„	„	75	„	9 и 11	оздо	„	Мусломана	,	Мусломану
„	„	106	„	6	озго·	„	бејлербеј	,	беглербег
„	„	122	„	4	„	„	последаваоци	„	последоваоци
„	„	144	„	5	оздо	„	буљук-башу	„	буљубашу
„	„	157	„	6	„	„	северистока	„	североистока
„	„	176	„	7	озго	„	матолоси	„	мартолоси
„	„	189	„	2	оздо	„	Дрима	„	Дрина
„	„	224	„	9	озго	„	Михилаћи	„	Михалаћи
„	„	252	„	12	оздо	„	Кампформију	„	Кампоформију
„	„	260	„	7	„	„	састој	„	састојке
„	„	295	„	11	„	„	али	„	или
„	„	325	„	3	„	„	B. Burcuncone	„	В. Вилкинсон